

॥ श्रीः ॥

अथाद्वैतामृतग्रंथः प्रारम्भ्यते

तस्यायं प्रथमः कवलः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ब्रह्माद्या ईशते यस्मा-
त्स्वकृत्ये सच्चिदब्रह्म ॥ तं दयालुं शिवं वंदे सहायं गणनायकम् ॥ १ ॥

ओम् ।

हरिहरसरस्वती यद्गुरीव्य. परमहंसानाम् ॥

स जगन्नाथपदोत्तरसरस्वतीशब्दसंवेद्यः ॥ १ ॥

अथ भाष्याद्याकरग्रंथविचारसमयात् अनेकजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिका-
दिकर्मजातस्वांतशुद्धिसमुत्पन्नसाधनचतुष्टयान् अधिकारिण उपलभमानः
करुणामात्रवशीकृतचित्तो पतिवरहृदयकमलप्रकाशनद्युमणिमूर्तिश्रीजग-
न्नाथसरस्वतीपदबोध्यः परिव्राट् करामलकीकृतवेदांतार्थः स्वरचितसु-
कुमारपद्यैः सर्वोपनिषदर्थं दर्शयिष्यन् परोक्षमियो देव इति वचनमनु-
स्मरन् परोक्ष्येण परमार्थतत्त्वं निरूपयितुकामः 'यस्य देवे परा भक्तिर्य-
था देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशंते महात्मनः'
इति श्रुतेश्चिकीर्षितग्रंथनिर्वहणसमाप्त्यर्थं गुरुस्मरणरूपं मंगलमनुतिष्ठन्
करिष्यमाणग्रंथं प्रतिजानीते । श्लोकद्वयेन हरिहरेत्यादिना । यद्गु-
ह. यस्य गुरुः ब्रह्मोपदेशकः शृणाति तत्त्वं उपदिशतीति निर्वचना-
त् । परमहंसानां परमस्य परमार्थतत्त्वस्य हंसवद्विवेचकानाम् । कर्तृक-
मणोः कृतीति कर्तारिपथी । ईड्यः स्तुत्यः । हरिहरसरस्वतीति नाम्ना
भसिद्वे आसीदिति शेषः । स जगन्नाथसरस्वतीपदार्थः ॥ १ ॥ ॥

कर्मदिकंठालंकारं सारं वेदांतवारिधेः ॥

रचयत्यमलं ग्रंथमद्वैतामृतसंज्ञकम् ॥ २ ॥

कर्मैदिकं कर्मकारं कर्मैदिनां संन्यासिनां कंठस्य भूषणम् । ' भिक्षुः
परिवाट् कर्मदी पाराशर्यपि मस्करी ' इत्यमरः । वेदांतवारिधेः उप-
निपत्समुद्भस्य अमृतवत् सारममलमविद्यानिवर्तकं अद्वैतामृतसंज्ञकं ग्रंथं
प्रकरणं रचयति निवभ्रातीत्यर्थः । ननु ' सिद्ध्यर्थं ज्ञातसंबन्धं श्रोतुं श्रोता
प्रवर्तते ॥ शास्त्रादी तेन वक्तव्यः संबन्धः सम्पोजनः ' इति वृद्धोक्तेरत्रातु-
बन्धवत्तुष्टयस्यापदर्शनाद् प्रेक्षावत्तामनादरणीयता स्यात्, न चास्य
वेदांतार्थविचारारम्भकत्वात्तदीपैरेवे तेस्तद्वचमिति वाच्यम् । तदीपानां
तेषां तत्र प्रवर्तकत्वाद्वा प्रवर्तकत्वे मानाभावात् । इतिचेन्नद्वैतामृतसं-
ज्ञकमितिपदेन सूचितत्वात्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्ति मायातत्कार्यनिवृत्तिपूर्व-
का मरणधर्मणो ब्रह्मणोऽज्ञातस्य विषयत्वं ज्ञातस्य फलत्वं प्रतिपादक-
भावः संबन्धः । अधिकारी तु कर्मैदिशब्देनोक्त इति ॥ २ ॥

आसीद्यतिवरः कश्चिद्विवेकाश्रमसंज्ञितः ॥

यत्प्रसादेन बहवो मुक्तिमार्गमुपागताः ॥ ३ ॥

'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम्' इति स्पृतेरनेकजन्मपुण्य-
पुंजपरिपाकवशाद्द्वैराग्यं जायते, ततो विवेकः शमादिपङ्कम्, ततो
मुमुक्षा, ततः भाषोत्तमाश्रमस्य वेदांतविचारद्वारा यथा कृतकृत्यता
भवति तं प्रकारं दर्शयितुमपूर्वो कथामुपनिषति । आसीद्यतिवर इति ।
' आश्रयंवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्रयंवद्भवति तथैव ध्यानः ॥ आश्रयंवच्चे-
नमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येवं वेद न चैव कश्चित् ॥ सहस्रेभ्यः सहस्रे-
भ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवत् ॥ शिन्वति वासनाच्छरं देहं कैलरी यथा '
इत्यादिस्मृतेः कश्चिदेव ब्रह्मविचारमवणो भवतीत्याह । कश्चिदिति ।
अतएव परिवाट् इत्याह । यतिवर इति । विवेकाश्रमसंज्ञितः विवे-
चनं माया तत्कार्याज्जडात् अनृतात् दुःखान् वितसदानंदस्य पृथकरणं
तदधिष्ठानत्वेन निश्चय इत्यर्थः । तस्य आश्रम आश्रय इति संज्ञा जाता
यस्य संज्ञितः । कार्याधीनः, वस्तुतः कृतार्थकदेवेत्याह । यत्प्रसादेनेति ।
बहवोऽधिकारिणः मुक्तिमार्गं श्रवणादिकं विवेकं विना श्रवणादिविचारा-

नुपपत्तेः, मुक्त्यर्थं मृग्यते ऽन्वेष्यते साक्षात्क्रियते परमहंसैः, मुक्तिमार्गः परमात्मा तमिति वा उपागता मुक्ताः । नन्वेकजीववादे वामदेवादि-मुक्तिश्रवणादर्थवाद् एवेति चेन्न, तस्योत्तमाधिकारिविषयत्वात् । ' उपदे-क्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ' इत्यादिस्मृतेः । सर्वाधिकारिजन-कल्याणार्थं प्रवृत्तस्य भगवतोऽनेकजीववादस्यैव वचनात्प्रती-तेरिति ॥ ३ ॥

स स्वोचितमठं लोके क्वचनापि विचारयन् ॥

नावाप तं मनो यत्र यतेस्तस्य प्रसीदति ॥ ४ ॥

पद्यपि ' ईश्वरः सर्वभूतानाम् ' इतिस्मृतेरीश्वरस्य स्थितिः सर्वदेहसाधार-णी, फलं तु मनुष्यदेहे एव । तथा च श्रुतिः—पुरुषे स्वैप भाविस्तरामा-त्मा मनुष्याधिकारस्य मुख्यत्वान्नापणाविर्भावदेहस्य नृदेहमाद्यं सुत-रां सुदुर्लभं इतिवचनात्पुरुषदेहस्य दुर्लभत्वप्रतिपादनाच्चतुरशीतिलक्षदे-हेषु अस्यैव मोक्षसाधनत्वं विवेकद्वारा इति दर्शयन्नाह । स स्वोचितमि-ति । स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्स्वस्य परस्य उचितं प्रादुर्भावयोग्यं मठं ब्रह्मचर्यादिस्थानं ' मठः छात्रादिनिलय ' इत्यमरात् । ' प्रसादे सर्वदुःस्वानां हानिरस्योपजायते ' इति स्मृत्युक्तस्य प्रसादस्यान्पमठेष्व-संभवं दर्शयति । नावापेति । स विवेकाश्रमः क्वचनापि लोके चतुर्दश-भुवनेऽपि विचारयन् । यत्र यतेस्तस्य विवेकाश्रमस्य भिक्षोर्भनः प्रसी-दति निर्मलं भवति तं मठं नावाप न प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

नवाकांकांकनंदश्रिगजसंख्या विलोकिताः ॥

मठास्तेन जगत्यास्मिस्तेषु लेभे स्थितिं न सः ॥ ५ ॥

एकोनचतुरशीतिमठाः अवेक्षिताः तस्य मनसः स्थितिहेतवो ज्ञासन्नि-त्याह । नवाकांकाकेति । अंकानां वामतो गतिरितिरीत्या गजशब्देन ऽष्ट-त्रिंशब्देन त्रयः, नंदशब्देन नव, त्रिभिरकैर्नवनवोत्पत्ते नवशब्देनापि च एव । तथाच । त्र्यशीतिलक्षाः ८३००००० तवनवतिसहस्रं ९९००० नवशत ९०० एकोनशतं ९९ (एवमेकीकृत्य ८३९९९९९) एतावन्तो

मठास्तेन भिक्षुणा दृष्टाः । तेषु मठेषु स भिक्षुः स्थितिं निष्ठां न लेभे न
प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं गिरिवरारण्यसरित्सागरवापिकाः ॥

पश्यता किल तेनैक्षि पांचजन्याऽभिधो मठः ॥ ६ ॥

एवं तत्र तत्र भ्रमता तेन पुरुषस्वरूपनिष्ठाहेतुर्मठ उपलब्ध इत्याह । एवं
गिरिवरेति । गिरिवराश्चरण्यं वनं च सरितश्च सागराश्च वापिकाश्च तास्त-
था । किलेति हत्येक्षायाम् । तेन पश्यता आलोचयता पांचजन्याभिधः
'स्युः पुमांसः पंचजनाः' इत्यभिधानात् पंचजनस्य पुंसः संबंधी
पांचजन्यः अभिधा यस्य स तथा तेनैक्षि दृष्टः ॥ ६ ॥

द्विस्थूणः कामगो रम्यो नवद्वारविभूषितः ॥

स्वोचिताचारनिर्वृत्तियोग्यस्तीर्थपदाश्रयः ॥ ७ ॥

मठं विशिनष्टि त्रिभिः । द्विस्थूण इति । द्विस्थूणे विष्टंभके यस्य स तथा ।
कामगः काम्यंतेऽभिलष्यंते कामा विपयास्तान् गच्छतीति कामगः ।
अथवा कामा एव गीर्षंतेऽहनिशं पन्नेति स तथा । लक्ष्मं 'जरद्रवः
फंबलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि ॥ तं ब्राह्मणी पृच्छति
पुत्रकामा राजोरुमायां लशुनस्य कोऽर्थः' इति । नवद्वारविभूषितः नवद्वा-
रागीति सप्त शीर्षगानि द्वेऽधः तैर्भूषितः । स्वोचिताचारनिर्वृत्तियोग्यः
स्वस्य जीवस्योचिताचारः निष्कामकर्मादिः तेन निर्वृतिः शान्तिः 'स
शान्तिमधिगच्छति' इति स्मृत्युक्ता तस्यापोगयोऽर्ह इत्यर्थः । तीर्थपदाश्र-
यः तीर्थं शास्त्रं तेन पद्यते प्राप्यते तीर्थपदं परं ब्रह्म तस्याश्रयः,
तत्प्राप्तिर्योग्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वलोकोपभोगासिपरमोपायसंभृतः ॥

बहुजन्मसमम्यस्तैरचाप्यः सुकृतोचयैः ॥ ८ ॥

'पानार्थं उदपाने सर्वतः संभृतोदके ॥ तान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य
विजानतः' इत्यत्र प्रसिद्धं ज्ञानिनः सर्वलोकरुसुखाधिष्ठानभूतग्रन्थानुभ-
विनृतं पचदुपायत्वं दर्शयन्नाह । संवृति । सर्वलोकेषु भूरादिषु ये

उपभोगा विपयानंदसाक्षात्कारास्तेषां प्राप्तिः समुद्रस्नाने सर्वतीर्थस्नान-
मिव सर्वानंदब्रह्मसाक्षात्कारः तस्याः परमोपायो ज्ञानं भूतं संपादितं
यत्र सः । अधिकारिशरीरस्यानेकजन्माभ्यस्तैः सुकृतबुद्धैः प्राप्यतामाह ।
बहुजन्मेति । अनेकजन्मानुष्ठितैः सुकृतोच्यैः पुण्यसमूहैरवाप्यः ॥ ८ ॥

जगन्मंगलमूर्तिश्रीरामचंद्रार्चनोचितः ॥

यस्मिन्नधिष्ठिते चित्तं विदुषः संप्रसीदति ॥ ९ ॥

‘ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना’ इत्यादिवचनादद्वैतनिष्ठासंपादनसमर्थ-
परमेश्वराराधनयोग्यतामाह । जगन्मंगलेति । जगतां भक्तानां मंगलं क-
कल्पपाणमूर्तिं लीलाविग्रहरूपं पश्य स चासी रामचंद्रो दाशरथिः
तस्यार्चनमाराधनं तत्रोचितो योग्यः । अथवा जगन्मंगलमूर्तिः सर्वज-
गदीश्वरः श्रीरामचंद्रो रमते सर्वत्र रामः चंदपति आल्हादपति चंद्रः
तस्यार्चनं गंगास्रोतोवज्रिरवच्छिन्नभगवद्भ्रमान् श्रुत्वा द्रुतापामनसो
वृत्तिर्भक्तिः । तदुक्तं भक्तिरसायने ‘द्रुतस्य भगवद्भ्रमाद्वारावाहिकतां
गता । सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते’ इति अन्यत् पूर्ववत्
अतएव तस्मिन् सति चित्तप्रसादो भवतीत्याह । यस्मिन्निति । विदुष
उपासकस्य चित्तं यस्मिन् भगवति सर्वात्मनि चित्ते प्रविष्टे सति
पुनर्भगवद्भावनां न त्यजति वित्तमतएव संप्रसीदति निर्मलं भवति
तस्य मलिनत्वं हृष्टे श्रुते विषये लालसावत्वं भगवत्स्वरूपं श्रुत्वा द्रुतं
चित्तं सत् काठिन्यदशां गतं पुनर्द्रुतं तत्स्वरूपं न भुवति द्रवावस्थाम्
विष्टाहंशुलादिरंगस्य जतुनः पुनः काठिन्यापनपनेन काष्ठादिसंपागे
जायमाने स एव रंगः प्रतिभाति, शैथिल्यावस्थां प्रविष्टस्तु न तथा
अतएवोक्तं ‘द्रुते चित्ते विनिलिनः स्वाकारो यस्य वस्तुनः ॥ संस्कारवा-
नाभावभावनाशब्दभगसो ॥ शिथिलीभावमात्रं तु मनो गच्छत्यतापकैः ॥ न
तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किंचन ॥ अतापकैः सूर्यान्धोऽकतुल्यैरीपचाप-
कैर्विषयैरित्यर्थः । द्रवतायां प्रविष्टं सद्यत्काठिन्यदशां गतं चेतः पुनर्द्रुतं
सत्यामपि तत्रैव भुवति इति । अतो भक्तस्यैकदा द्रुते चित्ते भगवदा-

कारता प्रविष्टा यस्य स कृतकृत्यो भवतीत्युक्तम् । ' सर्वभूतेषु यः पश्ये-
 द्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्पात्मन्येव भागवतोत्तम ' इति
 भगवन्निष्ठे चित्ते सर्वथा कामाभावः । तथाच प्रहादः- ' अहं त्वकाम-
 स्त्वद्भक्तः त्वं तु स्वाम्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकपोरिव '
 पृथुरपि- ' न कामये नाय तदप्यहं ध्रुवं न पत्र युष्मच्चरणांबुजासवः ॥
 महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णापुतमेप मे वरः ' वृत्रः- ' न
 नाकृष्टं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धी-
 रपुनर्भवं वा समंजस त्वा विरह्य कांक्षे ' श्रुतयः- ' दुरवगमात्मतत्त्वनि-
 गमाय तवाचतनोश्चरित्तमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥ न परिलपं-
 ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टग्रहाः ' भगव-
 द्भक्त्या एतादृशे मोक्षपर्यंते सर्वफलनिरपेक्षत्वरूपे परे वैराग्ये सति
 फलांतरे प्रेम्णोनुदयात् परमानंदरूपे परमात्मन्येव प्रेमापरां कांक्षां
 आरोहयति । अत उक्तम् । ' इत्यच्युतांभिं भजतोऽनुबृत्त्वा भक्तिर्विरक्ति-
 र्भगवत्प्रबोधः ॥ भवंति वै भागवतस्य राजन् ततः परां शांतिमुपैति
 साक्षात् ' इति । अत्रैवार्थे भक्तिभूमय एकादश उक्ताः । तथाहि । प्रथमं
 महतां सेवा तदपामात्रता ततः ॥ श्रद्धा च तेषां धर्मेषु ततो हरिगुण-
 श्रुतिः ॥ ततो रत्यंकुरोत्पत्तिः स्वरूपाधिगतिस्ततः ॥ प्रेमवृद्धिपरानंदे
 तस्याप्यस्फुरणं ततः ॥ भगवद्भवेनिष्ठातः स्वस्मिस्तद्गुणशालिता ॥
 प्रेम्णोऽथ परमा काष्ठेत्युदिता भक्तिभूमिकाः ॥ भागवते व्यासनादसंवादे
 प्रथमस्कंधे नारदेन स्वावीतभववृत्तांतकथनं- ' अहं पुरातीतभवे ऽभवम् '
 इत्यारभ्य ' अदान्मे ज्ञानमेष्वयं स्वस्मिन् भावं च केशवः ' इत्यंतं सद्धि-
 ताः । भगवद्गीतास्वप्युक्तम् । ' चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जु-
 न ॥ अन्तो जिज्ञासुरर्थायी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ तेषां ज्ञानी नित्यपुक्त
 एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ मियो हि ज्ञानिनोऽत्यथेमहं स च मम मियः ॥
 उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा
 मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ यद्गतां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥
 वाष्टदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ' इति । नन्वेवं तमेतमित्यादि-

वचनेन सर्वसुकृतसाध्या ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता सर्वापेक्षाधिकरणेऽपि निर्णाता उत्तरमीमांसायां प्रतिपादिता च तत्रैवांतर्भावित् । भक्तेः प्रथक्त्वेन निरूपणं व्यर्थं इति चेन्न, स्वरूपसाधनफलाधिकारिवैलक्षण्यात् । द्रवीभावपूर्वका हि मनसो भगवदाकारता सविकल्पकवृत्तिरूपा भक्तिः, द्रवीभावानपेक्षा-द्वितीयात्ममात्रगोचरा निर्विकल्पकमनोवृत्तिः ब्रह्मविद्या । भगवद्गुणवर्णनप्रधानग्रंथश्रवणं भक्तिसाधनम्, तत्त्वमस्यांदिमहावाक्यं ब्रह्मविद्यासाधनम् । भगवद्विषयभ्रमेत्कपो भक्तिफलम्, सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयानंदाविर्भावो ब्रह्मविद्याफलम् । प्राणिमानं भक्त्यधिकारी साधनचतुष्टयसंपन्नः परमहंसः पतित्राट् । ब्रह्मविद्याधिकारीति विस्तरस्त्वन्मत्र बोध्योतः सुभूक्तं पस्मिन्नधिष्ठिते चित्तं विदुषः संपसीदतीति ॥ ९ ॥

बहुना किमिहोक्तेन पाताले भुवि वा दिवि ॥ निवास-
योग्यो नान्योऽस्ति मठः संन्यासिनां सताम् ॥ १० ॥

ननु स्वर्गादीं पाताले च मर्त्यलोके कुवेरपुर्यादौ च दिव्यदेहानां विद्य-
मानत्वात्कथं भारतदेहस्यैव साधनमाधान्यमित्याशंक्य तत्र भोग्यपदा-
र्थानां बाहुल्याद्वैराग्योत्पादकत्वाभावेन नैतत्तुल्यत्वमित्याशयेनाह ।
चदुनैति । पातालादौ सतां वेदमार्गवर्तिनां भिक्षुणां स्थित्यहो मठो न
विद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

स विवेकाश्रमो भिक्षुर्दिधु चंक्रमणार्दितः ॥

स्वोचितं तं मठं वीक्ष्य तत्र निष्ठामुपागमत् ॥ ११ ॥

ननु कुत्रचिदपि स स्थांतं न लेभे किमित्याशंक्य यथा सर्वनिषेधेऽधि-
ष्ठाने निष्ठानिदुषां तथा तस्य यतेनरेदेहे निवासोऽभूदित्याह । स इति ।
स पतिः आशासु पुनःपुनर्भ्रमणेन खिन्नः स्वपोगं देहं दृष्ट्वा तत्र स्थि-
तिं लेभे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षामे विवेकाश्रमनास्ति तत्र यतीश्वरे लब्ध-
पदे फथंचित् ॥ उपाजगामाथ शनैर्हसंती

काऽप्यंगनाऽनंगविलासभूमिः ॥ १२ ॥

अथ वृत्तोर्विषयाकारता जन्मपरंपरामदा परमेश्वराकारता तन्निर्वर्तिके-
त्याशयेन स्त्रीरूपकालंकारेण तां वर्णयितुमाह । क्षामे इति । नन्वात्म-
विचारप्रदाने परमार्थग्रंथे स्त्रीस्वरूपनिरूपणं शृंगाररसप्रधानं शांति रसे-
ऽसमंजसं भातीति चेत्सत्यं, अध्यारोपं विना निषेधानुपपत्तेर्यथा कुत्र-
विदध्यात्मशास्त्रे वीभत्सरसनिरूपणं शांतपर्ववसनं तथा प्रकृते यथा
पतेः स्त्रीदर्शनादेर्निषेधः तथा शरीरपात्रातिरिक्तभोगसाधनजाताकारवृ-
त्तोर्निषेध इत्युभयमपि निषेध्यमित्यर्थः । क्षामे कृच्छ्रवाद्वापणादितपो-
भिः क्रशदेहे । तथाचोक्तम् । ' आहारं कुर्यात्प्राणसंधारणार्थं प्राणाः
संधार्यास्तच्चजिज्ञासनार्थम् ॥ तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न जन्म '
इति तत्र मनुष्यदेहे कथंविदनेकजन्मपुण्यवशाच्छुद्धस्थाने विवेकाश्रम-
संज्ञके पतीव्रे शनैर्मदं मदं स्मितवदना काऽपि अपूर्वा कामविलासाश्रया
स्त्री समीपमागतवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सा पंचमालापमुपात्तगाना स्त्रचन्दनाल्लिप्तशरीरपट्टिः ॥
प्रतप्तजांबूनदरम्यवर्णा पीतासवा घूर्णितनेत्रपद्मा ॥१३॥
तामेवांगनां वर्णयति द्वाभ्याम् । सेति । पंचमालापं ' निपादपंभगांधार-
द्भ्रजमध्यमधैवताः ॥ पंचमथेत्यमी सप्त तंश्रीकण्ठोद्भवाः स्वराः ' इत्यमरो-
क्तसप्तमस्वरस्य पंचमस्य त्रिष्णुदेवतत्वाद्भिप्रकूलत्वात्कोकिलरवत्वाच्च श्रे-
ष्ठत्वम् । तथा च । पद्भ्रजं रीति मयूरश्च सृगालो वदति चर्पमम् ॥ अ-
जाविकौ च गांधारं क्रीचो वदति मध्यमम् ॥ अश्वस्तु धैवतं रीति
निपादं रीति कुंजरः ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिला रीति पंचमम् ॥
इत्यन्वयप्रकृतप्रपंचेन । भावे लमुञ्ज । पंचमस्वरस्यान्वयं कृत्वा उपात्त-
गानान्-उपात्तं गानं यथा सा । स्त्रचन्दनान्लिप्तशरीरपट्टिः स्त्रु सुगंधि-
पुष्पमात्रा चंदनं च ताभ्यां लिप्ता दिग्वा शरीरपट्टिः यस्या सा ।
प्रतप्तजांबूनदरम्यवर्णा प्रतप्तं द्रुतं स्वर्णं तद्भ्रमं पामनीयं रूपं यस्याः
सा । पीतासवा पीतं एतद्विपरीभूतं मद्यं यथा सा । घूर्णिते नेत्रमन्त्रे
नयनमन्त्रे यस्याः सा ॥ १३ ॥

दिव्यप्रसूनप्रचितप्रगल्भधम्मिच्छुभारोपचितैर्विलासैः ॥
 आप्यारुहभून्परमं पदं तत्संमोहयन्ती जनदुर्निवारा ॥१४॥
 दिव्यप्रसूनप्रचितप्रगल्भधम्मिच्छुभारोपचितैः विवि भवानि प्रसूतानि पा-
 रिजातानि पुष्पाणि तैः प्रचितः संयुक्तः प्रगल्भः श्रेष्ठः धम्मिच्छुः संयत-
 केशाः ' धम्मिच्छुः संयताः कवाः ' इत्यमरात् । तस्य भारेणोपचिताः
 वृद्धाः तैः कामोदीपकचेष्टारूपैर्विलासैः । तत् वेदांतप्रसिद्धं ' तद्विष्णोः
 परमं पदं ' ' तत्तः पदं तत्परिमार्गितन्यम् ' इत्यादिवचनैः प्रति-
 पादितम् । अपि भिन्नक्रमः । आरोहं कामान् मुमुक्षून्पि संगौहं परमेश्वर-
 वैमुख्यं जनयन्ती । ननु सा परिहर्तव्येत्याशङ्क्य कामिभिरनिवार्ये-
 त्याह । जनदुर्निवारा जायन्ते इति जना देहास्तत्राध्यासवन्तो ये तैर्दुर्नि-
 वारा परिहर्तुमशक्या, विरक्तैः परिहरणीयेति यावत् ॥ १४ ॥

स विवेकाश्रमस्तन्वीं तां वीक्ष्यातीव चिस्मितः ॥
 मनसा चिंतयामास परिम्लानमुखान्बुजः ॥ १५ ॥

समाहितैरेव सदा भवितव्यं भिक्षुभिरित्यर्थं व्यञ्जयितुं वनितासंनिधिव-
 द्द्विषयाकारवृत्तिरपि वर्जनीयेत्याशयं द्योतयन्सतां दृष्ट्वा चिन्तासागरे
 निमग्न आसीदित्याह । स इति । स भिक्षुः तापंगनां दृष्ट्वाऽत्याश्चर्यं
 प्राप्य इव परित्त आसमन्तात् म्लानं मुखकमलं यस्य सः मनसा चिंत-
 यामास । विचारप्रवण आसीदित्यर्थः । विषयसन्निधाने विचारपरेण
 भवितव्यं भिक्षुनेति स्वावारेण शिक्षयति । अन्यथानर्थः स्यात् ।
 अतएकोक्तं ' सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ' इति ।
 पावंतोऽनर्थास्तावंतः साहसेन भवंत्यतो विचारः कर्तव्य इति भावः ॥१५॥

बह्वायासैरिदं स्थानं मया प्राप्तं चिरात्किल ॥

अत्राप्ययं महाविघ्नः कुतस्त्यः समुपागतः ॥ १६ ॥

तमेव विचारं ' यथा नाम तथा गुणः ' इतिन्यायेन तस्य दर्शयति,
 बह्वायासैरित्यादिविशतिश्लोके । मया विवेकाश्रमेण इदमधीकारं श-
 रीरं चिरात् बहभिर्जेन्मभिर्व्यङ्गजन्मान्छित्तिर्धनशाभिग्याससाध्यैः पुण्य-

पुंजैर्लब्धम् । किलेत्पलंकारे । अत्रापि अस्मिन्देहेऽपि अत्युपसर्गः कु-
तस्तपः । किद्वेतुक इति न ज्ञायते । व्यादिसंगतिर्ब्रह्मानन्दसुखानुभवप्रति-
बंधिका विषयाकारवृत्तिरपि यत्र विक्षेपः इति किमुतागनासहवास
इति भावः ॥ १६ ॥

वैराग्यतीर्थसंन्यासी प्राणेभ्योऽपि प्रियो मम ॥

अस्यां सत्यां कथं चात्र स्थितिं प्राप्स्यति कातरः ॥ १७ ॥

ननु श्दस्था अपि विरक्ताः प्रतीयंत इत्याशंक्य केभ्यो विरक्ता इति
सोपहासमिदं वचनमित्याशयेनाह । वैराग्येति । ' ब्रह्मलोकवृणीकारवै-
राग्यस्यावविर्मतः ' इति ब्रह्मादिलोकानिषेधे श्दस्थो विरक्त इति वदतो
व्यापत् इत्यर्थः । प्राणेभ्योऽपि प्रियो ममेति । यथा लोके पुत्रः
प्रियो भवति तथा वैराग्यं ममेति । यथार्थविवेके सति स्वत एव
वैराग्यमित्यर्थः । अस्यां सत्यां स्त्रीमन्निधौ वैराग्यं भीतं सत्पलायते ।
मबले योद्वरि सति यथा कातरो भीरुर्योद्धा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

शमारण्यदमारण्यादीनां संन्यासिनां तथा ॥

मपि वैराग्यतीर्थे चासति काऽत्र स्थितेः कथा ॥ १८ ॥

ननु वैराग्यस्थितिर्मास्तु शमादय एवागमिष्यंतीत्यत आह । शमेति ।
आदिना उपरमारण्यादीनां परिग्रहः । मपि विवेकाश्रमे वैराग्यतीर्थे
चासति अविद्यमाने सति शमारण्यादीनां स्थितिवाताऽपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं सति मुमुक्षाऽपि तापसी नागमिष्यति ॥

उच्छिन्ना मुक्तिरेषा यद्वयं सर्वे निराश्रयाः ॥ १९ ॥

ननु मुमुक्षायां सत्यां किमिमे षरिष्यंति अत आह । एवं सतीति ।
पूर्वोक्तानां संन्यासिनामनागमने तापसी मुमुक्षाऽपि नागमिष्यति । अपि
साऽनंतरसमुच्चापकः । अनेन मुमुक्षुणां तपःपरापगता विवक्षिता तप-
स्तत्र ' मनसर्थेद्वियायां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ' इति याज्ञवल्क्योक्तं
ग्राह्यम् । पूर्वोक्तसर्वसाधनसंपत्तौ तस्यास्तत्परापगत्वमर्थास्ति सिद्ध-

मिति भावः । ननु सर्वतीर्थं मुक्तिपर्यवेसन्नं किमेभिरित्याशंक्य मुमुक्षा-
भावे सा स्वपुण्यायमाणा इत्याह । उच्छिन्नेति । ननु मिलित्वा भवंतः
सर्वे तिष्ठन्त्वत आह । यद्द्वयं सर्वे निराश्रया इति निष्कला इत्यर्थः ॥१९॥

अस्मत्समाजसंवासस्थानमेष मठः किल ॥

अत्रेयं का द्वौर्वेदग्धा वेतालीव समागता ॥ २० ॥

ननु अस्मिन्मठे भवत्यतिपक्ता रागादपस्तिष्ठन्तु अत आह । अस्मदिति ।
वैराग्यादिसंपादनद्वारा मुक्तियोगोऽत्रापमेव तेषामन्यत्र सावकाशत्वा-
न्नात्र योग्यता । किलेति पूर्ववत् द्वौर्वेदग्धा भूर्त्वा वेतालीव यथोत्तमं
वर्णं पिशाची प्रविष्टा तं स्वधर्मात्मपातयति । तथेयमपि इतिमंत्रनिव-
र्त्यत्वमपि समानमिति पिशाचीत्वे तद्देह एव दुःसदा तद्भासना तु जन्म-
परंपरापदा तत्तद्द्वयतिरेको ध्वन्यत इति ॥ २० ॥

पदाऽपि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ॥

इति वृद्धोक्तयः संति तत्कृतः स्यात्सहस्थितिः ॥ २१ ॥

अतएवाष्टभिस्तामेव सर्वविषयप्रधानत्वाज्जिदिति, पदापीत्यादिभिः । भिक्षुः
दारवीं काष्ठमयीं न पश्येच्छिखितामपीत्याशेरपिसमुच्चायकः । एतद्दुद्देश्य
कं कस्यचिदपीन्द्रियस्य व्यापारं न कुर्यादिति भावः । एतस्योत्तरार्द्धे
'स्पृशन्करीव वधयेत करिण्या अंगसंगत' इति । तथा विष्णुः—संभाषणं
सह स्त्रीभिरालापमेक्षणे तथा ॥ नृत्यं गानं सर्वां सेवां परिवादांश्च वर्ज-
येत् ॥ मेधाविधिरपि—न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां न संस्मरेत् ॥
कथां च वर्जयेत्तानां न पश्येच्छिखितामपि ॥ २१ ॥

निर्मृष्टमप्याज्यपात्रं संनिधिमुत्तमणः ॥

प्राप्य द्रवत्येव तथा योपितां सक्षिथौ यतिः ॥ २२ ॥

ननु स्त्रीसान्निध्ये ऋ दुष्यति पत्तिर्दुष्यतीति सदृष्टांतमाह । निर्मृष्टेति ।
निर्मृष्टं शुद्धं घृतं यत्र तद्दूतपात्रमग्निसमीपे यथा द्रवत्येव तथा योपितो
क्षुपते मीति कुर्वति तथा पुरुषपथं वर्धतीति योपितस्वातां समीपे
यत्तिर्त्वं नश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

जिताहारोऽथवा वृद्धो चिरक्तो व्याधितोऽथवा ॥

यतिर्न गच्छेत्तं देशं यत्र स्यात्प्रतिमा स्त्रियाः ॥ २३ ॥

ननु विरक्तस्य संपमिनः किं करिष्यति स्त्रीत्यत आह । जिताहार इति । 'द्वौ भागौ पूर्येदन्नैर्जैलेनैकं प्रपूरयेत् ॥ वापोः संचारणार्थं तु चतुर्यमवशेषयेत् ' इति योगोक्तविधिना 'जितं सर्वं जिते रसे' इत्यादिवचनात् । यत्र देशे स्त्रियाः प्रतिमा भूर्तिरपि तत्र जितरसो वृद्धो विरक्तो रोगग्रस्तोऽपि न गच्छेत् ॥ २३ ॥

विषवह्निमरुद्भिध्ये बाधते प्राणिनं यथा ॥

योपित्स्पर्शा तथा वायुर्बाधते मस्करीश्वरम् ॥ २४ ॥

ननु देशे तत्प्रतिमा यत्र तत्र गमने किं दूषणमत आह । विषेति । यथा विषवह्नीवापुः विषपाचले पर्वते प्राणिनं बाधते तथा योपित्स्पर्शा वायुः । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमिति श्रुतेस्तदुपाध्यंतःकरणवृत्तिर्षोपिद्विधा पतीधरं नाशयति । ननु स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा देहस्वात्मनो वा नाशो नाद्यः कर्माधीनत्वात्तस्य न द्वितीयः ज्ञानं विना तन्नाशायोणात् न तृतीयस्तस्य नित्यत्वात् इति चेन्न, विवेके एव पुरुषस्तन्नाशे नश्यत्पेव मस्करीश्वर इत्याशयात् इति ॥ २४ ॥

संभाषणाबलोक्तादि दूरे तिष्ठति योपिताम् ॥

अहिदंशस्मृतिरिच स्मृतिस्तासां मृतिप्रदा ॥ २५ ॥

स्मरणमपि यस्या अनर्पकारि विमुक्त भाषणादिकमित्याह । संभाषणेति । यथाऽहेः सर्पस्य दंशः दंशव्यापारः तस्य स्मृतिर्यथा मरणप्रदा तथा योपितां स्मृतिरपि ॥ २५ ॥

योपिन्मूला बुधैः प्रोक्ताः सर्वेऽनर्थाः शरीरिणाम् ॥

अपि ब्रह्मद्रचंद्रादिदेवानां का कथा नृणाम् ॥ २६ ॥

ननु महतां सिद्ध्यां किं करिष्यतीपमित्याशंक्य 'मात्रा श्वस्त्रा दुहित्रा वा नैवेर्नास्तनो भवेत् ॥ वज्रानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपकर्षति ' इत्याशयेन महतामपि दुर्देशामेतत्तन्मेनाह । योपिदिति । शरीरवता सर्वेऽनर्थाः

यौपित्संगात्संभवन्ति महतामपि किमत आह । ब्रह्मेति । ब्रह्मा स्वां
पुत्रो धृतपृगुरुपाप्, इंद्रो गीतमपत्नीम्, चंद्रो देवगुरुभाषाम् । आदि-
शब्देन सोमरिप्रभृतिग्रहः । अन्येषां तु का वार्तेति ॥ २६ ॥

अपि राज्यं नरकवत्स्वर्णं पश्येच्च लौष्ठवत् ॥

स्त्रियं कुणपवत्पश्येद्यस्तादृग्दुर्लभो यतिः ॥ २७ ॥

ताहं भिक्षुः कीदृशोऽत आह । भपीति । राज्यं नरकवत्पश्येत्स्वर्णं
लोष्ठवत् समलोष्ठाश्मकांचनः, त्रियं कुणपवत् शबवत् । अतएवोक्तम्-
'अहेरिव गणाद्धीतः सन्मानावरकादिवत् ॥ कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं
देवा ब्राह्मणं विदुः' इति । तादृशः संप्राप्ती दुर्लभः ॥ २७ ॥

संभाषार्हा ततो नैषा घोषा दोषातिगौरवात् ॥

प्रमोषाय प्रवृत्ता ऽपि यतेर्वासस्य दैवतः ॥ २८ ॥

अतः किं करणीयमितं दोषाकरत्वात् संभाषणीया यतिभिरित्याह
संभाषार्हेति । अतोऽपि न संभाष्या । भिक्षुनिवासभूतस्य पुष्पवशाञ्छ-
ब्धस्यास्य यदस्य प्रमोषाय नैष्कल्याय प्रवृत्ता, अपि हेतुत्वद्योतकः ॥ २८ ॥

न चान्योऽत्र नरः काश्चिद्यो ऽस्याः पृच्छेन्निकीर्षितम् ॥

गमिष्यतीयं किमितः किंवा स्थास्यति संततम् ॥ २९ ॥

ताहं मनसा न संभाष्या चेदन्योऽस्याश्चिकीर्षितं पृच्छेदत आह । न
चान्य इति । इतः गमिष्यतीयं किंवा संततं निरंतरं स्थास्यति किंवा
इति पृच्छेत्तः सोऽत्र नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथवा ययमेवैतां पृच्छामो ऽस्याश्चिकीर्षितम् ॥

प्रत्यक्प्रवणचित्तानां वराकी किं करिष्यति ॥ ३० ॥

संप्रति ब्रह्मनिष्ठाया माहात्म्यमाह । अथवेति । अस्याश्चिकीर्षितं ययमेतां
पृच्छामः । प्रतिदेहमंचति भाति प्रत्यक्तत्पदार्थः देहादिभ्यः सर्वेभ्यः
भातिभ्योभ्येनातिरंचति प्रकाशते त्वंपदन्त्यर्थः तस्मिन्प्रतीक्षिप्रवणं चित्तं
येषाम् । वराकी भुद्रा किमपि न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विषयास्तावदेवैते प्रगल्भंते ऽपह्लादयः ॥

प्रत्यगात्मरतिर्यावदृढा नोदेति देहिनः ॥ ३१ ॥

ननु विषयाः श्रेयः परिपंथिन इत्याशङ्क्य एकांते निवसतां ब्रह्मात्मनि-
ष्ठानां परमहंसानामकिञ्चित्करा इत्याह । विषया इति । विषयाः स्रगा-
दयः । प्रत्यगात्मरतिषु ब्रह्मात्मनिष्ठायाः पूर्वमेव , ननु पश्चात्प्रवला
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेम्णि समुत्पन्ने विषयप्रेम नश्यति ॥

यरोपित्प्रेम्णि समुत्पन्ने मातृप्रेमेव कामिनाम् ॥ ३२ ॥

ननु विषयप्रेम्णोऽनादित्वात्कथं निवृत्तिरित्याशङ्क्य भ्रममूलत्वेन शिथि-
लत्वाद्देदांतप्रमायाश्च परमार्थविषयत्वेन दृढत्वात्तन्निवर्तकत्वमिति सह-
ष्टांतमाह । आत्मेति । ननु विना ज्ञानं विषयप्रेमनाशो न तन्नाशं विना
ज्ञानं नेत्यन्योन्याश्रयः इति चेन्न , पूर्वं वैराग्येण सामान्यतो बाह्य
विषयत्यागे सूक्ष्मविषयस्य रसरूपस्य ज्ञानान्निवृत्तेः । तथावोक्तं भग-
वद्गीतायाम् ' रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ' इति ॥ ३२ ॥

आत्मतत्त्वविदः का भीर्योऽपिर्तिपडात्प्रकल्पितात् ॥

विभेति न हि रज्जुज्ञो रज्जुसर्पात्परीक्षितात् ॥ ३३ ॥

आत्मविदो दृष्टौ द्वितीयस्य भयहेतोरभावात् भयं नास्तीति सहष्टांत-
माह । आत्मतत्त्वविद इति । अतविं सात्त्वत्येन गच्छतीति आत्मा, सात्-
त्ये सति गमनाभावः इति न च वाच्यम् , अत्र गमेः प्रकाशार्थकत्वात् ।
निरंतरमग्राश आत्मपदार्थः स एव तत्त्वमनारोपितं रूपं सर्वधिष्ठानं तद्वे-
चीति आत्मतत्त्ववित्तस्य भयं न योपिर्तिपडात् । अत्र हेतुः । प्रकल्पितात्
सन् वाऽसन् वा नाथो यात्रानापत्ते , न द्वितीयः प्रतीत्यनापत्तेरत-
आह । परीक्षितादिति । उभयत्रैवेति । अथवा धातूनामनेकार्थत्वाद्युपति
श्रीतिं करोति अनया ज्ञातः युज्यते सेन्यते सर्वभ्रंतिरिति योपिन्माया
तस्या पिह इव पिहः सर्वोऽपि प्रपंचस्तस्मात् प्रकल्पितान्मिथ्याभू-
तान् भ्रंतिज्ञानविषयात् आत्मतत्त्ववित् न विभेति । यथा रज्जुत-
त्त्वज्ञं भ्रंतिविषयान्तर्पन्नं विभेति तथा । ननु ज्ञानं यथार्थं ज्ञानत्वात्

इत्यनुमानेन ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वात्कथं भ्रान्तिज्ञानविषयत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमिति चेन्न, नेदं रजतमित्युत्तरकाले बाधदर्शनात् । विसंवादि-
प्रवृत्तेश्च भ्रमसिद्धिः । प्रवृत्तिस्त्वसंसाग्दृष्टादेवेति न च वक्तव्यम् । सु-
पुत्रे व्यभिचारात् भ्रमो नास्तीत्युक्तवतः स्वीकारे मतहान्यापत्तेरस्वी-
कारे निषेधानुपपत्तेरिति । ननु सत्यस्यैव रजतस्य प्रतीतिरस्तु दोष-
वशात् इति चेन्न, संनिर्कर्षाभावेन सत्यस्येदंरूपेण प्रत्यक्षानुपपत्तेः । ज्ञा-
नरक्षणस्वीकारेऽनुमानकथोच्छेदापत्तेरत्र रजतं नास्तीति एतद्देशप्रस-
क्तस्यैव निषेधदर्शनादिति । नन्वांतरस्य रजतस्य लाघवात्स्वीकारे किं
बाह्यकल्पनया नूतनरजतकल्पनया चेति चेन्नांतरसत्त्वेऽहं रजतमिति
प्रत्ययः स्यान्न त्विदमिति निषेवोऽपि तादृश एव स्यादिति । अथासदेवेदं
रजतमभादिति प्रतीतेरसदेव, रजतमिति चेन्नासतः प्रतीत्यनुपपत्तेर्वा-
धानुपपत्तेश्चासदस्तीति सत्त्वासत्त्वयोः समानाधिकरण्यानुपपत्तेरस्ति
चेत् व्याघातः नास्ति चेन्निषेधानुपपत्तिरिति प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्र-
संगे परिशिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेष इति न्यायेनानिर्वचनीयमेव शु-
क्त्यादौ रजतादिकमुत्पद्यतेऽतः कल्पितसर्वदृष्टान्तेन कल्पितात्पपञ्चादा-
त्तत्त्वविदो भयं नास्तीति सुपूक्तम् ॥ ३३ ॥

पुंस्त्रीपंडविभागरूपं तमस्तावदुदेति च ॥

यावन्नोदेति चिद्भानुश्चित्तोदयमहीभृति ॥ ३४ ॥

नन्विषं स्त्री पुरुषोऽयमिति ज्ञाने कथं न भयजनकत्वं स्त्रीपिंडादेरित्या-
शङ्क्य घट्टी स्त्रीपुरुषविभागस्तस्यैव भयं, यस्यतु “ यत्रत्वस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुत्युक्तीमभावं मासस्य स्त्रीपुंविभाग-
कल्पकमज्ञानं नास्ति तस्य कथं भयमित्याह । पुंस्त्रीति । पुंस्त्रीश्च स्त्री
च पंडश्च तेषां विभागः पृथक्पृथक् तमाख्याति प्रत्यापति तत् । किम् ।
तमोऽज्ञानम् । ताम्यति विपर्ययं गच्छत्यनेन इति व्युत्पत्तेः । इदं तम-
स्तावदुदेति यावच्चित्तोदयावधे चिद्भानुः कृत्याकृतश्चिदात्मनोदेति ।
ज्ञाने जाते तमो नश्यतीत्यर्थः । आत्मदृष्टेः स्त्रीपुंविभागो नास्त्यत्र प्रमाणं

भागवतम्— “ दृष्ट्वाऽनुपांतमृषिमात्मजमप्यनघ्रं देव्यो ह्रिया परिदधुर्न
सुतस्य चित्रम् ॥ तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगद्दुस्तवास्ति स्त्रीपुंभिदा ननु
सुतस्य विविक्तदृष्टेः” इति । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेर्द्वितीयस्य भय-
हेतोर्माहात् ज्ञाने च निर्भय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वैराग्यतीर्थसचिवे विवेकाश्रमसंज्ञके ॥ मयि व्याघ्र
इवाजानां प्रौढिः का वास्ति योपिताम् ॥ ३५ ॥

अतएवाह । वैराग्येति । वैराग्यसहाये विवेके सति योपितां का प्रौढिः
किं सापर्थ्यम् । कस्मिन्सति कासामिवातो दृष्टातमाह । व्याघ्रे सति अ-
जानां प्रौढिर्महत्त्वं नास्ति स्थितिरेव नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति निश्चित्य संन्यासी दासीमिव पुरस्थिताम् ॥

मन्यमानः स्त्रियं कांतामूचेऽनूचानुसत्तमः ॥ ३६ ॥

तथापि व्यवहारदृष्टीं भिक्षुस्तां दृष्ट्वा किं चकारेत्त आह । इतीति ।
अनूचानसत्तमः गुरोः सकाशात्सागवेदाध्यायीं अनूचानः प्रवचने सांगे
ऽधीती गुरोस्तु यः इत्यमरः । पुरः स्थितां दासीमिव त्रिगुणरञ्जुरिवाति-
दृष्ट्वाऽप्यविवेकिनां माया तथापि ज्ञानिनः शुश्रूषामेव करोतीति दृष्टां-
ताभिप्रायः । ताभिवेकी कमनीयां मन्यमान एव न वास्तवीमूचे उक्त-
वानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

काऽसि कस्यासि ललने कुत्रत्या किंच वांच्छसि ॥

नोचिताऽस्मिन्मठे भाति स्थितिस्तव वरानने ॥ ३७ ॥

यद्वचनमूचे तदेवाह । काऽसीति । नच स्त्रीरूपे निश्चिते पुनः प्रश्नानुपप-
त्तिरिति वाच्यम्, निर्णयार्थं तस्याः प्रश्नोपपत्तेः । स्थुलदेहरूपा सूक्ष्मरूपा
कारणरूपा वा आत्मरूपा वा नायः देहमात्रस्य भूतात्मकत्वात् । न
द्वितीयः तस्यापि तन्मात्रत्वात् । न तृतीयस्तस्य संवेसाधारणत्वात् ।
इदमोश्रियत्वाभावात् चतुर्थं तु इष्टापत्तिरेवास्पाकमिति न त्वात्मभिन्न-
स्याहानभार्यत्वात्तद्रूपास्तु तथापि पृच्छस्यतिः पृच्छतेऽत आह । कुत्रत्ये-
ति । आश्रयप्रश्नः जटमपचाश्रया जीवाश्रया ईश्वराश्रया शुद्धाश्रया वा

नाद्यः स्वकार्यस्याश्रयत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः आत्माश्रयाद्यापत्तेरतएव न
तृतीयः न चतुर्थः शुद्धत्वानुपपत्तेः । कथं तर्ह्यश्रयत्वविषयत्वभागिनी
निर्विभागचित्तिरेव केवला इति वृद्धवचनमिति वाच्यम्, मूढजनाश्वासन-
मात्रत्वात् । अतो निरूपणानर्हत्वान्नासीति भावः । अतएव वाञ्छापि तु
त्वत्कर्तृका गतेत्याह । किं वाञ्छसीति । अतएव तरंगवत्प्रतीतिमात्रशरीरे
वरानने अस्मिन्मठे तव स्थितिर्षोग्या न । वनितादिविषयाकारवृत्तिः
संन्यासिनां षोग्या न इति भावः ॥ ३७ ॥

यत्र संन्यासिनः शांताः दांता उपरतास्तथा ॥
तितिक्षवः समाधिस्थाः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ॥ ३८ ॥

अतएवाह । पत्रेति । संन्यासिनः इहामुत्रफलभोगत्पजनशीलाः आ-
त्मना विवेकेनात्मानं कार्यकारणाधिष्ठानं पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । किंभूताः
शांताः वशीकृतांतरेंद्रियाः । दांताः वशीकृतवाह्येंद्रियाः । उपरताः
इंद्रियनिवर्तकपन्नं विनैव निवृत्तवाह्यांतरेंद्रियाः । तितिक्षवः सुखदुःखादि
द्वंद्वसहिष्णवः । समाधिस्थाः निःसंक्रान्ताः, सदा समाहिता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्र देहेंद्रियप्राणमनोबुद्धिभ्य ईक्ष्यते ॥

विचिक्तः प्रत्यगात्माऽयं यतिवर्धैर्मुमुक्षुभिः ॥ ३९ ॥

यत्र संन्यासिन इत्यादिनां पंचानां पंचमेतान्त्रयः । यत्र मठे पतिश्रेष्ठैर्मु-
क्तिमिच्छद्भिरपमपरोक्षः “ पत्साक्षादपरोक्षात् ” इति श्रुतेः । प्रत्यगा-
त्मा देहादिभ्यः पृथगान्भोक्वते ॥ ३९ ॥

यत्र वेदानुवचनैर्यजैर्दानैस्तपश्चयैः ॥

तथैवानशनैरात्मज्ञानमिच्छन्ति सूरयः ॥ ४० ॥

यत्र वेदानुवचनैः मंत्रब्राह्मणाध्ययनैः । तद्विहितैर्पद्मैर्दानैर्द्रव्यत्प्रागैः । तप-
श्चयैः कृच्छ्रवांद्वायगादिभिः । अनशनैः कापरहितैः रागद्वेषपरहितेंद्रिय
विषयसैवनश्रुपैरात्मज्ञानमिच्छन्ति । आत्मानं विविदिषन्तीत्यर्थः । तथाच
श्रुतिः— “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ॥ यज्ञेन दानेन
तपसा नाशकेन ” इति । ‘ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ’

इतिस्पृतेश्च । कर्मणामंतःकरणशुद्धिद्रारोपयोगः सूचितः ॥ ४० ॥

इहामुत्रफलोद्धिमा शक्तितात्पर्यनिर्णयम् ॥

ब्रह्मण्यसंगे कुर्वति श्रुतीनां यत्र पंडिताः ॥ ४१ ॥

मनसि शुद्धे किं भवतीत्याशङ्क्य साधनचतुष्टयसंज्ञा भस्वडे ब्रह्मणि वेदा-
तानां तात्पर्यमवधारयतीत्याह । इहामुत्रेति । यत्र पंडिताः 'प्रवाहपतिते
कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ॥ तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स पंडित उच्यते ।
पंडितत्वविषयिणी मतिर्येषां ते पंडिता । ऐहिकामुष्मिकफलभोगविर-
क्ता असंगे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यं निश्चिन्वतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पांचजन्याभिधे तस्मिन्मठेऽशठजनाश्रये ॥

विश्वमंदिरयोग्यायास्नव नैवोचिता स्थितिः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्मठजनाश्रये पंडितजनयोग्ये मठे विश्वमंदिरयोग्याया विश्वो
जाग्रदवस्थाभिमान्यात्मा तद्योग्यमंदिरं स्थूलशरीरम् । सूक्ष्मकारणयोर-
प्युपलक्षणम् । तत्र योग्यता तव वृत्ते अत्र परमहंसानां योग्ये स्थाने
स्थितिर्नाहंत्यर्थः ॥ ४२ ॥

विवेकाश्रमवाक्यं तदाकर्ण्यार्कर्णलोचना ॥

वक्तुं प्रत्युत्तराण्येषा क्रमेणैव प्रचक्रमे ॥ ४३ ॥

मिक्षोर्वाक्यं श्रुत्वा सा किं चकार अत आह । विवेकाश्रमेति । तत्पू-
र्वाक्तं विवेकाश्रमवास्य श्रुत्वा विशालनपना क्रमेणैव प्रत्युत्तराणि वक्तुं
प्रचक्रमे, चित्तवृत्तिरित्यादित्रयोपशतिश्लोकेः ॥ ४३ ॥

चित्तवृत्तिरहं भद्र ज्येष्ठाऽस्मि अग्निनी तव ॥

त्वं पुनर्मां न जानासि यदुत्पन्नोऽसि संप्रति ॥ ४४ ॥

किमुवाच सेत्यत आह । चित्तवृत्तिरिति । त्रिवेदात्पूर्वं विषयासारा
वृत्तिस्तिष्ठति पुनरनेकजन्मानुष्ठितपुण्यवशाद्विवेको जायते इति - सूच-
यितुमाह । हे भद्र कल्पामह्य अहं तव ज्येष्ठा अग्निनी अस्मि । पक्ष-
स्मादिदानीमुत्पन्नो भवसि अतो मां न जानासि ॥ ४४ ॥

ये ये मठास्त्वया त्यक्त्वा यश्चेदानीमुपाश्रितः ॥
तान् सर्वान्पालयन्तीं मां विद्धि वत्साधिदैवतान् ॥४५॥
किं कृत्यं कृतं त्वयाऽत्र स्थितवत्येत्यत आह । ये ये इति । इतिवीप्स-
याऽर्नतत्वं संगतं मठानाम् । हेवत्स ये ये त्वया त्यक्त्वा त्वद्रहिताः
यश्च मठः संगत्याश्रितः तान्सर्वान्पालयन्तीमधिदैवतां मां जानीहि ॥४५॥

वाञ्छामि विषयान्सर्वान् शब्दादीन् हृदयंगमान् ॥
तदुपस्थापकं तत्तत्कर्मापीच्छामि शोभनम् ॥ ४६ ॥
किंस्वभावा त्वमत आह । वाञ्छामीति । अहं सर्वान्मनसः प्रियान्
शब्दादीन् विषयानिच्छामि । ननु कारणं विना कार्यं न जायते तत्प्रा-
प्तिरपि दुर्लभा इत्यत आह । तदुपस्थापकं तत्प्राप्तिसाधनं शुभकर्मजन्यं
पुण्यमदृष्टमपीच्छामि ॥ ४६ ॥

न कर्मत्यागमिच्छामि तत्फलत्यागमेव च ॥
यथेच्छति भवान्मूढः कर्मदित्वमुपागतः ॥ ४७ ॥

ननु कर्मणा वध्यते जंतुर्विचयाऽमृतमश्नुते 'इत्यादिवचनात्कर्मत्याग एव
किं न क्रियते त्वयेत्याशंक्य विषयंस्तैर्विषयासक्तैः कर्मं त्यक्तुं न शक्य-
त इत्याह । न कर्मेति । अहं कर्मं न त्यजामि तत्फलमपि न त्यजामि
यथा भवान्कर्मदित्वं संन्यासित्वुं प्राप्तः । मूढः ससारानभिन्न- 'सा निशा
पश्यतो मुनेः' इति स्मृते । एतेन भवदुपस्थितं पूज्यत्वं सर्व्वत्वं च
समानाधिकृतमेकस्मिन्न वक्तव्यं विरुद्धोक्तित्वात् । त्वं पूज्यो मूढश्चेति
लोकेऽपि कश्चिन्निहि वकीत्यपास्तम्, स्मृत्युक्तजानीपरत्वेन तत्पदस्य
व्याख्यातत्वादिति ॥ ४७ ॥

त्यक्त्वा पुत्रैषणां वित्तैषणां लोकैषणामपि ॥
भिक्षा कार्या प्रतिगृह्मितीदं साहसं महत् ॥ ४८ ॥
नन्वेषणात्रपत्यागपूर्वकसंन्यास' श्रुत्या विहित' स कथं त्यक्तुं शक्यो-
ऽत आह । त्यक्त्वेति । एषणात्रयं त्यक्त्वा प्रतिगृह्मि भिक्षा इति अति-
साहसमविचारप्रभावः ॥ ४८ ॥

यस्यादौ संनिवेशोऽध्ययनमपि तथा यस्य गोहेष्व-
कांतेष्वर्थानुष्ठानमिष्टं विविधवस्तुचयैर्वेद एव प्रहेय ॥
प्रांते यत्संनिवेशोऽध्ययनमपि तथा यस्य कांतार-
देशेऽर्थानुष्ठानं च भिक्षाश्रुतिचय इह सो हेय
इत्यज्ञदौस्थ्यम् ॥ ४९ ॥

यस्यैतेष्वचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यादिवचनविहितायानादिसंस्कारसंस्कृत-
देहस्य स्वाध्यापोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिनाऽधीतसांगवेदस्य पञ्चाध-
नुष्ठानरतस्य श्रेयो भवतीत्याह । यस्येति । यस्य वेदस्यादौ गर्भे एवं
सनिवेशो यद्विहितसंस्कारस्यापनम् । अध्ययनमपि तथा अष्टवर्षं ब्राह्म-
णमुपनयीतेति अध्यापयतीतेत्यध्यापनविधिनाऽध्ययनं प्राप्तं उपनयना-
न्तरमेव विहितम् । यस्य वेदस्य कर्मनीपेषु गृहेषु अर्थस्य यागादेर्वि-
विधद्रव्यैरनुष्ठानं विहितं ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतःसमाः '
इतिश्रुतेर्जावितावधिकर्म विहितं यथा सा हेया । प्रांते प्रकर्षणांतः
मरणकालः तस्मिन् यत्सनिवेशः यस्य वेदस्य संनिवेशः तद्विहितसं-
न्यास अध्ययनमपि तथात एव । यस्य वेदस्य कांतारेऽतिदुर्गमे वने
जनशून्ये देशेऽर्थानुष्ठानं विहितम्, ' अरतिर्जनसंसदि ' इतिस्मृतेः ।
भिक्षाश्रुतिचयः सप्तागारानसंस्कृतानित्यादिविहितः भिक्षाचपो येन स
वेदः न हेयो न त्पाज्य इत्यज्ञदौस्थ्यं मूढजनदृष्टमात्रमेव ॥ ४९ ॥

ज्योतिष्टोमाद्भवेत्स्वर्ग इतीयं गुडजिह्विका ॥

नम्रो मुंडश्चरेद्भिक्षामिति तत्त्वार्थदं वचः ॥ ५० ॥

विहितसंन्यासश्रुतिमनुवादपूर्वकमाक्षिपति । ज्योतिष्टोमादिति । यथा
रोगनिवृत्त्यर्थं ग्राहितव्ये औषधे प्रथमं गुडादिकं दीपते तथैव संसारा-
नर्थं प्रातःनियतं वेदांते प्रवर्तयितुं गुडजिह्वान्यासः । नम्रः दिगंबरः
मुंडः संन्यासी भिक्षां चरेदिति वचः तत्त्वार्थदं परमार्थव्यंजकम् ॥ ५० ॥

इतीमां कल्पनं पृथ्व्यजन्मन्य कृत्नमत्प्रियाः ॥

निर्माण्या रचयंत्यज्ञा रंका नाथचिमोदितः ॥ ५१ ॥

इतीति । इमां वेदविहितां कल्पनां उत्प्रेक्षां पूर्वजन्मनि अकृतपुण्या
अतएव निर्भांग्या भाग्यरहिता अज्ञाः शास्त्रबोधरहिता रंकाश्च अनायाश्च
दरिद्रा ईश्वररहिताः कुर्वति ॥ ५१ ॥

अहो सौभाग्यमेतेषां मुंडानां भिक्षया महत् ॥

यदेतद्वचनाद्रूपा हित्वा राज्यं श्रिता वनम् ॥ ५२ ॥

अर्थास्तुतिद्वारा निन्दामेव करोति । अहो इति । एषां संन्यासिनां भि-
क्षया महत् पूज्यं देवं अनेकेषु जन्मसु ब्रह्मचर्याद्याश्रमैरनुष्ठितं निष्का-
मकर्मजन्यं यदेतेषां भिक्षणामुपदेशाद्राजानः युधिष्ठिरप्रभृतयः, वनं
वन्यते सेव्यते विरक्तैः परमहंसैरिति वनम् । अथवा वन्यते सम्यग्भज्यते
ऽनुभूयते परब्रह्मवनं नारदोपदेशाद्ब्रह्मपुत्राः सनकाद्युपदेशात्पृथुप्रभृतयः
प्राज्ञाः । राज्यत्यागे राजसेविनो बहवः पुरुषा दुःखिता इति
तद्भावः ॥ ५२ ॥

भिक्षाचर्यं श्रुतिप्रोक्तमित्यवश्यं यदीष्यते ॥

इयेनसंदंशमुख्यैः किमपराद्धमितीर्यताम् ॥ ५३ ॥

ननु संन्यासश्रुतिनिरवकाशेत्पत आह । भिक्षेति । यदिश्रुतिप्रोक्त
इतिहेतोरवश्यामीष्टयारित्राज्यं इयेनाः कपोतादिमहत्याः पक्षिणः सम्य-
दंशंति पुत्तिकाप्रभृतयः । आदिनांऽगदोपादिनिमित्तेन स्त्रीरहिताः ग्रहं-
ते । किमपराद्धमिति कथ्यतां, भावे निष्ठा तत्र सा सावकाशंति भावः ॥५३॥

त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि श्रौतस्मार्तानि सर्वथा ॥

परमः क्लियते धर्मां भिक्षाचर्यं मुमुक्षुभिः ॥ ५४ ॥

अनुवादपूर्वकं संन्यासं क्षिपति द्वाभ्याम् । त्यक्त्वेति । श्रौतानि अग्नि-
ष्टोमादीनि, स्मार्तानि, वैश्वदेवादीनि, मन्त्रीणि, कर्माणि, विद्यापः परमः सर्व-
कर्मरूढभूतः धर्मः संन्यासः । न च कर्मभावस्य धर्मत्वं कथमिति वा-
च्यम्, वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इतिलक्षणस्य तत्रापि सद्भा-
वात् । त्यागसंकल्परूपस्य तत्त्वेऽपि वाप्यकामावात् मोक्षमिच्छद्भि-
संपाद्यते ॥ ५४ ॥

भिक्षां च कुर्वतामेपां तदलाभे बुभुक्षया ॥

मरणं वा भवेन्नित्यं करणं वाऽपि किञ्चन ॥ ५५ ॥

एषां भिक्षुणां हृत्त्रिवृत्तीच्छया भिक्षां कुर्वतामन्नालाभे मरणं किञ्चिन्नित्यं
करणमपि भवेत् ॥ ५५ ॥

वित्तैपणादिव्युत्थानप्रतियोग्यात्मचित्तनम् ॥

विहायाभिवदन्वेदो भिक्षाचर्यं न लज्जते ॥ ५६ ॥

जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानिति श्रुतिं 'ऋणानि व्रीण्यपाकृत्य
मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्ययः'
इति स्मृतिं वाऽऽश्रित्य ब्रूते । वित्तैपणेति । वित्तैपणा पुत्रैपणा भाव-
प्रतियोगिभ्यः एपणास्तद्भान् ऋणत्रयवानात्मा तच्चित्तन ऋणत्रयापा-
करणं च विहाय संन्यासं विदधत् वेदो न लज्जते । अपितु लज्जत
एवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

वदन्ति वृद्धाः शतशो यथा यक्षस्तथा बलिः ॥

निर्भाग्यानां श्रुतिः का वा भिक्षातोऽन्यां

क्रियां वदेत् ॥ ५७ ॥

या श्रुतिर्भिक्षां विदधाति सा मंदभाग्यानुद्दिष्टैवेत्याह । यक्षानुरूपो व-
निरिति न्यायमनेकशो वृद्धा वदन्ति श्रुतिः निर्भाग्यानां भाग्यात्क-
र्मरूपात्रिगतास्तेषां भिक्षातोऽन्यां कां क्रियां वदेदपितु भिक्षामेव
वदेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

आत्मा द्रष्टव्य इत्याद्या यद्वेदांताः प्रचक्षते ॥

तदस्मदादिभिः क्रिया नात्मप्रत्यक्ष ईश्वरते ॥ ५८ ॥

ननु यदि परमात्मा सर्वदृश्यते तदा तददर्शनवियानं व्यर्थं स्यादित्यत
आह । आत्मेति । यद्वेदांता वदन्ति स आत्मा ऽस्माभिः किं प्रत्यक्षं न
दृश्यते अपितु दृश्यते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

एस्तपादाद्ययथसन्निवेशविशेषयुक् ॥

प्रत्यक्षमिक्षते एात्मा विधिस्तत्र निरर्थकः ॥ ५९ ॥

कीदृशस्तर्हीत्यत आह । हस्तेति । हस्तपादाद्यवयवानां सन्निवेशविशेषः
रचनाविशेषस्तं युनक्ति तेन वा युज्यते स प्रत्यक्ष एवमत्र विधिनिष्फल
एवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अथौपनिषदः कश्चिद्देहादन्योऽस्ति सोऽपि च ॥

सर्वेषां प्रिय एवात्मा तदर्थं च प्रियं जगत् ॥ ६० ॥

नन्वेतन्नाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कृतनाशाकृताभ्यागमतर्कविरोधाच्च कथ-
मयमात्माऽत आह । अथौपनिषद इति । अथेति पक्षांतरद्योतकः ।
उपनिषदा शृण्वते औपनिषदः देहविलक्षणः आत्मा सर्वेषां प्रियः सर्वं
जगत्तदर्थं प्रियं तच्छेषभूतम् ॥ ६० ॥

तर्त्तिक वित्तसुतादीनां प्रियाणामात्मनः परम् ॥

त्यागोऽयमुच्यते कस्माद्देहश्चायं निपीड्यते ॥ ६१ ॥

तत्तस्मादात्मनः परं प्रियायां वित्तादीनामयं त्यागः किमुच्यते अयं
मोगः यथेष्टदेहत्यागेन किं निपीड्यते ॥ ६१ ॥

य औपनिषदः कश्चिद्देहादन्यः प्रियः परः ॥

आत्माऽस्ति तं तर्पयतु विपर्यैरिन्द्रियार्पितैः ॥ ६२ ॥

ननु वित्तादित्यागं विना कथं वेदांतप्रतिपाद्यात्मसुखमाप्तिरित्यत
आह । य औपनिषद इति । यदि कश्चिद्देहादन्यः परः प्रिय आत्मा-
ऽस्ति तमिन्द्रियदर्शितैर्विपर्यैस्तर्पयत्वित्यर्थः ॥ ६२ ॥

हंतात्मा क्लिश्यते किंवा स्नानमृच्छौचमुंडनैः ॥

अधःशय्यारण्यवासत्रह्यर्च्यशामादिभिः ॥ ६३ ॥

विपर्यस्तानां सांप्रतमाचारं नियेधति । हंतात्मेति । हंतंति कष्टे । स्ना-
नादिभिरधःशय्यादिभिर्देहः किं क्लिश्यते ॥ ६३ ॥

शृण्वंतु मधुरान् शब्दान्वीणानारीमुखोद्गतान् ॥

सृष्टांतु सृष्टुलाः शय्यास्तथा सारंगलोचनाः ॥ ६४ ॥

तां किं कर्तव्यमत आह । शृण्वंतिति । वीणा च नारीमुखं च ता-

भ्यामुद्रतास्तान् मधुरान् श्रवणमात्रेण विचाकर्षकान् । मृदुलाः को-
मलाः शय्याः तथा सारंगलोचनाः मृगाक्षीः सृशंतु ॥ ६४ ॥

पश्यंतु कनकाभानि नारीरूपाणि सर्वदा ॥

भक्षयंतु च लेह्यादिविधान्यन्नान्यहर्निशम् ॥६५॥

स्वर्णवर्णानि नारीणां रूपाणि सर्वकाले पश्यंतु । लेह्यानि मध्वादीनि,
चोष्पाणि आम्रादिकलानि, भक्ष्याणि अपूषादीनि, भोज्यानि पायसादी-
नि अन्नानि आस्वादयंतु सततम् ॥ ६५ ॥

भाले कुरुष्वं कस्तूरी मौलौ कुसुममालिकाः ॥

चित्तयंतु सदा सौख्यं मम भूयो भवेदिति ॥ ६६ ॥

भाले मस्तके कस्तूर्यादिलेपनं कुरुष्वम् । मुकुटे कुसुममालाः धारयंतु ।
प्रदेशं सुससाधनं पुनर्भवेदिति ॥ ६६ ॥

इत्यादि बहु जल्पतां चित्तवृत्तिं किलावलाम् ॥

विवेकाश्रम आहृतां हसन्किंचित्तिजाग्रजाम् ॥ ६७ ॥

इत्यादि बहु वचनं वदतां चित्तवृत्तिं किल अवलत्वेन मतां निजा-
ग्रजां निजात् विवेकादग्रे जातां किंचित् हसन् विवेकाश्रमः फलस-
माप्तिपर्यंत आह । एतां प्रत्यक्षाम् ॥ ६७ ॥

चित्तवृत्ते विपर्यस्ता सती त्वं भापसे बहु ॥

तदस्तु नाम किं वा नः क्षीयते बहुभापितैः ॥ ६८ ॥

हे चित्तवृत्ते विपर्ययं प्राप्ता सती बहु कृतिसतं किं भापसे । नोऽस्माकं
चिदात्मनां धृत्तिभिराशास्येव किं क्षीयते बहुभापितैः, अपितु न
किमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्त्येषुक्तमोक्षात् न्तिराफर्तुं न हि क्षमः ॥

सूर्यकोटिप्रभापुंजः का कथाऽत्रान्यतेजसाम् ॥६९॥

इमेव सदृष्टात्माह । सूर्यकोटिप्रभापाः पुंजः हि पस्मादविवेकाधिकार-
समहं इरीकृतं न समर्थः । तस्मात्तन्नाम । का कथा वास्तवान् भ्रा-
तृणां

ज्ञानतमोनिवर्तने अन्यतेजसामग्रादीनां तु का वाता । निवर्तने वि-
रोधाभावादिति भावः ॥ ६९ ॥

अविद्यायां निमग्नानां सैवातिमधुरायते ॥

विद्कृमिः किं विजानाति माधुर्यं शर्कराश्रयम् ॥७०॥

नन्वविद्याया निवृत्तिः सर्वैर्मुमुक्षुभिः प्राप्यते इत्यत आह । अविद्या-
यामिति । सैवाविद्या मधुरायते अत्र दृष्टान्तमाह । विद्कृमिः पुरीषकीटः
शर्कराश्रयं माधुर्यं किं विजानाति । स्त्रीपुत्रादिविषयासक्तः कृमी विट
इव परमहंसैरनुभूयमानं निरतिशयानंदं कथं विजानीयादित्यर्थः ।
अतएव पावज्जीवश्रुतिरविरक्तविषया तथैव ते अपि श्रुतिस्मृति-
बोधे इत्यर्थः ॥ ७० ॥

लोकालोकात्परं भागमाश्रिता ये हि जंतवः ॥

ते किं जानन्ति रूपाणि सुवर्णादिगतान्यपि ॥ ७१ ॥

अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह । लोकालोकेति ये जंतवः लोकालोकाचलात्परं
भागमाश्रिताः तेऽत्र सुवर्णादिरूपाणि किं जानन्ति । अत्यंतगाढतमोनि-
मग्नानां यया रूपज्ञानं नास्ति तथा अविद्यातमोग्रस्तानामनंतपरिपूर्ण-
ज्ञानं न भवत्यत्र दृष्टान्ततात्पर्यमिति ॥ ७१ ॥

अविवेकी विजानाति तन्वार्थं यदि कश्चन ॥

वधिरोऽपि विजानीयान्तं त्रीकंठोत्थितान्स्वरान् ॥ ७२ ॥

अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह । अविवेकीति । अविवेकी मूढतमः कश्चन परमा-
र्थरूपं विजानीयात् । तदा वधिरोऽपि त्रीं च वीणा कंठश्च ताम्ब्यामु-
त्थिता प्रादुर्भूता स्वराः ' स्वतो रंजयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते '
इतिऋणलक्षिताः शब्दविशेषास्तान् श्रुत्वाऽवधारयेदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तन्वमाधुर्यविज्ञः स्याद्यद्यवियैकसंश्रयः ॥

मातृदुग्धरसाभिज्ञस्तदा स्यात्कमठार्भकः ॥ ७३ ॥

अत्रैव पुनराह । तच्चेति । षट् तमोग्रस्तः तच्च परमार्थं प्रत्यगभिन्नं परं

ब्रह्म तस्य माधुर्यं निरतिशयानंदो विरक्तेरनुभूयमानः तद्विज्ञः स्यात्तदा
कमठः कच्छपः तस्य बालोऽपि मातृदुग्धरसं जानीयादिति ॥ ७३ ॥

अज्ञानाभिनिविष्टानां तत्त्वगंधोऽपि दुर्भिलः ॥

कर्पूरसौरभाभिज्ञा भिद्यताः किं लक्ष्मणप्रियाः ॥ ७४ ॥

दूरमेते विपरीते विपुचीविद्या या चाविद्येति श्रुतितात्पर्यं पूर्वमुक्तमपि
विवेकार्थमविद्यात्यागार्थं च भूढानां विवेकिनां च महद्वेदं दर्शयति ।
अज्ञानेति । अज्ञानकार्येषु देहादिष्वहंममाभिमानवतां तत्त्वस्य परमार्थ-
स्य लेशोऽपि दुर्घटः । तथाचोक्तं बृहद्वै.— 'अहंमेति सविदन दुःखतो वि-
मुच्यते ॥ असंविदन्विमुच्येत यदीप्सितं तदाचर' इति । तत्र दृष्टांतः ।
लक्ष्मणमिया भिद्यताः केवर्तजातिविशेषाः पर्यतादिवास्तिनः किं कर्पूरसुगंधं
जानन्ति, नैत्पर्यः ॥ ७४ ॥

त्रिभेदतापतप्तानां तत्त्वछायासुखं कुतः ॥

शीतस्पर्शस्तुरंगाणां पतंगांगयुजां कुतः ॥ ७५ ॥

यत्पूर्णानंदरूपं विरक्तेरनुभूयते तत्स्त्रीपुत्रादिषु रममाणानां नास्तीति
सदृष्टांतमाह । त्रिभेदेति । त्रयो अघ्याःमाधिभूताधिदेवरूपा भेदा यस्य
स त्रिभेदः स एव तापः तेन तप्ताः । तत्त्वस्य ब्रह्मानंदस्य छायासुखं
ब्रह्माकारवृत्त्यानुभूयमान नास्ति तेषामित्यर्थः । पतंगः सूर्यः तदंगे
साधनभूते रथे पुंजति तेषामश्वानां शीतस्पर्शो नास्तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

चित्तवृत्ते ततो ऽभद्रे ऽभिनिवेशं परित्यज ॥

विषयेषु विधेह्यस्मच्छचनेष्ववधानताम् ॥ ७६ ॥

पूर्वोक्ता दृष्टांता यदर्धमुक्तास्तदिदानीं प्रकृते योजयति । चित्तवृत्ते
इति । हे चित्तवृत्ते अभद्रे यस्याणरिमुरे 'स्वःश्रेयसं शिवं भद्रं बल्याणं
मंगलं शुभम्' इति । विषयस्तानां बल्याणं यदापि नास्तीत्यर्थः ।
विषयार्थं त्यज, अरभद्वचनेषु वेदांतवारूपेषु सायानतां पुरु । अन्य-
या दुःखानिश्चेरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

चित्तवृत्ते समाश्लिष्य प्रियचित्तसुखमीश्वरम् ॥

दुःखातिविषयासंगं वाञ्छति किं न लज्जसे ॥ ७७ ॥

उत्तमपुरुषसंगिनं दृष्ट्वा पुनस्तस्यासंगमालोच्य लोकेऽपि वदति ' त्वं न-
लज्जसे' इतिन्यायमात्रं निर्दिशति । चित्तवृत्ते इति । हे चित्तवृत्ते " स-
त्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, आनंदो ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रमसिद्धं नित्यनिरतिशयं वि-
दानंदरूपं सर्वैरभिलषणीयं परं ब्रह्म मिलित्वा 'मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विप-
यान्विपवच्यजेत्' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धे दुःखपर्यवसिते विषयासंगे इच्छां
कुर्वती न लज्जसे । निर्लज्जाऽसीति भावः ॥ ७७ ॥

चित्तवृत्ते मा वृणीष्व विषयान्व्यभिचारिणः ॥

सति प्रियेऽनुरक्तेऽस्मिन्नात्मन्यव्यभिचारिणि ॥ ७८ ॥

अभिचारित्वादपि विषयास्त्यक्तव्या इत्यत आह । चित्तवृत्ते इति । हे चि-
त्तवृत्ते विषयास्त्यक्तव्याः यद्वेतुगर्भं विशेषणं व्यभिचारित्वात् मिथ्यात्वा-
च्च । रज्जुकल्पितसर्पदंडधारादिवदिति यन्नैवं तन्नैवं, यथात्मा स न त्यक्त-
व्यः सद्रूपत्वात्प्रियत्वादनुगतत्वादव्यभिचारित्वाद्रज्जुवदित्पाह । सतीति ।
सद्रूपे नित्यप्रिये सर्वमेमास्पदेऽनुरक्ते सर्वानुस्यूते सदैकरसे आत्मनि
विद्यमाने सति ' गृहे वेन्मधु विदेत किमर्थं पर्वतं व्रजे ॥ विष्टस्यार्थस्य
संसिद्धौ को विद्वान् पन्नमाचरेत्' इतिन्यायेन गृह एव नित्यसुखलब्धे
विनाशिमुक्ते मा पाया इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

आत्मानंदान्बुधिस्थायाश्चित्तवृत्ते तवापरैः ॥

किं सुखैर्दुग्धपाथोधिमीनस्येव पर्योतरैः ॥ ७९ ॥

तदेव सदृष्टांतमाह । आत्मेति । हे चित्तवृत्ते निरतिशयं परिपूर्णचिदा-
नंदसमुद्रनिमग्रायास्तव विषयमुक्तेः परिच्छिन्नैर्दुग्धैः किं ज्ञातिमात्र-
सिद्धेर्न वृत्तिरस्ति । मृगवृष्याजलेन इव इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । दुग्ध-
समुद्रमीनस्य क्षारसमुद्रजलेन वृत्तिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

आत्मन्यानंदवार्धौ त्वमुन्मज्जसि निमज्जसि ॥

चित्तवृत्ते विषयतः किमन्यदभिवाञ्छसि ॥ ८० ॥

इष्टसाधने हि सर्वेषां प्रवृत्तिर्जायते तथा चेष्टं जगति सुखमेव । तदपि
द्विविधं नित्यमनित्यं चायेंद्रियजन्यं न वृष्णानिवर्तकम् , तथावोक्तम्-
'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मव भूय
एवाभिवर्द्धते' इतिसप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैन्यगदादयः 'अर्थैः कामैर्गता
नांतं वृष्णाया इति श्वश्रुम्' इति । ननु 'विनाश्रयं न तिष्ठति पंडिता
वनिता लता' इति न्यायेनाहं निरालंबना क्व स्यास्यामीत्याहांक्य सर्वा-
नंदानामधिष्ठानभूते पूर्णानंदे नित्ये समुद्रवदगाधेऽपरिच्छिन्ने निमग्न-
भवेत्याह । आत्मनीति । नित्यनिरंतरमकाशे सुखसमुद्रे उन्मज्जनमु-
त्थानकाले जगत्प्रतीतिरव्युत्थाने चाप्रतीतिर्निमज्जनं स्वभावतोऽपि यथा
घट उत्पद्यमान आकाशपूर्ण एवोत्पद्यते तथा वृत्तय उत्पद्यमानाश्चि-
दानंदपूर्णा एवोत्पद्यते सर्वस्यैव प्रपंचस्य हे चित्तवृत्ते त्वाधिष्ठान
सत्तातिरिक्तसत्तागून्यत्वान् । अत आनंदसमुद्रे उन्मज्जननिमज्जनेस्त
एव विषयतः विषयान्स्वीकृत्य किमन्यन्न किमपीत्यर्थः । विषव-
त्पाति भांति विषवन्माएका एवेति भावः । अभिवांच्छति इच्छां
करोपि यतो विषयेच्छा न सुखदा । उक्तंच 'पावती पावती लंतो-
रिच्छोदेति ययायथा ॥ तावती तावती दुःखवीजमुष्टिः प्ररोहति' इति ।
इच्छा न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ८० ॥

आत्मैव सुखरूपस्ते चित्तवृत्तौ प्रियं श्रिताः ॥

विषया न सुखात्मानः किं त्विपत्सुग्नहेतवः ॥ ८१ ॥

नन्वेवं तर्हि विषयाः किं न सुखसाधनं नेत्याह । आत्मैवेति । एवो-
न्मग्नौगव्यवच्छेदकः न विषयाः । पूर्वनिर्वचनद्वयादित्यर्थः । क्व तर्हि सोऽत
आह । हे चित्तवृत्ते प्रियं पूर्णानंदं श्रिता पदघ्यस्ता विषया न सुख-
रूपाः सुखायैभिस्तर्हि किं वांच्छन्ते सुखाभाप्ते सुखज्जांत्यैव परिच्छि-
न्नसुखहेतुत्वादित्याह । कित्तिविति ॥ ८१ ॥

चित्तवृत्ते परित्यज्य सुगमं किंचित्सुगमांतरे ॥

यदीच्छते तं श्रयात्मसर्वं चिष्यजं नञ् ॥ ८२ ॥

नन्वनादिकालादारभ्यास्मिन्सुखे निमग्नऽस्मि कथं त्यक्तुं शक्यमित्याशं-
क्य तत्त्यागं विना तदपि दुर्लभमित्याह । चित्तवृत्ते इति । हे
चित्तवृत्ते किंवित्सुखं परिछिन्नं विहाय सुखांतरे नित्यानंदे तव यदीच्छा
तं पूर्णानंदं श्रय । आत्मैव सुखं आत्मसुखस्तन्निष्ठा भवेत्यर्थः । ननु विप-
यान्स्वीकृत्यैव तन्निष्ठा भविष्यामीति चेन्न तत्त्यागं विना तन्निष्ठाया
असंभवादित्याह । विषयजं सुखं जहीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

चित्तवृत्तेऽविनाश्यैव सुखं त्वं यदि वाञ्छसि ॥
तर्हि देहोपाधिनाशादनाश्यात्मसुखं श्रय ॥ ८३ ॥

ननु देहादिषु विषयभोगसाधनेषु सत्सु नित्यसुखं प्राप्तुं शक्यमित्याशं-
क्य तदध्यासमूलनाशादात्मसुखं प्राप्तुं शक्यमित्याह । चित्तवृत्ते इति ।
हे चित्तवृत्ते त्वं चेन्नित्यमेवानंदमिच्छसि तदा देहाः स्थूलसूक्ष्मदेतुर्गुणा
उपाधयः परिछेदकाः । आकाशस्य घट इव तेषां नाशः ब्रह्मात्मसाक्षा-
त्कारेण वायः मुद्गरेण नभःपरिछेदकस्य घटस्यैव तस्मात् । अविनाशि
त्रिकालाबाध्यमात्मसुखं परिपूर्णानंदं श्रय तन्निष्ठा भवेत्यर्थः । आत्मसा-
क्षात्कारेण विषयमात्रेच्छानिवृत्तौ यदात्मसुखं तन्निरूपणमेवात एवोक्तं
बुद्धैः—'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ वृष्णाक्षयसुख-
स्येते नादंतः षोडशां क्लाम्' इति । अत आत्मसुख एव प्रीतिः
कार्येत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आंतरं सुखमात्मानमवाप्यांतःस्थया त्वया ॥
चित्तवृत्ते बहिर्निष्ठाश्चित्त्यंते विषयाः कुतः ॥ ८४ ॥

केन प्रकारेणाहं नित्यतत्त्वमनुभवेयं स प्रकारो वक्तव्य इत्यत आह ।
आंतरमिति । अंतस्थया देहादिभ्यः सर्वेभ्यो योऽभ्यंतरः प्रत्यगात्मा
नेतिनेतीत्यादिना सर्वस्य प्रपंचस्यांतो निषेधस्तन्निष्ठाया वा त्वया आंतरं
सदा प्राप्तं ब्रह्मानंदमवाप्य हे चित्तवृत्ते बाह्या विषयाः कुतश्चित्त्यंते ।
पुनः तच्चिन्ता न भवतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सुखात्मा तत्प्रकाशात्मा चिदात्मा ते करे स्थितः ॥
का चित्तवृत्ते वाञ्छा ते जडे विषयजे सुखे ॥ ८५ ॥

यथा कश्चिद्वस्तुस्थितं मध्वादि दृष्टं विहाय करंलडितन्यायविषयतां मा
याहीत्याह । सुखात्मा इति । हे चित्तवृत्ते ' सुखं सर्वः समीहते ' इति
न्यायेन सुखरूपः आत्मा ज्ञात एवानंदोऽत आह । तत्प्रकाशात्मा आनं-
दप्रकाशस्वरूपः । बाह्यः किमत आह । चिदात्मा ते करे स्थित इव नि-
त्यमात्र एव । यथा करे स्थिते वस्तुनि आमलकादिफले संज्ञयादि ना-
स्ति तथा तत्स्वरूपभूते ब्रह्मात्मनि न कश्चित्संदिग्धेन विषयेति ना-
भावं निश्चिनोति इति । अतो जडे बाह्यविषयावीनेऽनित्ये सुखे वां-
च्छा न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यत्प्रसादाद्विषयजं सुखं ते प्रतिभासते ॥
तदात्मसुखमुत्सृज्य चित्तवृत्ते किमीहसे ॥ ८६ ॥

"एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेराह ।
यदिति । यस्य परिपूर्णानंदस्य प्रसादात् प्रतिबिंबत्वात् विषयजन्यं
सुखं तव भासते । ज्ञांत्या यथा शृष्कास्थिनि श्वनः स्वदंतविवरोत्पन्न-
मपि रक्तं भासते । त्वद्विद्यानभूतचिदात्मसुखं त्यक्त्वा किं वृथा चेष्टसे ।
वृथा चेष्टा बालानां पशुवृद्धीनामेव ननु विवेकवतामित्यर्थः ॥ ८६ ॥

पशुर्गुहं विहायोच्चैर्यथा घवसमिच्छति ॥
तथाऽऽत्मसुखमुत्सृज्य विषयान्किं नु वाञ्छसि ॥ ८७ ॥

यः पदार्थेष्वनृषीं दृष्ट्वा पुनस्तत्रैव रमति सः ' दृष्ट्वाप्यत्पंतवैरस्यं यः प-
दार्थेषु दुर्मतिः ॥ वञ्चति भावनां भूपो नरो नासी स गदभः ' इति-
श्लोकविषयतां यातित्याह । पशुरिति । यथा पशुर्गुहादिकं त्यक्त्वा
शुक्रनृणामेवेच्छति तथा विषयेषु नृषिमदृष्ट्वापि पुनस्तत्रैवास्तंकिं करोति
स पशुरेवेत्यर्थः । सत्त्वाकृतिमात्रेण नरः पूर्णानंदं त्यक्त्वा विषयान्
किं नु वाञ्छसि । किमर्थं विषयान् वाञ्छसीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

उष्ट्रः कंटकवृक्षार्थी त्यजत्याम्रमुपल्लवान् ॥

चित्तवृत्ते जहासीत्यमात्मानं विषयार्थिनी ॥ ८८ ॥

विषयरसनिहासामकुर्वत उष्ट्रतुल्यतामप्याह । उष्ट्र इति । उष्ट्रो संवग्नी-
वो दीर्घपृष्ठपशुः आम्रपल्लवान् त्यजति कंटकवृक्षानिच्छति । हे चित्त-
वृत्ते ब्रह्मानंदं त्यक्त्वा विषयेच्छां कुर्वती त्वमपि मूर्खेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

हंत भ्रमसि किं नाम शुनीव विषयार्थिनी ॥

आत्मानंदं समासाद्य चित्तवृत्ते स्थिरा भव ॥ ८९ ॥

भोगेच्छामत्यक्तवतां शूनः सादृश्यमप्याह । हंतेति । हंतेति कष्टेऽनु-
कंपार्या वा । पथौदनाद्यर्थिनी शुनी सरमा पट्ट्यादिप्रहारं प्राप्यापि
मतिग्रहं भ्रमति तथा विषयेषु परार्थीनतादिदोषं दृष्ट्वाऽपि पुनस्तदर्थं
पतते । स तत्तुल्य इत्यर्थः । तस्यास्तु ब्रह्मानंदाविर्भावयोग्यताऽपि
नास्ति "पुरुषे त्वाविस्तरामात्मा" इत्यादि श्रुतेः, सा तु क्षुन्नित्यर्थिनी ।
हे चित्तवृत्ते त्वया तु परमेश्वराविर्भावयोग्यशरीरं लब्ध्वा पूर्णानंदनि-
मग्नया भवितव्यमिति । अन्यथा जन्मपरंपरया दुःखमोक्षी भवि-
ष्यसीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

गुणान् हित्वा परस्योच्चैः खलो दोषान्यथेक्षते ॥

हित्वाऽऽहमानं चित्तवृत्ते विषयानेवमीक्षसे ॥ ९० ॥

विषयनिहासामकुर्वती त्वमतिनिघसरतुल्या पूर्वमुक्ताऽथुना तु रत्नो-
त्पन्नमावनादतिनिघतरत्नतुल्यता तवेत्याह । गुणानिति । यया खलो-
दुर्जनः परस्य विद्यमानगुणान् त्यक्त्वा उच्चैरुत्कृष्टस्यापि दोषानविद्य-
मानानपि पश्यति तथा हे चित्तवृत्ते स्वात्मानं त्यक्त्वा विषयान्य-
थपि । वस्तुतोऽविद्यमानानपि । ज्ञांताऽसीति भावः ॥ ९० ॥

बहूना किमिदोक्तानि चित्तवृत्ते वदामि ते ॥

आत्मानंदेन संपूर्णा स्थिरा भव कृपां कुरु ॥ ९१ ॥

भक्तं वाग्जातेरिति न्यायेन सिद्धांतदृश्यमुपदिशति । यदुनेति
भक्तपंक्तवानो विग्नपनेन किं भविष्यति । हे चित्तवृत्ते परिपूर्णानंद

सदा त्वां प्राप्तमपि माययाऽप्राप्तमिव तां ज्ञानेन निवर्त्य त्वं विरक्तान्
भ्रमंती विपयेभ्यः वृत्ति न प्राप्तुवंती अद्युना त्वदुपदेशेन लज्जां मामुवतो
ममोपरि दयां कृत्वा विपयाशया खंडिता परिपूर्णानंदेनैव पूर्णाणा
भविष्यसि, न त्वन्यथा सहस्रप्रकारैरपि, अतस्तत्रैव स्थिरा भव ॥९१॥

न चैकांतेन विपयाश्चित्तवृत्ते सुखप्रदाः ॥

उपात्ता अनुपात्ता वा प्रायशो दुःखदा इमे ॥ ९२ ॥

ननु विपयाः सेव्याः सुखदत्त्वात् आत्मवदित्याशंक्य विपया असेव्या
दुःखदत्त्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथाऽऽत्मेत्याशयेन तेषां दुःखदत्त्वं प्रति-
पादयति । न चैकांतेति । हे चित्तवृत्ते विपया एकांतेनात्मवदव्यभि-
चारत्वेन न सुखप्रदाः, आद्यंतवत्त्वाद्द्विभचारिण एव । ननु प्राप्ता सु-
खदा एव, नेत्याह । उपात्ता इष्टसाधनत्वेन गृहीताः अपि रज्जुबुद्धय
सर्ववदुःखदा इमे दृश्यत्वान्मिथ्या अपि । नन्वनुपात्ता एव सुखदा भवं-
तु अत आह । अनुपात्ता अपि बाहुल्येन विरहिणां कामिनीविरहमा-
प्रकृवेरशापितपक्षवदुःखदा एव विवेकिनः, मूढानां मधुसंपृक्तविपात्र-
दत् मिया एव । रागिणां सर्वथा दुःस्वरागानुबिद्ध एव । सर्वोऽपि
श्रदानुभवः राग एवोद्धतः सन् विपयप्राया सुखरूपेण परिणमते ।
रोगो हि प्रतिलग्नं संवर्धमानः स्वविपयाप्राया दुःस्वयत्पेव, भोगे
जाते करणवृष्णाशास्तिस्तु रागिणः सुरमिन्द्रियचापल्यादनुपवर्षति
दुःखं भोगाभ्यामेन वैवृष्ण्यं न भवति, करणानां प्रत्युत रागो वर्धते,
करणशुश्रूषा च न जातुकाम इति पूर्वोदाहृतस्मृत्या ततो दुःस्व-
परिणामत्वात्परिणामे दुःस्वरूपत्वं सुस्वानुभवसमयेऽपि दुःस्वत्वं सु-
स्वप्रतिकूलं द्वेष्ट्येव, रागी नानुपहृत्य भूतानि भोगः संभवति द्वेषस्य ता-
पत्प्रकृत्यादुःस्वसाधनानि परिहर्तुमशक्नुवन्परितप्तो मुह्यति, अतोऽपि
दुःस्वमेव सुस्वानुभवो नाशकाले संस्वारमाद्यत्ते, स च स्मरणं, तच्च रा-
गं, स च मनःशरीरवाग्चेष्टाम्, सा च पुष्पाणुष्पकर्माशयो, तौ ज-
न्मादीनि, संस्वारदुःश्रुता तापमोहयोरप्येवं संस्वारी ज्ञेयो । एवं का-
लत्रयेऽपि दुःस्वानुपेयान्मयं विपयसुख दुःस्वमेवेति 'त्रिभिर्गुणमयेभवे-

रेभिः सर्वमिदं जगत्' इति स्मृतेः, सर्वस्यैव त्रिगुणात्मकत्वेन ज-
गतः सुखदुःखयोहात्मकत्वेन दुःखरूपत्वमेवेति । तथाच स्मृतिः— 'ये
हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यंतवंतः कीर्तेय न तेषु
रमते बुधः' इति । तदुक्तं पतंजलिनापि— भगवता परिणामतापसंस्कार-
दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति । सांख्याचार्यैरपि—
'दृष्टवानुश्रविकः स ह्यविश्वद्विज्ञयातिशययुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान् व्य-
क्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्' इति । अतः सुपूक्तं प्रापशो दुःखदा इमे इति ॥९२॥

भृंगसारंगमातंगपतंगशफरीगणान् ॥

नेक्षसे वित्तवृत्ते किं विनष्टान्विषयाशया ॥ ९३ ॥

विषयसंगात् पे नशस्तानुदाहरति । भृंगेति । पया भृंगो गंधलोभेन
कमलं न जहाति निशायां निरुद्धः कमलेन साकं गजेन चर्व्यते । सा-
रंगो भृंगः शब्दरसेन निरुद्धक्रियः व्याधेन ताड्यते । मातंगो हस्ती
मदनेन वशीकृतः करिणीसंगेन बध्यते । पतंगः पक्षी दीपहृत्पं प-
श्यन् भस्मीभवति । तथाचोक्तम्— 'योपिद्विरण्याभरणांवरादिद्रव्येषु
मापारचितेषु मूढः ॥ प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्ट-
दृष्टिः' इति । शफरी मत्स्यी रसनया विद्धा भवति । उक्तं भगवता व्या-
सेनापि— 'कुसुमातंगपतंगभृंगमीना हताः पंचभिरेव पंच ॥ एकः प्रमादी
स कर्षं न हन्यते पः सेवते पंचभिरिन्द्रियैश्च' इति । 'लोहदाहमयैः पाणैः
पुमान्वंदो विमुच्यते ॥ पुत्रदारमयैः पाणैर्वद्धो नैव प्रमुच्यते' इति । हे
वित्तवृत्ते विषयाशया विनष्टान् अमरादीन् पश्यसि, यदि विषयाशां
न त्यक्तमि तदेदशां दशामनुभविष्यसीत्पर्यः ॥ ९३ ॥

शब्दैः सुखैकहेतुश्चेत्कोकिलालापवत्ततः ॥

प्राप्येते विषयासक्तैः किं नरा समभाषितम् ॥ ९४ ॥

अधुना प्रत्येकं शब्दहीनां सुखहेतुत्वेऽन्वयव्यभिचारस्पन्दानि दर्शय-
ति । शब्द इति । यदि शब्दः सुखहेतुः स्यात्तदा कोकिशब्दवत् स-

शब्दो विपरतैः किं नेष्यते; शब्दत्वाविशेषात् सुखहेतुत्वाभावेन
व्यभिचारात् । सुखत्वेन शब्दत्वेन कार्यकारणभावाभावादित्यर्थः ॥१४॥

स्पर्शः सुखं प्रसूते चेदंगनालिंगनादिवत् ॥

अंगारालिंगनादीनि विषयी किं न वाञ्छति ॥१५॥

स्पर्शस्य सुखहेतुत्वे व्यभिचारमाह । स्पर्श इति । चेत् स्पर्शः सुखमु-
त्पादयति ह्यलिंगनादिवत् । अंगारालिंगनादीनि, आदिना तस्या एव
मृताया ग्रहणम् ॥ १५ ॥

रूपं चेत्सुखमाधत्ते ततो विषयलंपटैः ॥

कनकस्येव काकस्य किं न रूपमपेक्ष्यते ॥ १६ ॥

रूपस्यापि तं दर्शयति रूपमिति । यदि रूपं सुखं जनयति
ततो विषयासक्तेः स्वर्णस्येव काकस्य रूपं किं न वाञ्छते अपि-
तु नेष्यते ॥ १६ ॥

आनन्दप्रद एव स्याद्रसो यदि च सेवितः ॥

रसालफलवत्तर्हि सेव्यं किं नैन्द्रवारुणम् ॥ १७ ॥

रसस्यापि सुखहेतुत्वे व्यभिचारं दर्शयति । आनन्देति । यदि सेवितो
सुखप्रद एव स्यात्तदा आम्रफलवत् 'आम्रशूतो रसालः स्यात्' इत्यम-
रः । इन्द्रवारुण्याः फलमिन्द्रवारुणं कटुफलम् । वसुंधेति भाषया पश्चिम-
देशे प्रसिद्धम् । 'विशाला त्विन्द्रवारुणी' इत्यमरः ॥ १७ ॥

गंधः संघत्त आनन्दं यदि भंदानिलाहृतः ॥

धूपधूमवदेयं स्यात्प्रेतधूमोऽपि तोषितः ॥ १८ ॥

प्रकारंतरेणापि व्यभिचारमाह । य एवेति । य एव विषयः पापसादिरति-
प्रियोऽपि सुखजनकोऽपि स एव दुःखदो भवति । अन्नरसापरिणामे
सतीत्याह । अजीर्णं मंदाग्न्यादिदोषादपरिपक्वं मरणापैव कल्पते
ननु सुखाय खंडपापसमपि । एवं सर्वेऽपि विषया ये सुखसाध-
नत्वेन प्रसिद्धास्ते दुःखदा एवेति भावः ॥ ९९ ॥

चित्तवृत्ते ततो ऽनंतं तथाऽनतिशयं सुखम् ॥

आत्मरूपमुपादाय स्वस्था भव भवौपधम् ॥ १०० ॥

प्रकृतोपदेशमुपसंहरन् मिद्वान्तमुपदिशति । चित्तवृत्ते इति । हे चित्तवृत्ते
देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं निरतिशयानंदं आत्मरूपमादाय स एव
अहमस्मीति साक्षात्कृत्य । किंभूतमतएव भवस्य जन्ममरणप्रवाहस्य
रोगस्पोषधमिव निवर्तकम् । स्वस्या स्वस्य स्वाघातवानुपपत्तिरिति
चेत्सत्यं, स्वशब्देन परंब्रह्म तन्निष्ठा तदभिन्नसत्ता सती तद्रूपा भवेत्यर्थः ।
एतेन भेदाभेदविमल्पोऽप्यपास्त इति ॥ १०० ॥ विषयान् दुःखदान्
हित्वा पूर्णानंदे रतिं कुरु ॥ इति निरूपितेनाथ तुष्यतां परमेश्वर ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसरस्वती-

प्रियशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथ-

सरस्वतीविरचिते अद्वैतामृते

प्रथमः कवलः संपूर्णः ॥ १ ॥

इत्यद्वैतामृततरंगिण्यां टीकायां प्रथमः खण्डः समाप्तः ।

अद्वैतामृतग्रंथे

द्वितीयः कवलः ।

ॐ नमः परमहंसाय ।

विवेकाश्रमवाक्यानि समाकर्ण्यथ सादरात् ॥

चित्तवृत्तिः क आत्मेति जिज्ञासां समुपाददे ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ एव पूर्वकवलेन विषयखंडनेनैहिकामुष्मि-
कभोगेभ्यो वैराग्यं दर्शितम्, रागस्यैव मुख्यत्वेन मोक्षपरिपंथित्वात्त-
न्निवृत्तो विषयवेमुख्येन सकलसाधनसंपन्नस्य ज्ञानेऽधिकार इति दर्श-
यितुं विचष्टेरात्मजिज्ञासां दर्शयति । विवेकाश्रमेति । अथ विवेका-
श्रमोपदेशानंतरं सा चित्तवृत्तिराद्वैतपूर्वकं विवेकाश्रमवाक्यानि सुप्रति-
हंतचपरूपाणि श्रुत्वा इतिजिज्ञासां समुपजग्राह । इतीति किम् । क
आत्मा अन्नमयः स्थूलदेह भाणमयो वा मनोमयो वा विज्ञानमयो वा
ऽऽनंदमयो वाऽतिरिक्तो वा सर्ववर्णाश्रमादिव्यवहारस्य प्रथमे देहस्थि-
विमपोजनत्वात्, द्वितीये सेंद्रियमवर्तकत्वात्, तृतीये सर्वविधिनिषेध-
शास्त्रस्य तत्प्रयुक्तत्वात्, चतुर्थे कर्तृत्वादिव्यवहारस्य सत्त्वात्, आनं-
दमयोऽभ्यासादितिशास्त्रात्पंचमेऽप्यात्मत्वप्रतीतेः । एतेषां क आत्मा
इत्यहं नो जाने । उपदिश ब्रह्मन्निति भावः ॥ १ ॥

सप्रश्रयमुपासीना विवेकाश्रममाह सा ॥

कोऽयमात्मा य आनंदरूप उद्धोप्यते त्वया ॥ २ ॥

अथ मयित्वाणिश्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्युपदिष्टं गुरुरूपसदनमकार-
माह । सप्रश्रयमिति । नग्रीभायपूर्वमासीना सा चित्तवृत्तिः उवाच ।
य आनंदरूप आत्मा त्वया पश्यते स एव क इति । यत्कल्पमि-
ति शेष ॥ २ ॥

आत्मापहतपाप्मा यः सो ऽन्वेष्टव्यो विपश्चिता ॥
स विजिज्ञासितव्यश्चेत्यश्रोपं श्रुतिशासनम् ॥ ३ ॥

देवासुरादिपतिभ्यामापाप्सेन महता प्रेषिता देवराजेन च कथंवित्मात्ता
तस्मान्महार्हा इपं विधा इति तस्याः स्तुत्यर्थाख्यायिकापूर्वं छांदोग्ये
पत् प्रजापतिवाक्यमाह । आत्मा इति । पापसंसर्गशून्यः सोऽन्वेष्ट-
व्यः शास्त्रानागोपदेशैर्ज्ञातव्यः ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेयीमुवाचात्माप्रियां प्रति ॥
द्रष्टव्य आत्मा श्रोतव्यो मंतव्यश्च विचक्षणैः ॥ ४ ॥
सनिदिध्यासितव्यश्चेत्यात्मनो दर्शनाच्छ्रुतेः ॥
मननाद्ध विज्ञानात्सर्वं विज्ञातमित्यपि ॥ ५ ॥

यथा याज्ञवल्क्यो मैत्रेयी परमरहस्यमुपदिदेश तत्तुल्यां मां ज्ञात्वा परम-
योग्यं तत्त्वं सुगमापायेनोपदिशेत्यभिप्रायं सूचयंती बृहदारण्यकाख्यायि-
कां कथयंती प्राह । याज्ञवल्क्योऽपीति । आत्मप्रियां मैत्रेयीं प्रत्युक्तवान् ।
विवेकिमिरात्मा द्रष्टव्यः । कैः साग्नैरेत आह । श्रोतव्यः मंतव्यः स नि-
दिध्यासितव्यः । श्रवणमनननिदिध्यासनानि साक्षात्कारसाधनानि । तथाच
श्रुतिः—“आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः” इति ।
अथ कोऽपमत्र विधिरिति विचार्यते तत्र प्रकटार्थकारादपोऽपूर्वविधि
स्वीकृत्ये अथमपममस्य प्राप्तिफलको विधिरपूर्वविधियया व्रीडीन्मोक्ष-
तीतिवदन्नाप्यत्पंतामामत्वादपूर्वविधिः । वेदांतश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारहे-
तुरत्रान्वयवतिरेकममार्गं नास्ति । लोके कृतश्रवणस्यापि बहुशस्वदनु-
त्पत्तौर्गमेश्चामदेवस्य श्रवणं विनाऽप्युत्पत्तेरिति विवर्णकारादपो नि-
पमत्रिभिर्गतीभुवन्ते व्रीडीनवहंतीतिवत् । इतिहासपुराणादिषु तत्त्वज्ञान-
मारतत्वं युद्धा तत्र मृत्तो पक्षेऽमामस्य वेदान्तश्रवणस्य विधिनिपम-
विरिरेवेति । वाचंभानुसारिणस्तु परिमंर्यां विधिमाहुः । द्वयोः मासा-
विनाख्याहनिपरः परिमंर्या पयाइमामष्टम्वन्नितिमंत्रो गदंमरशानाप्रदग-
निहृत्वर्यः तथा वेदांतश्रवणे मृत्तस्य व्यापारांतरेऽपि मृत्तिः तन्नि-

वृत्तित्तिफल्कः परिसंख्याविधिरिति । केचित्तु कंचिदपि विधि न मन्वते
 श्रवणमात्रोपदेशजज्ञानमेवेति । कथं तर्हि विध्यर्थितव्यप्रयोग इति स्वा-
 भाविकप्रवृत्तिविमुक्तीकरणायेत्यवेहीति वाचस्पत्यादय इति । ननु पर-
 स्परविरुद्धनानामतमप्रमाण भविष्यतीति चेन्न, 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपा-
 या ह्यव्यवस्थिताः' इतिन्यायेन अकल्पितवस्तुप्रतिपादनतया कल्पमानेषु
 पदार्थेषु विरोधो न दोषावहः इतिवार्तिकपरिमलोक्तेश्चेति प्रकृत्युपादान-
 नकं जगदिति सांख्या वदन्ति । श्रुतिविरुद्धमिति दर्शयंत्या यया श्रुत्या
 विरोधस्तामर्थतः पठति । आत्मन इति । सर्वं विज्ञातमित्यपि यज्ञ-
 ब्रह्मयो मैत्रेयीमुवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततो ब्रूहि तमात्मानं चिदानंदात्मकं मुने ॥
 विवेकाश्रम येनाहं त्यजेयं विषयानिमान् ॥ ६ ॥

यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिति ब्रह्मज्ञानाज्जगज्ज्ञानमिति लोकवि-
 रुद्धमन्यज्ञानादन्यज्ञानं घटज्ञानात्पटज्ञानमपि भवेदेवं सशयमापन्ना प-
 प्रच्छेत्त्याह । तत इति । ततः पूर्वोक्तेहेतोः, हे मुने विवेकाश्रम येन नित्य-
 पूर्णानंदज्ञानेन इमान् दृश्यान् परिच्छिन्नान्विनाशिनोऽहृषिहेतून् विषया-
 नंदान् अहं त्यजेयं तं चिदानंदस्वरूपमात्मानं वदेत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मैव तावदतिरिक्ततया न भाति
 देहेन्द्रियासुनिचयात्कृत एव तस्य ॥
 आनंदता न हि परं प्रतिभाति पुंसां
 शब्दादिजन्यसुखतः सुरमन्यदीपत् ॥ ७ ॥

प्रथमश्लोकरुक्त्वित्यतदेहादिभिन्न आत्मा न प्रतीयते इत्याह । आत्मेति ।
 हे मुने देहश्च इंद्रियाणि च घातानि करणान्पेतःकरणानि घातयः
 प्राणाय तेषां वयः संयातः तस्माद्विन्नतया आत्मा न प्रतीयते तस्या-
 त्मन आनंदता पुनः, आश्रयाभावात् । नन्यर्थाभावे लोके आनंदश-
 ष्टमयोगो हृषेवेत्यत आह । नहीनि । दि पस्माद्धोके पुमां शब्दादि-

जन्यसुखतो भिन्नं स्वल्पमपि परं निरतिशयं यद्द्रवाद्दशैरुच्यते सुखं
तत्र भासते ॥ ७ ॥

तस्माद्स्मत्प्रबोधाय कार्यकारणसंघतः ॥

मुंजैषिकावन्निःकृष्य स्वेष्टमात्मानमीरय ॥ ८ ॥

मुंजादिषिकामिव श्रुत्युक्तदृष्टांतपूर्वकं पृच्छति । तस्मादिति । यस्माद्दे-
तोः संघातविलक्षणः कस्यचिन्न भाति तस्मान्मम मूढायाः आत्मसा-
क्षात्काराय कार्यं स्थूलदेहः कारणं सूक्ष्मदेहः तस्य समुदायात् मुंजा-
दीषिकामिव पृथक्कृत्य स्वस्य विवेकाश्रमस्पेष्ट साक्षात्कृतं पूर्णानंदं करा-
मलकवत् दर्शय । क्रपासिधोः पूर्णकामस्य तव स्पृहाकाचिदपि नास्ती-
ति मया विज्ञापते इति भावः ॥ ८ ॥

इत्युक्तं चित्तवृत्त्युक्तामाकर्ण्य स यतीश्वरः ॥

इत्थं विचारयामास क्षणमात्रं निमीलितः ॥ ९ ॥

चित्तवृत्तिप्रश्रवाकर्ण्य श्रुत्वा विवेकाश्रमः किं चकारात् आह । इत्युक्त-
मिति । यतिराजः चित्तवृत्त्युक्तां पूर्वोक्तां वचनावलिं श्रुत्वा क्षणमात्रं
निरुद्धचित्तव्यापारः सन् आलोचयामास, वक्ष्यमाणप्रकारेणाव्युत्पन्ना
इत्यादिसार्धपंचभिः ॥ ९ ॥

अव्युत्पन्ना विपर्यस्ता श्रुतिश्रद्धाविवर्जिता ॥

बोधनीया कथं चैषा रंडा पंडितमानिनी, ॥ १० ॥

कीदृशं विचार चकारात् आह । अव्युत्पन्नेति । एषा साक्षिप्रत्यक्षा ।
अस्य वाक्यस्पेदं तात्पर्यमिति कार्यकारणभावरूपव्युत्पत्तिहीना देहादि-
प्यात्मप्रत्ययपती श्रुतिषु वेदांतवाक्येषु विश्वासवर्जिता अत एव रंडा पति-
वर्जिता सर्वश्रुतिस्मृतिवाक्येषु विश्वासाभावादेव आत्मानमपंडितमपि पंडितं
मन्यते । यथा 'व्याचष्टे यः पठति यः शास्त्रं भोगाप शिल्पिवत् ॥ पतते
न त्वनुष्ठाने ज्ञानबंधुः स उच्यते' इतिलक्षणोऽव्युत्पाद्यस्तथेयं यथं
मया व्युत्पादनीयेति ॥ १० ॥

यो हि कुर्याद्वज्रभेदं यः पिबेद्वाशुशुक्षणीन् ॥

यस्तेरक्षांश्चूर्धि दोर्भ्यां स नेशो मूर्खबोधने ॥ ११ ॥

मूर्खबोधने व्यतिरेकदृष्टांतत्रयमाह । यो हीति । हिशब्दोऽसंभव-
द्योतकः । यः वज्रस्य हीरकस्य विजातीयेन विदारणं कुर्यात्, वा
योऽग्निं पिबेत्, यो भुजाभ्यां समुद्रपारं गच्छेत् । यथैतदसंभवं तया
मूर्खबोधनप्रशङ्क्यमिति ॥ ११ ॥

विपर्यस्तमतिं मूर्खं बोधयामीति यो वदेत् ॥

मूर्खमूर्खाभिपिक्तं तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १२ ॥

मूर्खबोधने सामर्थ्यं वदंतं हसति । विपर्यस्तेति । यो विपर्ययग्रस्तं
मूर्खं व्युत्पादयामीति गदेत् तं मूर्खराजानं दूरतः परिवरेत् । तादृशसयो-
गो न करणीयः इत्याशयः । यथा 'सत्सगतिः कथय किं न करोति
पुंसाम्' इतिकरणीयत्वेन स्तूपते तथा । 'अतिर्जनससदि' इति इतर-
स्य निषेधोऽपीति । यथा तथा बहवो मुक्तास्तथेतरया समृता
भवंतीति ॥ १२ ॥

सुविस्पष्टेऽपि विषये विपर्यस्तो न तुष्यति ॥

पित्तोपहतजिह्वस्य गुडदः किं करिष्यति ॥ १३ ॥

नन्वात्मनो संदिग्धत्वेन स्पष्टत्वाद् कथं तद्बोधनप्रशङ्क्यमित्याशङ्क्य
स्वदोषादेव राज्ञो भक्तुं वाक्पादिवाव्युत्पत्तिः, अत्र मठे दुष्टभैत्यत्र दृष्टांत-
माह । सुविस्पष्टेऽपीति । विपर्यय प्राप्नोति सन्नहितेऽपि प्रत्यक्षयोग्ये
ऽपि वाक्यार्थज्ञानपूर्वकतोप पूर्णानन्दमाप्तिरूपं न गच्छति । पित्तोपह-
ता नाशिता रसप्रत्यक्षजनकता यस्या जिह्वापास्तादृशी रसज्ञा यस्य
स तथा तस्य गुडदः सर्वोऽपि रसस्तस्य निष्कलो भवति ॥ १३ ॥

माश्रित्येयं व्युत्पादनीया । अद्वैतसाक्षात्कारं विना मम स्थितिरपि तथा
प्रकृतेऽपीति ॥ १४ ॥

विवेकाश्रम एवं स्वमनसा परिचिंतयन् ॥

उवाच चित्तवृत्तिं तां बद्धमूलतमस्तराम् ॥ १५ ॥

विवेकाश्रम एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसा विचारयन् दृढमूलाज्ञानपरिभा-
वितां तां चित्तवृत्तिं कथयामास ॥ १५ ॥

त्यक्त्वा कांतारसंचारं राजमार्गमुपागता ॥

बोधनीयाऽसि केनापि प्रकारेणात्मसंशये ॥ १६ ॥

किमुवाच विवेकाश्रम इत्यत आह । त्यक्त्वेति । कांतारं दुर्गमं स्त्रीपि-
शात्त्वादिभिः कालाजगरभयंकर कामतस्करोपरचितं क्रोधव्याप्रनिना-
दितं झिल्लीखनपरोक्षनिदकवचनकर्णशूलितमनिष्ठसूचकप्रत्यक्षाप्रियवा-
दिदुर्जनोद्धृत्याकुलित लौकिक्रुपशोथं क्रियमाणकर्मपर्वतदुरारोहं
वृष्णाग्निकरिणीपालितं वनं तत्संचारो भ्रमणं विहाय वेदांतमार्गं त्वं
माता । आत्मसंशयवारणं पथा तथा बोधनीया केन च प्रशस्ते न
प्रकारेणेत्पेतेन वैराग्यकाल एव बाह्यदुःखनिवृत्तिरिति सूचितम् ॥ १६ ॥

तद्गच्छ चित्तवृत्ते त्वं मृद्भांडं स्थूलमानय ॥

समंतरालपरिधिकल्पितच्छिद्रपंचकम् ॥ १७ ॥

‘इद्विषेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा
महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषान्नपरं किं
चित्’ इति श्रुत्युक्तसूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मबोधनार्थं दृष्टांतं
संपादयति । तद्गच्छेति । हे चित्तवृत्ते कल्पितच्छिद्राणां पंचकं यत्र
समंतरालमव्यं परिशिर्मंडलं यस्य तं स्थूलमृद्भट्टमानय ॥ १७ ॥

शरावमानय तथा दीपं स्थूलदशाश्रयम् ॥

आनीयात्रापवरके गाढघ्वांतसमाश्रये ॥ १८ ॥

निधाय दीपं भूभागे तस्योपरि वरानने ॥

निधाय भांडं तत्पुंजं घटिस्ताच्छिद्रसन्निधौ ॥ १९ ॥

तथा दीपत्वघटकं स्थूलवर्त्याश्रयं शरावमानय । गाढांधकाराश्रये
आवरणसहिते भूभागे दीपं स्थापयित्वा हे वरानने दीपस्योपरि तद्वटम-
धोमुखं विधाय तस्य घटस्य यानि पंच छिद्राणि तद्बहिर्देशे ॥१८॥१९॥

वीणां शिरीषपुष्पं च सुवर्णं पानकं तथा ॥

कस्तूरी च क्रमेणैव निवेशय सुमध्यमे ॥ २० ॥

प्रथमछिद्रवहिर्देशे समीपे शब्दसाधनं वीणां, द्वितीये स्पर्शसाधनं शिरी-
षपुष्पम्, तृतीये रूपज्ञानसाधनं तेजोरूपं सुवर्णम्, चतुर्थे रसव्यंजकं
द्रव्यंसौद्रादि, पंचमे गंधव्यंजकं कस्तूरीम् । एवं क्रमेण हे सुमध्यमे
स्थापय ॥ २० ॥

तथा कृते तथा प्राह विवेकाश्रमयोगिराह ॥

अस्मिन्ध्वांतापवरके तन्वि किञ्चित्प्रपश्यसि ॥ २१ ॥

तथा मुमुक्षां प्राप्त्वा यथा उपदिष्टं तथा कृते सति भिक्षुराह । तामुवा-
च । हे तन्वि अस्मिन् घटे त्वं किं किं प्रपश्यसि ॥ २१ ॥

सा प्रत्याह प्रपश्यामि स्थितं वीणादिपंचकम् ॥

एवमुक्ते चित्तवृत्त्या विवेकाश्रम आह ताम् ॥ २२ ॥

सा प्रत्याह वीणादिपंचकं स्थितं शब्दादिसाधनं पश्यामि । चित्तवृत्त्या
एवमुक्ते सति तां विवेकाश्रम आह ॥ २२ ॥

वीणादयः प्रकाशन्ते स्वतो वा छिद्रतोऽपि वा ॥

भांडतो वाऽन्यतो वेति संशयं मे निराकुरु ॥ २३ ॥

किमाह अत्र आह । वीणेति । वीणादयः पंच स्वतो भासन्ते छिद्रतो
भांडतो वाऽन्यतो वेति मे संशयं दूरीकुरु ॥ २३ ॥

सा प्रत्याह पुनर्यादा शालासौभाग्यसंपदः ॥

वीणादयो न भासन्ते स्वतो न सुपिरैरपि ॥ २४ ॥

न भांडेनापि किं त्यंत-स्फुरता दीपतेजसा ॥

प्रकाश्यन्ते यतीत्रे मे वीणाद्या विनियेशिताः ॥ २५ ॥

विशेषाश्रमस्यं श्रुत्वा सा पोरा पुनः प्रतिगाम्यं द्वाभ्यामाह । न

अत्याहेति । हे पतिराज शालायाः सौभाग्यस्य संपद्रता वीणादयोः
स्वतःछिद्रैरपि न घटेनापि न भासते, किंत्वन्तःप्रकाशमानेन दीप-
तेजसा इमे वीणाद्याः स्थापिता भासन्ते ॥ २४ ॥ २५ ॥

पुनराह हसन् भिक्षुर्दीपतेजोगिरा त्वया ॥

विवक्षितं किमत्रास्ति शरावं वा दशाऽपि वा ॥ २६ ॥

भिक्षुराह पुनः स हसन् । हे वाग्ने दीपतेजःपदेनात्रास्मिन्समुदाये कि
विवक्षितं त्वया शरावं घृताधारं मृण्मयं पात्रं वसिका च ॥ २६ ॥

अन्यद्वेति वद व्यक्तं यत्रासक्तं मनस्तव ॥

चित्तवृत्तिः पुनः प्राह शरावं न विवक्षितम् ॥ २७ ॥

अन्यद्वेति व्यक्तं स्पष्टं यथा स्थात्तथा मग पत्र तव मनः आसक्तं लग्न-
म् । पुनश्चित्तवृत्तिः प्राह । शरावं न विवक्षितम् ॥ २७ ॥

न दशा स्नेहसंपन्ना किं तु घञंपकाकृतिः ॥

शरावसस्नेहदशावशात्स्फुरति किञ्चन ॥ २८ ॥

तेलादिस्नेहसंपुक्ता कार्पासिदशाऽपि न विवक्षिता चंपकपुष्पाकाराले-
हयुक्तशरावदशावशात्किञ्चन स्फुरति ॥ २८ ॥

तेजोगिरा मया योगिस्तदेवात्र विवक्षितम् ॥

विवेकाश्रम ईदृश्या तद्गिरा तोषमाप सः ॥ २९ ॥

हे योगिन् तदेव मया तेजःपदेन वक्तुमिष्टम् । स विवेकाश्रम ईदृश्या
तस्यां वाण्या तोषं प्राप्नः ॥ २९ ॥

निमीलिताक्षो रोमांचकंचुकोदंचितांगकः ॥

मुचन्नयनतो वारि निश्चलोऽचलराडिव ॥ ३० ॥ ॥

बुधः सन् किं चकार ऐहिकामुष्मिन् भोगविरक्तः प्रत्यक्षपरापणाः
संतुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य पत्सुखं कुतस्तत्कामलोभेन धाव-
तोऽर्षेइया निश इत्यादिप्रसिद्धनिरतिशयपरिपूर्णनिर्भराद्भूतचित्ताः प-
रमईसा पदनुभवति ततोऽन्यत्र किञ्चकारेत्याइ द्वाभ्याम् । निमी-

लिताक्ष इति । अचलराजवत् निश्चलो वभूवेत्पन्वपः । निमीलितानि मुद्रितानि अक्षीणीन्द्रियाणि येन । कंबुकसदृशरोमांचेनांचितानि व्याप्तानि अंगानि यस्य सः । नेत्राभ्यां जलं त्यजन् । पुनः किं कुर्वन्—॥३०॥

आत्मन्येवात्मना पश्यन्नात्मानमखिलात्मकम् ॥

वभूवांधो गलद्वंधो बाह्येषु विषयेष्वधम् ॥ ३१ ॥

आत्मनि बुद्धौ विवेकेनात्मानं सच्चिदानंदं सकलमिदं चाधिष्ठानं पश्यन्नुभवन् । अतएव बाह्यविषयेष्व्वात्मातिरिक्तेष्वंधस्तज्ज्ञानरहितः । कुतः । गलद्वंधः, क्षीणबंधत्वादित्यर्थः । ‘अयं परसाक्षादपरोक्षात्’ इति श्रुतेः सदाऽपरोक्षः । तथाचोक्तम्— ‘मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधांपात्तमरुतः प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्संगितदृशः ॥ यदालोक्याह्लादं हृद इव निमज्ज्यामृतमये दधत्यंतस्तत्त्वं किमपि पमिनस्तत्किल भवान्’ इति । अस्पायैः— हे शिव यत्किमपि तत्त्वमिदंतया वक्तुमशक्यं “यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसासह” इति श्रुतेर्विषयानंदोऽपि चेद्वाग्विषयस्त्वाहं परमहंसीः समाहितैरनुभूयमान आनंदः सुतरामविषयः किमु वक्तव्यमिति । सच्चिदानंदस्वरूपं वस्त्वालोक्य येदांतवाक्यजन्यासंवाकारवृत्त्याऽपरोक्षीकृत्य पमिनः शमादिसाधनसंपन्नाः परमहंसाः अंतर्देहादिबाह्यसृष्टिविलक्षणं निरतिशयानंदं दधति पूर्वं विद्यमानमेव धारयंति । नित्यत्वात्तस्य तत्त्वं किलेति प्रसिद्धं शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यंते । “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ आनंदो ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो भवान्, न नित्यज्ञानाद्याश्रयः तार्किकादिसंमतः । तत्राह्लादस्य निरतिशयत्वं दर्शयन् दृष्टान्तमाह । अमृतमये हृदे निमज्ज्येव यस्य लेशमात्रमम्यनुभूय सुस्तिनो भवंति, किमु वक्तव्यं तस्य निमज्जनरूपसंगसंबंधेनेति । नन्वद्वैतानंदेकः दृष्टान्त इति चेत्सत्यं, तथापि लोकरुमिदाख्यमित्तं कथंचिदधिकाराज्जनः प्रवर्त्ततेति । ईदृशानंदानुभवे साधारणहेतुमाह, मन इत्यादिना । चित्ते हृदयकमले मनः संकल्पविकल्पात्मकः अथवाप निरुध्य । पीटशं मनः । प्रत्यक् चक्षुरादीन्द्रियद्वारा

बहिर्विषयं प्रवृत्तिमतिकूलतर्पाऽतमुत्सवैवावतीति प्रत्यक् । कीदृशाः
 यमिनः । सविद्यं सप्रकारं यथास्यात्तथा आत्तमरुतः शास्त्रोपदिष्टमार्गेण
 कृतप्राणायामाः । इन्द्रियनिरोधरूपप्रत्याहारः प्रत्यक्पदेन सूचितः ।
 विचे इत्यनेन धारणामूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्ध्याज्ञा-
 ल्यचक्रान्यतमदेशे चित्तावस्थानम् । अवधापेत्यनेन ध्यानसमाधी ।
 तत्र प्रत्यक्षस्यैकतनताध्यानम्, विच्छिद्य जायमानः प्रत्ययः संततप्रत्ययः
 समाधिः । अष्टांगयोगो निदिध्यासनमुक्तम् । साक्षात्कारहेतुः । एवं
 ह्यानं दानुभवहेतुमुक्त्वा कार्यमाह । प्रहृष्यद्रोमाणः प्रहर्षपुलकितांगाः ।
 प्रमदसलिलोत्संगितदृशः हर्षांशुपूर्णा नेत्राः । यमिनामानंदानुभवे इदं
 निगमुक्तमिति । अविलीयमानेनापि निर्विकल्पः समाधिरेवोक्तः । उक्तं-
 च- 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि पत्सुसं भवेत् ॥'
 न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणे न दृश्यते' इति । ए-
 तेन सदा समाहितैरेव भिक्षुभिर्भवितव्यमिति स्वाचरणेन सूचितमिति ३१

चित्तवृत्तिः पुनस्तस्मिन्विषये तावद्विस्मिता ॥
 बभूव तादृशं वीक्ष्य विवेकाश्रममंतिके ॥ ३२ ॥

तस्य यतिराजस्य तादृशीं दशां दृष्ट्वा सा बाष्प किं चकारात् आह
 चित्तवृत्तिरिति । तस्मिन्समीपे, देशे समाहितं विवेकाश्रमं दृष्ट्वाऽश्रयं
 प्राप्ताऽऽसीत् ॥ ३२ ॥

पूर्वापरपरामर्शं चकारैव च सा हृदि ॥
 ममात्मतत्त्वबोधाय प्रवृत्तोऽयं यतिः किल ॥ ३३ ॥

यथावस्थितश्चित्रित उत्पन्ने तथा समाधिकाले वृत्तिरपि गगनकुसुमा-
 यमने वेति सूचितं कथामस्तावार्थं वा वक्तव्यम् । विस्मयानंतरं सा किं
 कृतवतीत्यत आह । पूर्वेति । सा चित्तवृत्तिर्मानसे पूर्वापरविचारं च-
 कारैव न त्वन्यविषयव्यापृताऽऽसीत् । मुमुक्षुभिः शास्त्रश्रवणकाले सा-
 वयान्भवेत्तव्यमिति सूचितं सार्यवतुर्भिस्तस्याविचारमेव दर्शयति ।
 ममेति । अयं यतिः मम तत्त्वसाक्षात्काराय यत्नशीलः आस्ते ॥ ३३ ॥

तत्रोपमोपमेयत्वं कृतं भांडशरीरयोः ॥

इंद्रियछिद्रयोरेवं संमतं हृच्छरावयोः ॥ ३४ ॥

कोऽसौ पूर्वापरविचारोऽत आह । तत्रेति । तस्मिन्हृष्टांते उपमा मृ-
द्भांडं उपमेयं शरीरं छिद्राणामुपमानत्वं तदुपमेयत्वं चक्षुरादीनां श-
रावस्योपमानत्वं हृदयस्योपमेयत्वम् ॥ ३४ ॥

अंतःकरणसन्नेहदशयोर्दीपजीवयोः ॥

पंचामी विपथा वीणाद्याश्रया उपदर्शिताः ॥ ३५ ॥

घृतादिसहितवस्तुं उपमेयत्वमतःकरणस्य दीपोमानत्वं उपमेयत्वं जी-
वस्य वीणाद्याश्रयाः उपमास्थानीयाः तन्निमित्तकाः शब्दादयो विप-
या उपमेया दांशिताः स्वाप्तिनः ॥ ३५ ॥

तदनेन प्रकारेण चिदात्मा मे निरूपितः ॥

भिन्नो देहेंद्रियादिभ्यः स्वप्रकाशोऽन्यभासकः ॥ ३६ ॥

अनेनोपमानोपमेयभावेन किं निर्णयितमत आह । तदिति । अनेन प्रका-
रेण मे मह्यं त्वंपदार्थः आत्मा निरूपितः । देहादिसघातभिन्नो देहादि-
भासरुः स्वप्रकाशो ऽवेद्यत्वे सत्परोक्षव्यवहारविषयः धर्मादिवारणाय
विशिष्यं घटादिवारणाय विशेषणं ज्ञानं ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशः ज्ञान-
त्वात् । यत्रैवं तत्रैव यथा घट इत्यनुमानं प्रमाणं स्वप्रकाशो । नन्वेत-
त्प्रमाणवेद्यत्वे स्वप्रकाशत्वहानिरन्यथाऽपि तद्वानिरेवेति चेन्नाने-
नावेद्यत्वस्यैव बोधनात् । न च नैयायिकमतेऽर्थांतरं सिद्धत्वायनं
वा व्यवसायज्ञानहेतुप्रकाशास्यानुव्यवसायस्य तन्मते सिद्धत्वादिति वा-
च्यम् । व्यवसायव्यवहारसिद्धार्थमनुव्यवसायस्य स्वीकृतत्वात्तद्व्यवहा-
रसिद्धार्थं ज्ञानांतरस्वीकारेऽनुरस्यापत्तेर्न च स्वप्रकाशावादिनं प्रत्ययमु-
पात्तं इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३६ ॥

प्रसंगादनुसंधानं मुञ्चुरप्रतिषिष्यतम् ॥ प्राप्य प्रत्यं-

चमात्मानं जप्तो पाह्यदशोज्झितः ॥ ३७ ॥

पुनरपि तस्य पावनपुवां दशां चित्तवृत्तिवचनद्वारा निरूपयति । प्र-

संगादिति । अनुसंधीयते चिंत्यते मुमुक्षुभिर्मुक्तैरनुभूयते इत्यनुसंधानम् ।
 कर्मणिलुट् । प्रातिलोम्येन देहादिभ्योऽतरंचति प्रकाशते प्रत्यक्शुद्धः
 कुटस्थः त्वंपदार्यः, अतति सातत्येन गच्छति आत्मा, नच सातत्ये गमना-
 भाव इति वाच्यम्, गतेर्ज्ञानार्थकत्वस्यापि स्वीकृतत्वात् । निरंतरपूर्ण-
 प्रकाश आत्मपदार्यस्तत्पदलक्ष्यः, तयोरैक्येनानुसंधीयमानं प्राप्याखंड-
 परिपूर्णचित्तदानंदमनुभूय आत्मनस्तत्पदार्यत्वे आत्मन आकाशः संभूत
 आत्मैत्येवोपासीतेत्यादयः आगमाः प्रमाणम् । नन्वेवमनुभूय स्व-
 हृषं कीदृशो जानोऽत आह । मुकुरप्रतिविवितं यथा स्यात्तथा बाह्य-
 दशोद्भितो जातः । मुकुरो दर्पणः तत्प्रतिविवितमुखं प्रत्यग्भूतमपि
 यथा पराक्तत्वं गच्छति । इदं च बाह्यदशविशेषणम् । तथा च
 दर्पणतुल्याबाह्यव्यतिष्ठमष्टिरूपाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहाः तद्दशास्त-
 त्प्रतिविवितविराट्सूत्रेशरूपास्तदंतरगता विश्वतैजसमाज्ञरूपाः ता-
 भिरुद्भितः रहितः, तुरीय इत्यर्थः । तथावोक्तम्— 'यं वक्तं मुकुरा इवै-
 द्वियमनोदेहाः परामहद्वयतां निन्दुस्तत्स्थविमादिनाऽपि च विराट्सूत्रे-
 शभावं गतम् ॥ तं प्रत्यग्दृग्दृश्यमक्षरमणुं त्यक्तोपनेत्रत्रयाः श्रीगोपाल-
 मुपास्पहे श्रुतिशिरोवंशीरवैदंशितम् ' इति । उक्तमायोऽपि उच्यते ।
 श्रीगोपालं वपमुपास्पहे इत्यन्वयः । तत्र लीलाविप्रदासक्तो वंशीरवैद-
 शितं नंदनंदनं तद्रवां पालकं उपासते इति स्पष्ट एवार्थः । श्रुतिशि-
 रोदाशितं श्रुतिशिरोसि वेदांताः तैर्वोधितम् । तत्र गोभिवेदांतवाक्यैः
 पालयंते रक्षयते विपयमुखं परिहृत्य केवलमेवानुभूयते, गाः वेदवाणीः
 पालयति वा, गाः दृगुपलक्षितानां द्विपाणि पालयति वा, गाः वेदार्थ-
 भूतान् पञ्जविशेषोपलक्षितान् पालयति वा, गां भूमिं तदुपलक्षितं ज-
 गत्पालयति स्वमत्तास्फुट्याघ्यासेन रक्षति वा गोपालस्त्वम् । तं कम् ।
 मुकुरा दर्पणा मुखमिव य विराडादिभावं प्राप्तं इन्द्रियमनोदेहाः परा-
 क्त्वेन दृश्यभावं निन्दुः स्थूलत्वादिना, वस्तुतः, प्रत्यग् सत्वांतरं हृक्-
 प्रकाशमहद्वयं करणागोचरमक्षरं नित्यं पूर्णमणुं वेदांतविषममागौरवे-

धम् । कथंभूता वयम् । त्यक्तोपनेत्रत्रयाः त्यक्तोपाधित्रयाः ॥ ३७ ।

परं त्वस्यात्मनो ज्योतीरूपता मानतः कुतः ॥

इति पृष्टव्य एवासाविति तं पाणिना ऽष्टशत् ॥३८॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वे संदिहाना तत्र प्रमाणं प्रष्टुं पतिराजं समाधेर्व्यु-
त्थापयति सा नारीत्याह । परंत्विति । सा नारी तं भिक्षुं हस्तेना-
ऽष्टशत् । इति किम् । असौ भिक्षुर्मया इति प्रष्टव्य एव । अस्मिन्समये
निर्वेदो न कर्त्तव्य इति मुमुक्षुन् शिक्षयति । इति किम् । अस्यात्मन-
स्तु पुनः ज्योतिरूपता । कुतः । मानतः यद्यप्यनुमानमुक्तं नैपायिक-
मन्यं ज्ञानरूपत्वे विवदमानं प्रति परं तथाऽप्यहं परमानन्दनिमग्नोच्छ्रया
श्रौतात्मनि श्रुतिप्रमाणमेव पृच्छामीत्याशयः ॥ ३८ ॥

ऽष्टशस्तया परागृत्तिचेताः कर्मदिपुंगवः ॥ उन्मी-

लिताक्षो ऽनौचिर्यं तस्या वीक्ष्य जगाद ताम् ॥३९॥

तया त्रिषा ऽष्टः संन्यासी किं चकारात् आह । ऽष्ट इति । परा-
गृत्तिचेताः पराधु वाक्षेपु शब्दादिषु वर्तते चेतो पस्य सः । उन्मी-
लिते विकसिते ऽक्षिणी येन सः । कर्मदिपुंगवः पतिश्रेष्ठः तस्या नापाः
तत्रानौचित्यमपोग्यतां वीक्ष्य तां जगाद उक्तवान् ॥ ३९ ॥

देहः परमहंसानां न स्पर्शाहोऽपि कस्यचित् ॥ विशे-
पतश्च नारीणां कामादिमलिनात्मनाम् ॥ ४० ॥

किं जगादात् आह । देह इत्यादिसप्तदशभिः । परमहंसानां देहः फल-
वित्कर्त्तरिपथी । न स्पर्शाहोः ऽष्टप्रमपोग्यः । कैमुतिकन्यापमाह ।
कामादिमन्त्रिणात्मनां नारीणां विशेषतः किमुत स्पर्शाहो इत्यनुपगमः ।
कामादिभिर्मन्त्रिनः मन्त्रयुक्तः अमेध्यपूर्णं आत्मा देहो यामां तास्तथा
तासां । तपोक्तं च- 'अमेध्यपूर्णं कृमिजान्त्रसंशुद्धं स्वमासद्गुग्गुधमशी-
चमधुरम् ॥ कन्धेरं सूत्रपुरीषमाजनं रमति मूढा न रमति पंडिताः'
इति । ननु देहस्य शरिणात्त्वान्मन्त्रयुक्तस्तद्युक्तश्च पुरुषागामपीति
चेत्सात्पर्यम् । न रमतीत्यस्य तत्राध्यायनं पुनिति । अन्नविकारेदतां मम-

तां न कुर्वन्ती विवेकिनो देहेऽत्रापि तात्पर्यात् । वस्तुतस्तु परमहं-
सानां सर्पस्त्वग्बन्धुत्वाद्देहाभिमानानां देहस्वरूपं सच्चिदानन्दः न स्पर्शाहं-
न प्राप्नुं योग्यः नारीसदृशकामिनाम् । तथाच स्मृतिः— 'अन्यक्ता हि
गतिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते' इति ॥ ४० ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

इति प्राह प्रपञ्चाय गुडाकेशाय केशवः ॥ ४१ ॥

ननु परमहंसदेहस्य वास्तवस्यासृशत्वे पवित्रत्वं हेतुस्तत्रैव किं प्रमाण-
मित्याशङ्क्य तत्पावनत्वे स्मृतिर्भागवती प्रमाणमित्याह । नहीति । इह
न्यवहारकाले ज्ञानतुल्यं पवित्रं शोधरूपनादिमायानिवर्तकमन्यन्न वि-
द्यते । एवं कः कस्मै प्राज्ञात् आह । केशवः प्रपञ्चाय विधिवदुपसन्ना-
य गुडाकेशाय गुडाका निद्रा तस्या ईशाप जितनिद्रापालुर्नाय प्राह
मकर्षेण प्रीतिवश उक्तवान् ॥ ४१ ॥

तस्मात्प्रत्यक्षपरिज्ञानगोदया विमलीकृतः ॥

देहो यतीनां न परस्पर्शपंकमिहार्हति ॥ ४२ ॥

तथा च प्रयोगः । ज्ञानिदेहोऽस्पर्शाहं ज्ञानपूतत्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा
कामिदेहः न चायं तथा तस्मात्तपेत्याशयेन निगमयति । तस्मादिति ।
यतीनां देहः परस्पर्शपंकमिह लोके नार्हति । हेतुगर्भं विशेषणमाह ।
प्रत्यक्षपरिज्ञानगोदया विमलीकृतः प्रतीतिपरिज्ञानं साक्षात्कारः गोदया
इव गर्गं वारि ददातीति गोदा गंगादिनदी तथा निर्मलीकृतो यथा देहः
तथा प्रतिदेह इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथांतरम् ॥ ४३ ॥

अतएव दृष्टान्तदृष्टान्तरूपेणोक्तस्य शौचस्य द्वैविध्यं स्मृतं प्रमाणय-
ति । शौचमिति । शौचं शुद्धेर्भावः । शौचं द्विविधम्— बा-
ह्यमाभ्यन्तरं तथा । बहिर्भवं विजृम्भणमत आह । मृज्जलाभ्यां मृज्ज
जलं च मृज्जन्ते ताभ्याम् । अंतःशौचमाह । मनःशुद्धिस्तथांतरं रा-

गद्वेषादिनिवृत्तिपूर्वकनिर्विकल्परूपेण स्थितिः, पूर्वोक्ता चाशुद्धिज्ञानं
प्रत्युक्तात् । मनःसहितकल्पितसर्वप्रपञ्चनिवृत्ति ॥ ४३ ॥

इतिस्मृत्या समादिष्टं यस्य शौचद्वयं भवेत् ॥

स यात्यधिकृतिं भिक्षुपादसंवाहनादिषु ॥ ४४ ॥

भिक्षुदेहस्पर्शे कस्याधिकारो यस्य शौचद्वयं तस्येत्याह । इतिस्मृत्ये-
ति । पूर्वोक्तस्मृत्युक्तं यस्य शौचद्वयं भवेत् स भिक्षुपादसंवाहनादिषु
भिक्षुचरणमर्दनादिषु अधिकारं प्रकल्पते । अथवा भिक्षुभिः पद्यते ज्ञाप-
ते प्रकटीक्रियते भिक्षुपादः परमात्मा तस्य संवाहनं ज्ञानम् । आदिना
वैराग्योपरतिपूर्वकजीवनमुक्तिर्गृह्यते । नहि पूर्वोक्तशौचद्वयं विना ते
भवत् इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कविषपमात्रेच्छानिवृत्तौ तस्यादाढ्ये सतीतरेच्छानिवृत्तेः । कथं तर्हि
 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपकर्षति' इति वचनमिति चेन्न, तस्य वि-
 विक्तसेवीतरपरत्वात् । तीव्रतरवैराग्यरक्षितमुमुक्षया तेषां तद्रक्षणं क-
 लितमिति किं तन्निषेधवचनमत आह । नांगमगेन संस्पृशेत् संन्यासी
 स्वांगेनान्यांगस्य स्पर्शानं न कुर्यात् । न च पूर्वमुक्तं पादसंवाहनमतः
 पूर्वोत्तरविरोधे इति वाच्यम्, तस्यान्यरत्वेन व्याख्यातत्वात् । निःसं-
 गेन विविक्तसेविना भिक्षुणा भवितव्यमित्यत्र तात्पर्यात् । अतएवोक्तम्-
 'निःसंगतामुक्तिपदं यतीनां संगदशेषाः प्रभवन्ति दोषाः॥आरुढ्योगोऽपि
 निपात्यतेऽधः संगेन योगी किमुताल्पसिद्धिः' इति बादरायणेन ॥४५॥

श्राद्धोऽधिकारी विधिषु न्यायविद्भिर्मुदाहृतः ॥

निषेधेषु पुनर्मूढः श्राद्धश्चाश्राद्ध एव च ॥ ४६ ॥

ननु विधिनिषेधाधिकारी कोऽस्तीत्यत आह । श्राद्ध इति । श्रद्धा
 गुरुशास्त्रवाक्यविश्वासरूपाऽस्यास्तीति श्राद्धः, अर्श आद्यच् । श्रद्धा-
 वान् विधिषु निषेधेष्वधिकारी उदाहृतः । यथा " स्वर्गकामो पजेत अह-
 रदःसंध्यामुपासीत " इत्यादिवाक्यविहितयागसंध्योपासनादिषु श्रद्धा-
 वानधिकारी । न्यायविद्भिः प्रीमांसाधिकरणतात्पर्यज्ञैः कथिते निषेधे
 विधौ च किं तत्त्वविदधिकृतोऽस्य आह । पुनर्मूढः, पुनःशब्द एवार्थः । मूढ
 एवाधिकारी न तत्त्ववित्, तस्य कर्तृत्वाभावात् । 'तत्त्वविदु म-
 हावाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणामुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते'
 इति स्मृतेः । मूढस्य कर्तृत्वे स्मृतिरपि— ' प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः क-
 र्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ' निषेधवाक्यं
 न कर्त्तुं भक्षयेदित्यादि तत्रापि मूढः अज्ञः ' कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः
 प्रकृतिर्जेर्गुणैः,' इति स्मृतेरधिकारी श्राद्धश्च । ननु ' अकुर्वन्विहितं कर्म
 नैदितं च समाचरन् ॥ प्रसञ्जं त्रेद्रिपार्थेषु नरः पतनमृच्छति' इत्यादिस्मृ-
 वेनिषिद्धाचरणस्य प्रत्यवापजनरूत्वात् । निषिद्धे कर्मणि श्रद्धावतः
 कर्म प्रवृत्तिरत आह । अश्राद्ध एवेति । अनिष्टाचरणसमये श्रद्धावत्वा-

मावात् वत्कटे रागे सति बुद्धिभ्रंशो भवति ततो मूढस्य प्रमादिनः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारभावेन श्राद्धोत्पादकवाक्पास्फूर्त्तौ निषेधे प्रवृत्ति-सम्भवात् । विवेकामात्रे किं किं न कुर्वति सर्वमनिष्टमाचरन्ति अतएव निःसंगताया मुक्तिपदत्वमुक्तम् । व्याप्तोदाहृते श्लोके संगस्यानर्थजनक-त्वं गीतायाम्— संगत्संजायते कामः कामात्कोधोऽभिजायते ॥ क्रोधाद्भ-
ति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रण-
श्यति ॥ विवेक एव पुरुषस्तनाशो नष्ट एवेति तद्व्याख्यातृभिरुक्तात्पु-
रुषत्वामावाद्भ्राद् एवेति भावः । एवञ्चै च प्रसिद्धिवाचकाः ॥ ४६ ॥

इवचांडालादिभिः सृष्ट्या विषयासंगदूषिता ॥

योपित्परमहंसस्य सृष्टशत्यंगं कथं मम ॥ ४७ ॥

प्रसंगमात्र विधिनिषेधाधिकारिणमुक्त्वा प्रकृतमाह । श्वचांडालेति । श्वानश्च चांडानाश्च ते आदयो येषां तैः सृष्ट्या विषयासंगदूषिता विष-
यागामासंगः आसक्तिः तेन दूषिता योपित् नारी मम परमहंसस्यांगं
कथं स्पर्शं कर्तुमर्हो इति । अथवा परमहंसस्यांगं स्वरूपं सच्चिदानंद-
रूपम्, “ असंगो न हि सज्जते ” इति श्रुतेरसंगं श्वादिभिः सृष्ट्या श्वा-
दिभक्ष्ये देहे ऽध्यासवती अतएव विषयासक्ता वृत्तिः कथं सृष्टति ।
पूर्णानंदं विरक्तेरनुग्रहमात्रं न केनापि प्रकारेण प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः—
“ इरास्तुहरे तदिहांतिके च ” इति, वदिमुंस्वानां कोटिजन्मभिरप्यमाप्य-
त्वान् । अयंस्तु पूर्वभागस्योक्त एव, विरक्तानां तु वत् व्रह्मांतिके आ-
त्मैव ययान्नादिपूरितवदात् अत्रादो निःसारितेऽप्याकाशं तत्स्थमवशि-
ष्टं तथा ऽऽत्मातिरिक्तनिषिधे आत्मा ब्रह्मवेत्यभिप्राये विषयांधकूप-
पतितानां परब्रह्मविदर्शनं दुर्लभमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्वलौंशुल्याऽपि संसृष्टः स्कंधमारोहतीति यत् ॥

वदन्ति वृद्धा दुःशीले तत्तप्यं रचितं त्वया ॥ ४८ ॥

दे मिथो मया ते निम्पकृतमत आह । सन्न इति । सन्नः पूर्वापरविवा-
रणसन्नः भंगुत्याऽपि संसृष्टः । अपिर्वचनादिसमुच्चायकः । स्कंधं स-

मारोहतीति षड्वृद्धा वदन्ति तत्त्वया तथ्यं सत्यं रचितं संपादितम् ।
यथांगुलीसृष्ट्या केनचिच्छिष्टेन भ्रातृया काचिन्नारी तत्पुरुषस्कंधारोद-
णमिव कृत्वा तेन पुरुषेणासंबद्धेनापि स्वं संबद्धं सत्यमिव करोतीति
लोके मसिद्धम् । तथा हे चित्तवृत्ते दुःशीले मत्तोऽतिरिक्तत्वेन सदस-
द्भ्यामनिरूपिणीयतया इदं जगन्मयि चिद्रूपे त्रिकालमसदपि तथ्यं र-
चितमिव भातीत्ययमेवापकार इति भावः ॥ ४८ ॥

सृशेन्न किञ्चित्संन्यासी तं च नान्यो नरः सृशेत् ॥
बाह्याभ्यंतरशुद्ध्याढ्यो निवसेत्स्फटिकोपमः ॥ ४९ ॥

हे चित्तवृत्तेऽतएव निषेधः श्रूयते इत्याह । सृशेदिति । संन्यासी कि-
चिद्वस्तु रागादिद्वाराऽनर्नजनकं न सृशेत्, च पुनः अन्यो नरः तं
संन्यासिनं न सृशेत् । तर्हि संसारे भिक्षुः कथं संतिष्ठेदित्याशङ्क्य
समाहितो रागद्वेषरहितस्तिष्ठेदिति सहष्टांतमाह । बाह्येति । जगत्
द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरं च तस्य शुद्धिः तद्विषयस्फुरणाभावः । न च
दर्पणसदृशे मनसि पदार्थे प्रतिबिंबिते कथं तत्स्फुरणाभावः इति
वाच्यम् । यथा स्वप्रतिबिंबिते वस्तूनि दर्पणकर्तृकस्फुरणाभावः स
तथा भिन्नमनसि संकल्पाभाव इत्याह । स्फटिकोपमः उपाधिसन्निधा-
नेऽपि यथा स्फटिकस्तथा निःसंकल्पो वसेदित्यर्थः तथा च सृ-
तिः—रागद्वेषविपुक्तैस्तु विषयानेंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा
प्रसादमधिगच्छति ॥ न चांगस्पर्शस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनरुक्तिरितिवा-
च्यम्, पूर्वमंगस्पर्शनिषेधोऽत्र वस्तुमात्रस्य निषेधात्, भिन्नार्थवि-
वक्षायाः पुनरुक्तेः कर्मांतरैरप्यदूषितत्वात् ॥ ४९ ॥

अप्रक्षालितकंधा ये ये चाप्रक्षालितांबराः ॥

अप्रक्षालितशय्याश्च ये चाक्षालितदंढकाः ॥ ५० ॥

मया के सृष्टव्या अत्र आह, चतुर्भिरप्रक्षालितत्वादिभिः । न प्रक्षालि-
ता कंधा येः । न प्रक्षालितमवरं वस्त्रं येः । अथक्षालिता शय्या शयन-
स्थानं येः । न प्रक्षालितो दंढो येः ते सृष्ट्यादिविहितावाररहिता इ-

त्यर्थः । “ आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ” इत्यादिवचनैराचारस्यापि समतत्वात् । वस्तुतस्तु पूर्वविशेषणेन स्थूलशोधनम्, द्वितीयेन सूक्ष्म-
स्य, तृतीयेन ‘ शय्यामहं द्वादशमेक आहुः ’ इत्यत्राहंत्वस्य शय्या-
त्वेन वर्णनादहंपदार्थस्य, चतुर्थेन कापवाहमनोरूपत्रिदंडस्य शोधनं
बोधयामिति ॥ ५० ॥

ये धातुसंग्रहोद्युक्ताः ये मठेष्वधिकारिणः ॥

ये यानारूढकुणपाः स्त्रीसंभाषणलोलुपाः ॥ ५१ ॥

पुनः कथंभूताः त्वत्कृतैकस्पर्शाहोर्हा । ये धातुसंग्रहोद्युक्ताः धातूनां कां-
चनादीनां संग्रहः तद्युक्ता उद्योगवंतः । ये मठेषु- अधिकारवंतः मदी-
मत्वाभिमानवंतः । ये यानेष्वश्वदिश्वारूढाश्च ते- कुणपाः मृतदेहतुल्याः
‘ अश्वारूढं पातं दृष्ट्वा ’ इत्यादिनिषेधलंघिनः । स्त्रीसंभाषणादिषु लोलुपा
अत्यासक्ताः अष्टांगमैयुनवाजितब्रह्मचर्यरहिताः । अथवा दधाति धारयति
पोषयति स्वसत्तास्फुरणेन धातुश्चिद्धातुः तस्य संग्रहः । उपादेयत्वेन ग्रहणं
ज्ञानं विषयत्वेन तत्र उद्युक्ता । विषयानंदप्रादुर्भावार्थं भोगसाधनविषयसं-
पाद नतत्परा इत्यर्थः । पूर्वोक्तमठान्यतमशरीरमठेषु अधिकारिणः पुनः
पुनः शरीरग्रहणवद्वपरिकरा, पानं देहस्तत्रारूढा अहमभिमानवंतः,
अतएव कुणपाः मृतदेहतुल्याः, यतो देहमात्मत्वेन पश्यन्ति अतएव
स्त्रीसंभाषणलोलुपाः । स्त्रीरूपावृत्तिस्तथा संभाषणं पुरंजनवत् तदनु-
करणम् । यथा पुरंजनः स्वपत्न्यामासक्तः तस्यां भुंजानायां भुक्ते
तस्यां पिवत्स्यां पिबति गच्छंत्यां गच्छति उदासीनायामुदासीनो मृततु-
ल्योऽभूत्, जाग्रत्स्यां जागर्तस्म शयानायां शोतेस्म पश्यंत्यां पश्यति-
स्म स्पृशंत्यां स्पृशति जिघ्रंत्यां जिघ्रति रसं श्लक्ष्णं रसमनुभवति
शब्दं शृण्वंत्यां शब्दं शृणोतिस्म स्वभावतो न किंचित्करोतिस्म इति भाग-
वतमसिद्धे । ध्यापंतीरेति श्रुतस्तदशा इमे वस्तुतस्त एवेत्यर्थः ॥५१॥

धृथाकथानुरक्ता ये परिहासप्रियाश्च ये ॥

ये चाभ्यर्चणकार्यज्ञा ये विज्ञा लोकासंग्रहे ॥ ५२ ॥

धृथारूपानुरक्ताः निष्कलत्रचनलोलुपाः परिहासः प्रियो येषाम् । ये

चाऽथर्वणवेदविहितमारणोच्चाटनादिकार्यकुशलाः । ये लोकानां संग्रहणं
प्रियवचनादिना स्वसमीपप्रापणं तत्र विज्ञाः विशेषज्ञानवंतः । द्वितीय-
पक्षेऽपि वृथाकथा आत्मज्ञानतत्साधनकथाव्यतिरिक्तकथा मृगतृष्णाकथा-
वत् कथैव वासिष्ठोक्तधानृकथावत् । अत एव परिहासो धनार्थं धनस्वा-
मिनो हास्यादिना प्रसन्नताकरणं प्रियं येषाम् । तदपि मृगतृष्णाजलपा-
नवदशातिकरमेव विपपाशया पद्यत्कर्म क्रियते तद्व्यङ्गमेव जन्मम-
रणादिप्रवाहसाधनं सत्र चतुराः । अतएव लोकस्य परलोकसाधने
विज्ञाः ॥ ५२ ॥

प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ॥

यतिपाशाश्चित्तवृत्ते स्पृष्टव्यास्ते त्वया खलु ॥ ५३ ॥

अतएव प्रमादिनः मृत्युयुक्ताः 'प्रमादं वै मृत्युकरं ब्रवीमि' इति स्मृतेः ।
तत्र हेतुः । बहिश्चित्ता बहिर्मुखा विपयाभिनिवेशवंतः परश्वेश्वरविमुखा
इति पावत् । पिशुनाः सूचकाः स्वदोषमाच्छाद्य परस्मिन्नविद्यमानमपि
दीपं कथयन्तः तदुपजीव्यघातकाः, स्वजीवनविधाते प्राप्ते कलहोत्सु-
काः कन्दे वाग्गुद्रे उत्कंठावंतः एनं मारयित्वाऽपि स्वकार्यं साधयि-
ष्याम इत्यादिवचनकथने आदरवंतः । यतिपाशा कुत्सितयतयः । य-
तिशब्दस्येन्द्रियसंयमे शक्तिः । वृद्धाभावे दरिद्रे लक्ष्मिशब्दवत् नाममा-
त्रेण यतयः हे चित्तवृत्ते त्वया स्पृष्टव्याः त्वत्कर्तृकस्पर्शनाही-
स्ते एव । खल्विति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दवत्तथा स्पर्शनिषेधे एव तात्प-
र्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

शयानमपि यं कंचिन्नरं यिज्ञो न बोधयेत् ॥

किं पुनर्योगिनं प्रत्यक्चिताकंचुकितांबरम् ॥ ५४ ॥

कैमुतिकन्यायेनापि शयानबोधने दोषमाह । शयानमिति । विज्ञः नि-
षेधशास्त्रज्ञः यं कंचिन्नरमपि शयानं निद्रागतं न बोधयेत् । किं पुनः
प्रत्यक्चिताकंचुकितांबरं प्रतीचिः सर्वांत-प्रकाशास्य चिता घटानं तदेव
कंचुकितांबरं यस्य चोन्वसाच्छादितदेहं यथा देह आच्छादितो न

चाक्षुषो भवति तथा प्रत्यक्परापणस्य योगिनः परमहंसस्य, यत्र तु
 “अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति श्रुत्युक्तसर्वात्मभावं प्राप्त
 स्य समाहितस्य प्रतीतिमात्रजगत्प्रतीतिरहितस्य बोधने यत्पारं त-
 त्किं वक्तव्यमिति ॥ ५४ ॥

आस्तामेतच्चित्तवृत्ते नापराधोऽयमत्र ते ॥

त्वत्संवादापराधोत्थो दंढोऽयं पारमेश्वरः ॥ ५५ ॥

‘सुखस्य दुःखस्य न फोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरे-
 पा’ इतिवचनमाश्रित्य ‘गुणदोषदृशिर्दोषः गुणस्तुमपवर्जितः’ इत्या-
 श्रित्य वा भिक्षुस्तस्या नापां दोषाभावं प्रकटयन्नाह । आस्तामि-
 ति । हे चित्तवृत्ते एतत् त्वत्कर्तृदोषोद्भावनं भवतु एतद्विचारणार्थं कृ-
 त्यं नास्ति । ‘महात्मान परच्छिद्रं न पश्यन्ति’ इत्यनेन द्योतित-
 मित्याशयेन नापराधोपमत्र ते अत्र मदुत्थापने तवापराधो नास्ति,
 अपं परमेश्वरेण संपादितः दंढः । ननु ‘नादत्ते कस्यचित्पारं न चैव सु-
 कृत विभुः’ इत्यादिवचनेन परमेश्वरस्य समदर्शित्वेन ये तन्निष्ठास्ते सम-
 दर्शिनो भवन्ति । ‘शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः’ इतिवच-
 नात् तस्य समदर्शित्वे किं वक्तव्यमत आह । त्वत्संवादापराधोत्थः
 त्वया सह मत्कर्तृकं यत् न संभाषेदिति निषेधलंघनं स ममापराध एव
 तेन उत्थः उत्पन्न इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथ ब्रूहि मयोदीर्णं त्वया भद्रेऽवधारितम् ॥

न वेत्ति नहि जानेऽहमन्यत्रासक्तमानसः ॥ ५६ ॥

यावत्सशयादिकं न निवृत्तं मुमुक्षोस्तावददेशिकेनोपदेशः कर्तव्य इति
 शिक्षयति । अपेति । हे भद्रे मया उदीर्णमुपदिष्टं त्वयाऽवधारितं नि-
 श्चितं न वा इत्यहं नो जाने । दिहेत्वर्थः । तत्र तमेवाहमन्यत्रासक्तमा-
 नसः अन्यत्रान्यस्मिन्प्रपंचभिन्ने श्रद्धणि आसक्तं लीनं मनो यस्य सः ।
 ‘भिक्षुणा सर्वदा ब्रह्मपरापणेन समाहितेन भवितव्यम्’ इत्युपदिष्ट-
 मनेनेति ॥ ५६ ॥

विवेकाश्रमसंभाषामेषाऽऽकर्ण्यापि न व्यथाम् ॥

नित्तवृत्तिः प्राप किंतु स्वापराधममन्यत ॥ ५७ ॥

मिथुवचनं श्रुत्वा सा नारी किं चकार 'सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्' इत्यादिवचनस्तुत्या तत्संगतिमाहात्म्यं प्रकटयंती जगात् । विवेकेति । एषा साक्षिप्रत्यक्षसिद्धा चित्तवृत्तिः विवेकाश्रमस्य संभाषां वचनं श्रुत्वाऽपि व्यथां पीडां न प्राप किंतु स्वस्या अपराधं, तुरेवार्यः । स्वदोषेन तु स्वान्येन अमन्यत । किंशब्द उत्प्रेक्षान्यंजकः ॥ ५७ ॥

दुष्टस्यापि स्वभावेन देवात्सत्सन्निधौ सति ॥

न प्रसीदति यस्यात्मा प्रस्तरः स कथं नरः ॥ ५८ ॥

यस्य सत्संगतावपि न परमेश्वरसंमुखता तस्य बोधनमशक्यमित्याह । दुष्टस्यापीति । स्वभावेन दुष्टस्य दोषसहितस्यापि देवान् पूर्वजन्मसंपादितपुण्यवशात् सत्सन्निधौ सति यस्यात्मा मनः न प्रसीदति निर्मलं सत्सत्यपरायणं न भवति स प्रस्तरस्तृणसमूहः वृणकाद्यादिरचितो नराकार एव कथं नरः । नरजन्मसाध्यनारायणतत्त्वाविर्भावः फलं तदस्य नास्ति तज्जन्मवृथैवेति भावः ॥ ५८ ॥

उवाच च परिम्लानमुखांभोजाऽपराधतः ॥

नम्रीभूतशिरा इत्थं प्रश्रयन्याययुग्मवचः ॥ ५९ ॥

पुनः सा नारी किं चकारात् आह । उवाचेति । सा नारी इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण वचः उवाच । कीदृशम् । प्रश्रयन्याययुक् प्रश्रयः शिक्षितत्वं न्यायो मुक्तपविरुद्धत्वं धर्माविरुद्धत्वं ताम्पां युज्यते प्रश्रयन्याययुक् नारी । कथंभूता । नम्रीभूतशिराः । कुतः । परिम्लानमुखांभोजाऽपराधतः मिथुसमाव्युत्पापनापराधतः परितो म्लानं ग्लानं मुखाभोजं मुखांबुजं यस्याः सा ॥ ५९ ॥

परापराधसंभूतः सतां कोपाद्गुह्यक्षणिः ॥

पराज्ञानपरामर्शं विना शाम्यति नाणं वैः ॥ ६० ॥

ननु किमर्थमपि मिथुरपराधप्रमाणं प्राप्यते एतदपराधमिदं जग-

दिना शाम्पतीत्यत आह, परापराधेति पद्भिः । परापराधसंभूतः पर-
 स्य परमेश्वरस्यापराधः श्रुतिस्मृतिरूपाहापाल्नाभावः तेन संभूतः
 उत्पन्नः सतां शिष्टानां वेदानां वा कोपाश्रयभक्षणिः कोपाग्निः पूर्णानंदा-
 ज्ञानजन्यदाहो बाह्यविषयमाप्त्याऽमाहया वा न शाम्पति । अर्णवैः
 सप्तसमुद्रैः । संकोचे मानाभावेन ब्रह्मांडपदार्थैरपि । देवादिभोगामृतादि-
 भिरज्ञानजन्यकामाग्निर्न निवर्तते । कथं तर्हि शाम्पत्यत आह । पराज्ञानप-
 रामशो विनापरस्य ब्रह्मणः शुद्धस्याज्ञानं तदाश्रितं तद्विषयकं च जी-
 वाश्रयत्वे आत्माश्रयाद्यापत्तेः, ईश्वराश्रयत्वे तस्याज्ञत्वापत्तेः, 'इष्टाप-
 त्तैर्यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । अतएवोक्तं वृद्धैः—आश्रयत्व-
 विषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला ॥ पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चि-
 मो नाश्रयो भवति नापि गोवरः ॥ निर्विभागचित्तिर्जीवेश्वरविभागवर्जितं
 श्रद्धं चैतन्यम् । एवार्थमाह, केवला । तत्र हेतुमाह । पूर्वसिद्धतमसः अ-
 नाद्यज्ञानस्य । हि हेतौ । पश्चिमः पश्चाद्भवः अज्ञानीपाधिकृतः । कार्यका-
 रणोपाधिको जीव ईशो वानाश्रयः नापि गोवरः विषय इति । तस्यार्थः ।
 कथं तर्हि जीवाश्रयाब्रह्मपदेति तदाश्रयत्वेन प्रतीपमानत्वात् । न च
 पद्यदाश्रयत्वेन प्रतीपते तस्यैव तदाश्रयत्वम् । यथा भूतलाश्रितो घ-
 टस्तत्रैवेति वाच्यम्, शुक्तयाश्रयत्वेन प्रतीतस्यापि रजतस्य शुक्तपधि-
 दानचैतन्यस्पर्शाश्रितत्वेन स्वीकारात् । तथा जीवाश्रयत्वेन प्रतीतमपि
 तदधिष्ठाने शुद्ध एव स्वीकृतं न च तत्रापि विक्षेपादिकं करिष्यति त-
 च्छुद्धतामपदरिष्यतीति न वाच्यम्, तत्र वास्तवसंबंधाभावात् । न च
 कल्पितसंबंधस्याज्ञानप्रयुक्तत्वात् तत्संबंधस्य स्वप्रयोज्यत्वे आत्माश्र-
 यत्वापत्तेः स्वसंबंधार्थमन्यस्वीकारे परस्पराश्रयः कृतीये चक्रकं नुपेऽन-
 वस्था इति वाच्यम्, दीपादिवत् स्वपरव्यवहारनिर्वाहकत्वस्वीकारात् ।
 यथा परमते एकस्यैव भेदस्य घटादेः स्वपरव्यवहारनिर्वाहकत्वं तथा-
 ऽस्यापि पराज्ञानं तस्य परामशो विचारः तज्जन्यं बोधं विना न नि-
 वर्तते । तथाचोक्तम्—'इदानीं राम मापेयं या स्वनाशेन दर्पदा ॥ न
 नश्यति ... नश्यति' इति । अतएव माऽज्ञानं

न यातीति माया, न ज्ञानं ज्ञायमानं तिष्ठति अज्ञानमित्यादिव्यु-
पत्तिः ॥ ६० ॥

मुने जिज्ञासयोपात्तं मच्चित्तं जनगार्हितम् ॥

प्रश्नौत्स्वक्यादविनयं नाजासीत्तत् क्षमां कुरु ॥ ६१ ॥

संप्रति स्वापरायं क्षमापयति । मुने इति । हे मुने मच्चित्तं जनगार्हितं
जनैः शिष्टपुरुषैः गर्हितं निन्दितं अविनयं सन्यासीस्पर्शोद्धमवज्ञातं
नाज्ञानीन् । कुतः । प्रश्नौत्स्वक्यान् प्रश्नस्यौत्स्वक्यमुत्सुकत्वमत्यादरत्वम्,
विषयांतरास्फूर्तिपूर्वकतत्परापणत्वमिति यावत् । अतएव जिज्ञासया
उपात्तं ग्रहीतं परिब्रीडया वनिताऽहं मत्स्पर्शनायोग्यः मया कथं सृ-
श्य इति विचाररहितमतः क्षमामेव कुरु ॥ ६१ ॥

किंचेयमफलायाच्चा क्षमायाः पुरतस्त्वव ॥

सतां क्षमा हि सहजा न दीनवचनोद्भवा ॥ ६२ ॥

ननु कुद्मः क्षमाप्यते संन्यासिनि कामाभावेन क्रोधानुत्पत्तेरत आह । कि
चेयमिति च । हे मुने तव पुरतोऽग्रे क्षमायाः याच्ना अरुन्ना निष्कन्ना ।
कुतः । हि यस्मात् सता परमार्थनिष्ठानां क्षमा सहजा स्वाभाविकी 'क्षमा-
सारा हि सायव' इति वचनान् । न दीनवचनानि 'क्षमस्व प्रभो करुणा-
निरे' इत्यादिनि तदुद्भवा अद्वैतपरापणानां न भवतीत्यर्थं ॥ ६२ ॥

देहादिभ्यो विविक्तं यत्कृपाऽपि छाद्यया त्वया ॥

आत्मतत्त्वं प्रकटितं मया तदवधारितम् ॥ ६३ ॥

मयोपदिष्टं त्वयाऽवधारितं नवेति प्रश्नस्योत्तरमाह । देहादिभ्य इति ।
देहादिभ्यः देह आदिष्वेषां प्राग्द्रियात्परणानां देहादपस्तोभ्यो विविक्तं
विविच्य दृढीतं यदात्मतत्त्वं कृपाऽपि छाद्यया भंग्या फुमदीपव-
त्सिद्धेहाद्यपूर्वं दृष्टांतकृपया त्वया प्रकटितं प्रादुर्भावितं तदवधारितं
निश्चिनम् ॥ ६३ ॥

को मां मूर्खा विपर्यस्तां तत्रापि स्त्रीत्वदूषिताम् ॥

आत्मनस्त्वज्ञानां सद्यो नयेत्त्वन्प्रमवाटने ॥ ६४ ॥

न च इतःपरं अन्यस्माद्गुपदेशं शृणु इति वाच्यम्, अत आह । को वा
मिति । हे भगवन्मां भूत्वां मोहावृतामतएव विपर्यस्ताम् । तत्रापि विपर्य-
स्तत्वेऽपि । अपिः संशयस्य च संदिग्धां स्त्रीत्वदूषितां स्त्रीभावेन शार्ङ्ग
निषिद्धाम् । त्वत्प्रभवाद्गुपदेशादिति शेषः । ते विनार्थे त्वत्प्रभुत्वमुप-
देशं विना सद्यस्तत्कालं आत्मतत्त्वज्ञतामात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं याथा-
त्म्यं तज्ज्ञतां तच्चसाक्षात्कारतां केन कोऽपि नयेत् प्रापयेत्, न
कोपीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

इदानीं ज्ञातुमिच्छामि तेजोरूपत्वमात्मनः ॥

प्रमाणेन च युक्त्या च प्रसादं मयि तत्कुरु ॥ ६५ ॥

ननु देहादिविलक्षण आत्मा त्वया निर्द्धारितोऽद्युना किं जिज्ञासतेऽह-
आह । इदानीमिति । आत्मनः तेजोरूपत्वमिदानीं ज्ञातुमिच्छामि
आत्मनस्तेजोरूपत्वमप्युक्तमेवात आह । प्रमाणेन च युक्त्या च मय
प्रमाणेन निश्चितयुक्त्या न निश्चितमतः प्रमाणं युक्तिश्च वक्तव्या । न
निष्कामस्य मम किं प्रयोजनं करुणां विना न किंचिदित्याशयः
प्रसादं मयि तत्कुरु तस्मात्करुणामात्रसारत्वानमपि प्रसाद एव क-
रणीयः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तः स तथा प्राह विवेकाश्रमयोगिराट् ॥

प्रमाणं तेऽभिधास्यामि तेजोरूपत्व आत्मनः ॥ ६६ ॥

भिधुः प्रमाणाभिधानं प्रतिजानीते । इत्युक्त इति । स विवेकाश्रमयोगि-
राट् तथा चित्तवृत्त्या इति पूर्वप्रकारेण उक्तः प्राह । आत्मनः तेजोरू-
पत्वे प्रकाशरूपत्वे प्रमाणं कथयिष्यामि । ते तुभ्यम् ॥ ६६ ॥

जनको नाम वैदेहः आसीद्ब्रह्मविदां वरः ॥

स्वमंदिरमुपायांतं याज्ञवल्क्यारययोगिनम् ॥ ६७ ॥

आत्मनोऽप्योतीरूपतां वर्णयितुं घृददारण्यक्यामुपक्षिपति । जनक इति ।
प्रसिद्धः वैदेहः विदेहानां देशविशेषाणां राजा बभूव ब्रह्मविदां वरः श्रेष्ठः ।
याज्ञवल्क्येति नाम्ना प्रसिद्धतानिवरं स्वमंदिरं समायांतम् ॥ ६७ ॥

विधिना पूजितं भक्त्या वरदानसमुत्सुकम् ॥
कामप्रश्नं वरं वने स तस्मै तं वरं ददौ ॥ ६८ ॥

विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेणाचितं भक्त्याऽऽराध्यत्वेन ज्ञात्वा वरदाने उत्कं-
ठावंतं कामप्रश्नं इच्छाविषयीभूतं वरं वने वृत्तवान् । स पाञ्चवल्क्यः त-
स्मै जनकाय तं यथेच्छं वरं ददौ दत्तवान् । ननु ब्रह्मविदां वरत्वे प्रश्ना-
नुपपत्तिरिति भाविवृत्तमादापोपपत्तेः आख्यायिकायाः ब्रह्मविद्यायाः
स्तुत्यर्थत्वात् । नारदसनत्कुमारादिसंवादवत् ब्रह्मलोके परस्परं सन-
कादिकथावच्च ॥ ६८ ॥

तत्र प्रश्नेषु बहुषु सत्स्वप्न्येषु भूपतिः ॥

किं ज्योतिरेष पुरुष इति पप्रच्छ योगिनम् ॥ ६९ ॥

बृहदारण्यके प्रथमब्राह्मणे—“ जनको ह वै देहो बहुदक्षिणेनेजे ” इत्या-
रम्यारपायिका, तत्राश्वलादिभिः प्रश्नेषां ज्ञवल्क्येनोत्तरितेषां ज्ञवल्क्यं ब-
ह्वज्ञानिनं निर्धार्य जनकः ‘स एष नेतिनेतीत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते’ इत्यु-
पदिष्टः ‘अभयं वै जनकं प्राप्नोऽसि’ इत्यभयं प्रापितः द्वितीयब्राह्मणे
जाग्रदाद्यवस्थामवलंब्योक्तमेवात्मानं युक्त्याऽधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणं
“ जनकं ह वै देहं पाञ्चवल्क्यो जगाम ” इत्यादिकं प्रवृत्तं तत्र पाञ्चव-
ल्क्यं “ किं ज्योतिरेष पुरुषः ” इत्यादि “ स्वयं ज्योतिः सप्रादिति
होवाच ” इत्यादिनोपदिष्टं ज्योतीक्ष्णं ब्रह्म तदेव भिक्षुः प्रमाणं दशाय-
यन् अर्धतो निरूपयति, तत्र मन्त्रे ज्योतिरिति । तत्र संवादे बहुषु मन्त्रेषु
सत्स्वप्न्येषु राजाऽऽश्वलादिऽस्तेषु भूपतिर्जनकः योगिनं ब्रह्मसाक्षा-
त्कारवंतं पाञ्चवल्क्यं किं ज्योतिरेष पुरुषः कार्यकारणसंघातरूपः सार-
पाण्यादिमानार्पणः किं ज्योतिरेष्य भिद्यते स किं ज्योतिरेष्येन ज्योति-
पाऽनुगृहीतोऽपमाम्नादिव्यवहारं करोति तर्हि देहादिस्तदविरिक्तं वा
इति पमन्ठ ॥ ६९ ॥

आदित्यज्योतिरेवायमिति प्रत्याह तं मुनिः ॥

तस्योपपादकं चाह पाञ्चवल्क्यो गुरुं प्रति ॥ ७० ॥

अथ राजाऽतिरिक्तज्योतिरेव पृच्छतीति तथाविधमेवेतरज्योतिरेव पृच्छ
तीति तथाविधमेवेतरज्योतीरहितस्वप्रावस्थायां निवक्ततया षोडशपिटुं
जागरिते तावद्दृष्टांतभूतान्यादित्यादिवांगंतानि ज्योतींष्युपन्यस्यन्नाह
याज्ञवल्क्यः । आदित्येति । मुनिस्त्वं प्रत्याह इति प्रतिवाक्यमुवाच ।
इति किम् । आदित्यज्योतिरेवापं अथ पुरुषः आदित्यज्योतिरेव नान्य-
ज्योतिः । च पुनः याज्ञवल्क्यः नृपं राजानं प्रति तस्य आदित्यज्यो-
तिरिति प्रतिवचनस्य उपपादकमुपपत्तिप्रतिपादकं वाक्यमाह ॥ ७० ॥

आस्ते पल्पेति पल्कर्म कुरुते पुरुषो ऽत्र यत् ॥

विपर्येति तदादित्यज्योतिर्यैवेति निश्चिनु ॥ ७१ ॥

किं तद्वाक्यमत आह । आस्ते उपविशति पल्पेति गच्छति गत्वा क्षे-
प्रादिकर्म करोति पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तते तदुपवेशनादिकमादि-
त्यज्योतिर्यैवेति । आदित्येनैव वक्षुपोतुग्राहकेण देहकरणाद्यतिरिक्तैर्नैव
ज्योतिषा निश्चिनु ज्योतिर्निश्चय कुरु ॥ ७१ ॥

पुनः पप्रच्छ तं भूप आदित्ये ऽस्तमिते सति ॥

किं ज्योतिरेप पुरुष इति सो ऽप्यब्रवीत्ततः ॥ ७२ ॥

स्यैऽस्तमिते किं ज्योतिरिति राजा पप्रच्छेत्प्राह । पुनरिति । पुनर्भूपो
जनकः स याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । आदित्येऽस्तमिते अदर्शनं प्राप्ते सति
किं ज्योतिरेप पुरुष इति । सोऽप्यब्रवीत्ततः याज्ञवल्क्योऽप्युवाच ॥ ७२ ॥

चंद्रमा एव पुरुषज्योतिरित्यवधारय ॥

उपपत्तिं तु पूर्वोक्तामेव विद्मि घराधिप ॥ ७३ ॥

विमुवाचात् आह । चंद्रमा इति । पुरुषज्योतिः पुरुषस्य ज्योतिः चंद्र-
मा एव इत्यवधारय । हे घराधिप पृथ्वीपते उपपत्तिं तु पूर्वोक्तां चंद्र-
मस्यैव ज्योतिषामास्ते पल्पेति इत्यादिकं विद्मि जानीहि ॥ ७३ ॥

पुनः पृच्छति भूपाले वह्निं वाचं च योगिराट् ॥

ज्योतिष्येनाभ्यधात्पूर्वोपपत्तिपरिवृंहितम् ॥ ७४ ॥

किं ज्योतिरिति भूपः पप्रच्छेत्प्राह । पुनः पृच्छतीति । योगिराट्

ज्ञानीशिरोमणिः पुनर्भूपात्रे पृच्छति सति बह्निमंत्रं "ज्योतिष्टेनाभ्य-
धात् ज्योतिरकथयत् । पूर्वोपपत्तिपरिवृद्धितं पूर्वोपपत्तिः ' अग्निनैवार्यं
ज्योतिषास्ते पल्पेति' इत्यादिका तथा परिवृद्धितं संयुक्त इत्यभ्यधादि-
तिक्रियाविशेषणं बह्निविशेषणं वा । अग्नौ शांते च पुनः वाचं ज्योति-
ष्टेनाभ्यधादिति संबंधः । अन्यत्पूर्ववत् । वाक्शब्दोऽत्र गृह्यते नेंद्रियम् ।
किमस्य ज्योतिष्टमिति चेच्छब्दे श्रुतेऽर्घ्यप्रतीतेरेव अंधकृतराज्यादौ
यत्र स्वहस्तादिकमपि न दृश्यते, बाह्यज्योतिषोऽभावे चेष्टानिरोधे प्रा-
प्ते तत्र वाचैव व्यवहारः । अत्र वाग्ज्योतिर्ग्रहणं गंधादेरप्युपलक्षणं तेषा-
मपि शब्दवत्प्रवृत्त्यादिहेतुत्वात्, ज्ञातानामज्ञातानां वेत्यन्यदेतत् ॥ ७४ ॥
सर्वेषां ज्योतिषां प्रत्यस्तमये सति योगिराट् ॥

किं ज्योतिरेष पुरुष इति पृष्टे तु भूभुजा ॥ ७५ ॥
एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तृदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यो
पथाऽऽदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तौ सिद्धायां स्वप्नादा-
वपि बंधुसमागमनादिकार्यदर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचिज्यो-
तिपेत्यनुमानं, तत्प्रयोगस्तु स्वप्नव्यवहारः अतिरिक्तज्योतिःसाध्यः
व्यवहारत्वात्, जाग्रद्व्यवहारवदिति ज्योतिमन्त्रे च दुष्टे पूर्वेषां ज्योति-
षां स्वप्नेऽनुपलब्ध्याधितत्वात्तत्र किं ज्योतिरिति विशेषं पृच्छति रा-
जेत्याह । सर्वेषामिति । सर्वेषां ज्योतिषां प्रत्यस्तमये सति किं ज्यो-
तिरेष पुरुष इति भूभुजा जनकेन पृष्टे सति पुनः अयं योगिराट् स्व-
यंज्योतिरिति प्राहति द्वितीयपूर्वाद्देहेनाभवत् । नच जाग्रति स्वयंज्योति-
र्नास्ति किमिति वाच्यम् । नित्यत्वेन सदातनत्वाज्जाग्रतिर्नास्तीति व-
स्तुशक्यत्वेऽपि तत्र व्यवहारसाधकान्यज्योतिःसवलितत्वात्पृथक्त्वेन
विवेचयितुमशक्यत्वात् । तथाच श्रुतिः--"आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्या-
त्मनैवार्यं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्पते कर्म कुरुते विपल्पेतीति कतम आ-
त्मेति योऽयं विज्ञानमयः माणेषु हृद्यंतज्योतिः पुरुषः" । अस्यार्थः--
तस्मादात्मज्योतिषोऽर्धाद्वैतस्यत्वेन सूर्यादिविभक्त्यकार्येणाव्यभिचार-
माह आत्मनेत्यादिना । न्यायतो निर्णयित्वात्संघातातिरिक्तस्य तथा-

पि सूक्ष्मन्यायस्यं दुर्ज्ञेयत्वादनुग्राहकस्यानुग्राह्यसमानजातीयत्वदर्शना-
च्चात्मरूपे संदिहानः पृच्छति, कतम इति । बुद्ध्यादिषु कतम आत्मेति
पृष्ठे तत्स्वरूपं तद्भिनत्वेन दर्शयति । योऽयमिति । हे राजन् यस्त्वया
पृष्ठो विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयः तत्प्रायः प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणासम्पत्ती ।
दर्शोद्विप्राणसमीपस्यो हृद्यंतज्ज्योतिरितिलक्षणाया हृदयस्थबुद्ध्यावंतः वर्त-
मानं ज्योतिरात्मा आत्मनैवायं ज्योतिपेत्युपक्रमात्पुरुषः, तथा च वि-
ज्ञानमयः प्राणेषु ज्योतिर्हृदि पुरुष इत्येतेः पंचविशेषणैः बुद्धिप्राणादि-
तत्सदृशबुद्धिवृत्त्यव्यापकत्वानीत्येताः पंच शंकाः क्रमेण निरस्ताः ॥७५॥

स्वयंज्योतिरिति प्राह प्रत्युत्तरमयं ततः ॥

अतः श्रुतिः प्रमाणं ते ज्योतीरूपत्व आत्मनः ॥७६॥

एषु सत्सु पूर्णः कथमित्याशंकायाविद्यकत्वेन मिथ्यात्वान्तच्छुद्धपाधिभि-
स्तादृशो भावीत्यर्थः । क उत्तस्रंथः परिहरिष्यतीत्याशयेन स्वयंज्यो-
तिर्निर्णयमुपसंहरति । अतः श्रुतिरिति । हे चित्तवृत्ते आत्मनो ज्यो-
तीरूपत्वे ते तुभ्यं श्रुतिः प्रमाणमुक्तमिति ॥ ७६ ॥

युक्तिं तत्राभिधास्यामि तां सम्यग्व्यवधारय ॥

ज्योतिष्टुं नाम किं ब्रूहि यदत्राक्षिप्यते त्वया ॥७७॥

आत्मनो ज्योतीरूपत्वं श्रुतिः प्रमाणमुत्तमाधिकारिणं प्रत्युक्तं, संप्रति
मध्यममुदिश्य युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । युक्तिमिति । तत्र ज्योति-
ष्टुं क्वपिष्यामि तां युक्तिं सम्यक् निश्चिनु । हे चित्तवृत्ते यत् ज्यो-
तिष्टुं अत्र अस्मिन्मसंगे त्वया क्षिप्यते पृच्छते नाम मसिद्धं त्वं ब्रूहि ।
अंतज्ज्योतिषि आत्मनि ज्योतिष्टुं जातिरुपाधिर्वा वाद्यज्योतिषि श्रु-
क्त्वास्वरूपत्वमुष्णस्पर्शत्वं वा उदयास्तमयरूपं सूर्यर्धद्रादि अनिघनं
सद्वेतुक्रमन्यभास्यं वा उदयास्तरहितं अनिघनशब्देतुलं सर्वभासकं सर्व-
रभास्यं स्वयं प्रकाशं वा इति ॥ ७७ ॥

जातिरूपं यदीष्टं ते तदात्मनि न विद्यते ॥

असामान्याविशेषात्मा यतो ज्यं परमेकतः ॥ ७८ ॥

तत्राद्यमनद्य प्रत्यावष्टे जातिरूपं कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छे-
दकतयाऽनुगतप्रत्ययावलंबनतया वा तार्किकैर्जातिः स्वीक्रियते 'निर्गुणं
निष्क्रियं शिवमद्वैतम्' इत्यादिश्रुतेस्तत्रोक्तप्रकारेष्वन्यतमस्य तत्प्रयो-
जकस्याभाव इत्याशयेनाह । यदीष्टं ते तदात्मनि न विद्यते । कुतः ।
अयं परमेकलः "अयं यत्साक्षादपरोक्षात्" इति श्रुतेरपरोक्षः एक
एवैकल अतएव परं माया तत्कार्यस्पर्शानुभवं ज्योतिर्विशेषणम् । किंत्व-
र्थेऽन्वयं वा । एकत्वादेव जातिप्रयोजकः सामान्यविशेषभावो नास्ती-
त्याह । असामान्यविशेषात्मा इति । सामान्यं गोत्वादिखंडमुंडादिव्य-
क्तिविशेषः उपलक्षणं व्याप्यव्यापकभावस्य यथा घटत्वं व्याप्यं पृथ्वी-
त्वं व्यापकं तद्व्यापकमपि द्रव्यत्वमित्यादिविशेषिकप्रसिद्धं तत्सर्वं सम-
वायसंबन्धेन संबद्धितम् । "असंगो नहि सज्जते" इत्यादिश्रुतेरखंडे निर्गुणे
निर्द्रव्ये संबन्धरहिते ब्रह्मणि जातिर्नास्ति कथं तद्वैकल्य इति एकोऽभाव-
इतिवददोषः, एतेन उपाधिपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यो निर्धर्मक-
त्वादेवेति ॥ ७८ ॥

शुक्लभास्वरूपत्वमुष्णस्पर्शत्वमेव च ॥
यदि ज्योतिष्टमिष्टं ते तत्प्रतीचि दुरासदम् ॥ ७९ ॥

द्वितीये बाह्यज्योतिःपक्षे आह । शुक्रेति । शुक्लभास्वरूपत्वं उष्णस्पर्श-
त्वं, तेजसि बाह्ये वर्तमानौ रूपस्पर्शां तन्निष्ठौ जातिविशेषौ प्रतीचि त-
त्सर्वांतरे चेतने दुर्घटावित्याह । यदि ज्योतिष्टमिति ॥ ७९ ॥

अरूपं तमथास्पर्शमाहुर्वेदांतवादिनः ॥
उद्यास्तमयत्यक्तमनिधनमहैतुकम् ॥ ८० ॥

कथं दुरासदमत आह । अरूपमिति । वेदांतवादिनः अरूपं रूपरहितं
अस्पर्शं स्पर्शरहितं ज्योतिर्वेदति । तथाच प्रतीचो निरतिशयसद्भ्रमत्वा-
दिप्रतिपादनपरा कठश्रुतिः— अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नि-
त्यमगंधपञ्चवत् ॥ अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निवाप्य तं मृत्युमुत्वा-
त्प्रसृज्यते ॥ अस्वार्थः— स्थूलसूक्ष्मतारतम्यविश्रान्तिस्थानत्वादतिशब्दं

ब्रह्म श्रुत्या प्रतिपादयिषितम् । तत्र स्थूला तावदियं पृथ्वी शब्दस्य-
 शरूपरसगंधोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता, तथा शरीरं तत्रैकैकगुणस-
 कर्षे सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादिदृष्टं जलादिषु यावन्नभ इति ते
 गंधादयः सर्वे एव स्थूलादिकारणाः शब्दांता यत्र न संति किमु सू-
 क्ष्मत्वादिनिरतिशयत्वमित्येतदर्शयति श्रुतिः । ब्रह्म अन्ययं यद्वि श-
 ब्दादिमत्तद्येति इदं तु अशब्दादिमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयतेऽत-
 एव च नित्यं यद्वि व्येति तदनित्य इदं तु न व्येति अतो नित्यं इ-
 तथ नित्यमनादि न आदिः कारणमस्य तदिदमनादि यच्चादिमत्तकार्य-
 त्वादित्यं कारणे प्रविलीयते यथा पृथिव्यादि, इदं तु सर्वकारणत्वाद्-
 कार्यमकार्यत्वानित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिन् लीयते तथा, अनं-
 तं न अतं कार्यमस्य तदनंतमतोऽपि नित्यं, महतो बुद्ध्याख्यात् परं
 विचक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपत्वात्सर्वसाक्षीसर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म, ध्रुवं कूट-
 स्थं ब्रह्मात्मानं निचाय्य ज्ञात्वा मृत्युमखादविद्याकामकर्मरूपात् विमुच्य-
 ते विपुज्यते इति । एके आहुरित्याह । वेदांतवादिनः उपनिषदर्थज्ञाः
 चतुर्थं पंचमं च निषेधयन् पष्ठं पक्षं स्वीकुर्वन्नाह । उदयेति । सूर्यादि-
 वाप्लेतेजोभिन्नमभिधनमविधनं विद्युदादिविलक्षणमहेतुकमकारणम् ॥८०॥

स्वयंप्रकाशमानं सद्यदन्यस्य प्रकाशकम् ॥

तज्ज्योतिरिष्टं तव चैत्तदात्मैव न चापरम् ॥ ८१ ॥

स्वयंप्रकाशमानं सत् पदन्यस्य सर्वस्य प्रकाशकम् । हे वित्तवृत्ते त-
 ज्ज्योतिस्तरेष्टं चैत् तज्ज्योतिरात्मैव, न चापरं दृश्यत्वादिना मि-
 थ्याभूतमिति ॥ ८१ ॥

तदेव ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतियचस्फुटम् ॥

भातं तमनुभातीदं सर्वमित्यपरं यचः ॥ ८२ ॥

तत्र श्रुतयः प्रमाणमित्याह । तदेवेति । तद्दी वरात्मकं ज्योतिर्ज्योति-
 पामादित्यादीनामपि ज्योतिरवभासम् । तथाप्य श्रुतिः- “तदेवा
 ज्योतिषां ज्योतिरापुहोपापतेऽमृतम्” इति । देवा अमृतमरणधर्मकं

आयुरित्येवम्, ह प्रसिद्धम्, ब्रह्म उपासते इति आयुष्काप्तेनापि तद्गुणं ब्रह्मोपास्यम् । रोचनार्यां फलश्रुतिरितिन्यायेन ब्रह्मात्मज्योतिष्येव तात्पर्यं श्रुतेरित्याह । श्रुतिवचस्फुटमिति नित्पात्मज्योतिषि प्रमाणमित्यर्थः । तत्प्रकाशेनैव सर्वस्य प्रकाश इत्याह । भांतमिति । तथाच कथ्वचनम्—न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतो ऽप्यग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ श्रुत्यर्थस्तु—न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वविभासकोऽपि सूर्यः तद्ब्रह्म न प्रकाशयति तथा न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतो युष्मद्रोचरोऽग्निः । किं बहुना यदिदमादित्यादिकं भाति तमेव परमेश्वरं भांतं दीप्यमानं अनुभाति सर्वमनुदीप्यते । यथा जलोर्व्यादि श्रमिसंयोगाद्गमिर्वहंतमनुदहति न स्वतः, तद्वत्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि भाति । यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति विभाति, कार्यगतेन विधिधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भास्वत्वं स्वतोऽवगम्यते । नहि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं कः शक्यते घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भास्वत्त्वात् चादित्यादीनां दर्शनाविति ॥ ८२ ॥

तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिस्तथा ॥

सर्वं येन विजानीयाद्विजानीयात्तु केन तम् ॥ ८३ ॥

मुंडकमपि “ तमेव भांतमनुभाति सर्वम् ॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इत्याह । तस्येति । अस्यार्थ उक्त एव, सर्वप्रकाशकस्यान्याभासस्य त्वमित्यर्थकं श्रुत्युत्तरमाह । सर्वमिति । येन सर्वं प्रपंचं विजानीयात् प्रेत्यगात्मानं स्वप्रकाशं केन विजानीयेन तद्ब्रह्मसत्त्वात्प्रकाशेन केन विजानीयात् । तथा बृहदारण्यकम्—“येनेदं सर्वं विजानीति तं केन विजानीयात् ” एतत्पूर्ववाक्ये यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना वैश्वानरावस्थायां विषयविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिरून्यायं दर्शयितुमविद्यां पामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह । येनेति ॥ ८३ ॥

आत्मानं केन जानीयादित्यर्था चापरा श्रुतिः ॥

उक्तप्रकारं ज्योतिष्टं प्रतीचः स्फुटयत्यलम् ॥ ८४ ॥

इति विद्यावस्यापामन्यं जानाति तत्रापि येन कूटस्थावबोधेन व्या-
 रो लोके सर्वं जानाति तं साक्षिण केन करणेन कार्यविज्ञाता विजानी-
 धान केनापि चक्षुरादेर्विषयग्रहण एवोपक्षीणत्वात्, किं पुनर्वैकल्प्य विद्या-
 वस्यास्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । “ परं विज्ञातारगरे
 केन विजानीयात् ” इति । अरे मैत्रेयि य. पुनः केवलोऽह्यो विद्यावस्थो
 विज्ञातैव वर्तते तं विज्ञातारं केन विजानीयात् केनापीत्यर्थः । परं
 श्रुति पठति । आत्मानमिति । आत्मानं सदेकप्रकाशं केनचिद्रूपेण व
 जानीयात्, ब्रह्मविदप्रत्यग्वाधात्मविज्ञानात् । विलापितकवृत्तिकृपाफला
 दिरूपमर्षचस्य सर्वात्मभूतस्यात्मभिन्नकारणाद्यभावादित्यर्थः । उक्तप्र-
 कारमुदयास्तमयत्यक्तमनिघनमहेतुकं स्वयंप्रकाशमानं सद्यदन्यस्य
 प्रकाशकं ज्योतिष्टं प्रतीचः प्रत्यगात्मनः ज्योतिरूपत्वमित्यर्थाकृतव्या-
 ख्याना चापरा बृहदारण्यश्रुतिः । चादन्यापि । अलमतिशयेन स्फुटयति
 तात्पर्येण प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

यदि चात्मा तु नैवं स्याज्जडं स्यात्तज्जडत्वतः ॥

जगदाध्यप्रसक्तिः स्यादेपा युक्तिः परा मता ॥ ८५ ॥

एवं चानुभूतिः अनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाशाः अनुभूतित्वात्, यत्रैवं त-
 त्रेव यथा घटः न चैतदनुमानवेद्यत्वे ऽवेद्यत्वहानिरेतद्वेद्यत्वाभावे सा-
 ध्या प्रमिद्धिरस्य नेष्कल्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवेद्यत्वपुरस्कारेणैवा-
 नेन बोधितत्वात् दृष्टिव्याप्यत्वस्य स्वीकाराच्च । ननु हेतुरस्तु साम्यं
 प्राभूदिति निषक्षयाम कुतर्काभावात्प्रयोजकमिदमित्यत आह । यदि
 प्रात्मा त्विति । यदि चात्मा तु नैवं स्यात् स्वयंप्रकाशो न स्यात्तज्जड-
 त्वतः जलत्वापत्तिरेव निषक्षयामस्तके इति । नन्यत्रापीष्टापत्तिरेवा-
 न्वत आह । जगदाध्यं प्रसक्तिः स्यादिति । सर्वस्य न्यवहारस्य प्र-
 सासाध्यत्वात् तदभावे व्यवहारोच्छेद एव स्यात् इत्यर्थः, इत्याशये-

नाह । एषा युक्तिः परा मता प्रकृतसाध्यसाधनेनेयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अत्र तूदाहरंतीममितिहासं नवोद्भवम् ॥

यस्याकर्णनमात्रेण तमः पुंसां विनश्यति ॥ ८६ ॥

‘त्वं पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ॥ श्रुत्या विधीयते यस्मात्तच्चा-
गी पतितो भवेत्’ इति वचनमाश्रित्य त्वंपदार्थनिर्णयमधानं पितृपुत्र-
संवादरूपमितिहासं स्वप्रकाशनिर्णायिकं पारोक्ष्येण निरूपयन् प्रतिजा-
नीते । अत्रेति । अत्र स्वयंप्रकाशो इतिहासमुदंतं पूर्ववृत्तं वा, नेत्याह ।
नवोद्भवं नूतनं रचितम् । यथा वासिष्ठे हस्तिवणिजादिदृष्टान्तेन चूडा-
लयाः स्वपतिः शिल्पिध्वजः प्रतिबोधितः तथाऽपूर्वकथया भिक्षुणा सा
बोध्यते । तस्य फलमाह । यस्येति । यस्य नूतनेतिहासस्य श्रवणमा-
त्रेण पुंसां मुमुक्षुणां सायकानां वा तमः ताम्यति ग्लानिं जाग्रदादि-
विक्षेपं गच्छति अनेनेति तमः अविद्या विनश्यति आकाशे बालकल्पि-
तपक्षवदत्यंताभावं गच्छति ॥ ८६ ॥

संभेदो भुवि भद्रे ऽस्ति गोदागरुडगंगयोः ॥

हरिद्राख्यनदी मुद्राविद्रावितजनाशुभा ॥ ८७ ॥

तमितिहासमेव वर्णयति, कवलसमाप्तिपर्यंतम् । संभेद इति । हे भद्रे
कल्याणरूपे । आत्मतत्त्वपरायणत्वमेव भद्रत्वम् । भुवि भरतसंढावच्छिन्ने
पुरुषदेहे ‘पुरुषे त्वेप आविस्तरामात्मा’ इति श्रुतेरुक्तत्वात् । ‘अंगुष्ठमात्रः
पुरुषः’ इत्यत्र मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति व्याख्यातत्वान्, अत्राप्यु-
पक्रमञ्च । गोदागरुडगंगयोः गौर्वाणी शब्दात्मिका “वाचांभणं वि-
कारो नामधेयम्” इति श्रुतेः । प्रपंचदीपः दीपते शोध्यतेऽनया इति
तत्त्वंपदार्थशोधनरूपान्तःकरणवृत्तिर्गोदा च । गिरति प्रसति मायां त-
त्कार्यं गरुडो ब्रह्मबोधः स एव गंगा, अविद्यापातकनिवर्तकत्वात् । त-
पोः संभेदः संगमः । नन्वस्मिन्देहे पदार्थशोधनपूर्वकवह्नविद्यैव कथ-
मित्यत आह । हरिद्रेति । हरिः हरित् सिंहवत् भयंकरत्वात् संसारं द्रा-
वयति हरिं विष्णुं द्रावयति प्रापयतीति वा हरिद्रा विष्णुभक्तिनदी गं-

गादिसदृशी, द्रवत्ववैशिष्ट्यसादृश्यात् पापशोधकत्वाच्च । तां विशिन-
ष्टि । मुद्राविद्रावितजनाश्रुभा मुद्रया नवविधाभूक्षण्या विद्रावितं जना-
नां भक्तानामशुभं पापं यया सा नवधा च श्रवणादिभेदेन । एतदन्प-
तमस्वीकारेऽपि कृतार्थतामगमन् पूर्व । तथाचोक्तम्— 'श्रीविष्णोः श्र-
वणे परीक्षिवभवद्वैयासकि. कीर्तने प्रहादः स्मरणे तदधिभजने लक्ष्मी
पृथुः पूजने ॥ अक्रूरस्त्वभिवंदने कपिपतिदांस्ये ऽथ सख्ये ऽर्जुनः सर्व-
स्वात्मनिवेदने बलिरभूत्कृष्णाग्निरैषां परम्' इति । भक्तितत्त्वं तु प्रथम-
कवले एव निरूपितमिति ॥ ८७ ॥

हारिद्रमंभः पक्षेण सेवितं पापतापनुत् ॥

दिनत्रयेण च तथा सेवितं वांजरं जलम् ॥ ८८ ॥

ननु हरिद्रासेवने किं फलमत आह । हारिद्रमिति । हारिद्रं हरिद्राया
इदं हारिद्रमंभो जलं भगवत्स्वरूपश्रवणादिजन्यमृतःकरणद्रवणपूर्वकने-
त्रादिजलं तदुपलक्षितनेत्रादिविक्रियारूपोनुभावः । व्यभिचारी निर्वेदा-
दिरूपोभावः तत्संपयोगेन रसरूपतयाऽभिव्यक्तो भगवदाकाररूपताख्यः
स्थायीभावः परमानंदसाक्षात्कारात्मकः प्रादुर्भवति स एव भक्तियोगः ।
पक्षेण भगवत्पक्षेण सेवितम् । पापतापनुत् सर्वपापनिवर्तकम् । नन्वी-
दशभगवत्प्रेमलक्षणभक्तिप्राप्तिरेव कथमित्यत आह । दिनत्रयेणेति । घ-
ट्टुकाभ्येतानुष्ठितेन निष्कामकर्मणा पापनिवृत्तिर्भवतीत्याह । तथेति ।
पापतापनुदित्यर्थः । किं तदाह । सेवितं वांजरं निष्कामं फर्मानुष्ठितं
निष्कामं धर्मं वजरा इति वक्ष्यमाणत्वात्कर्मव्यवहकत्वान्नानुष्ठेयमिति न च
वाच्यम्, ईश्वरार्थं फर्मणो रिहितत्वात् । तथाच स्मृतिः— 'पञ्चार्था-
त्कर्मणोऽन्यत्र लोरोऽप फर्मबंधनः' इति । तथाचेदशकर्मणा भक्ति-
जापते इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

दर्शनादेव गौतम्या जलं पूर्वोक्तकार्यकृत् ॥

संदर्शनादेव तदा नांगमं जलमीरितम् ॥ ८९ ॥

ननु निष्कामरमजंभतेः किं फलमत आह । दर्शनादिति । गौतम्याः

अज्ञानप्रवाहरूपपायाः जलं पूर्वोक्तकार्यकृत् असंभावनादिरूपपापनिव-
र्तकम् । ततः किं भवत्यत आह । संदर्शनादेव तथेति । सांगमं जलं
तत्त्वंपदार्थयोरैक्यज्ञानं तथा पूर्वोक्तकार्यकृत अज्ञानतत्कार्यनिविध-
तापनिवर्तकम् ॥ ८९ ॥

रटंतीह पुराणानि ब्राह्म्यादीनि पुनः पुनः ॥

वंजरासंगमादन्यत्तीर्थं पुंसां न मुक्तिदम् ॥ ९० ॥

नन्वत्र किं प्रमाणमत आह । रटंतीहेति । पुराणानि पुराणस्य विष्णोः
पूर्णस्य प्रतिपादकानि । ब्राह्म्यादीनि ब्रह्मणः इदं प्रत्यगभिन्नं परमार्थरूपं
ब्राह्म्यं आदि मुख्यं प्रतिपाद्यं येषां तानि ब्राह्म्यादीनि वेदांतमहावाक्यानि
पथाश्रुत एवार्थोऽस्तु तत्रापि त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थः । साक्षात्प्रत्यक्चितः
परेति स्कांदादीनि प्रवर्तते पुनःपुनरभ्यासेन स्तुत्यादिरूपेण रटंति प्र-
तिपादयन्ति । किं रटंतीत्यत आह । वंजरासंगमादन्यत्तीर्थं पुंसां न
मुक्तिदमिति पूर्वोक्तात्संगमात् । अन्यत्समुच्चपादिकं मोक्षप्रापकं न ।
“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इति श्रुतेः ॥ ९० ॥

अवसद्ब्रह्मशर्माऽस्मिन् संगमे कश्चन द्विजः ॥

सुमंगलेति तस्यासीत्पत्नी मंगलदर्शना ॥ ९१ ॥

ननु वंजरासंगमतीर्थस्नानाधिकारी क इत्यत आह । अवसद्ब्रह्मेति । अ-
ज्ञातं ब्रह्मेवाधिकारी, अस्मिन्संगमे एतत्संगमप्राप्तिसाधनमनुष्यदेहे । त-
देवाधिकारिणं निर्दिशति । कश्चन द्विज इति । वेदाधिकारित्वाद्विजग्र-
हणम् । ‘पत्युन्नोयज्ञसंपोमे’ इत्यादिस्मृतेर्देवपत्योः कर्मणि सहाधि-
कारात्तत्तस्य द्विजस्य पत्नीमाह । सुमंगलेति । भाविमंगलसाधन-
त्वात्सुमंगलेति तन्निर्देशः कल्पणमार्गमृत्ता बुद्धिरेव विवक्षिता त-
त्पदेनेति ॥ ९१ ॥

तपोर्गोदावरीमात्रसेवासंसक्तचित्तपोः ॥

भूपान्कालो व्यतीयाय पुत्रप्राप्तिसम्भीप्सतोः ॥ ९२ ॥

सौ किं कुर्वाणी कान्मतिराहर्षावक्रतुरत आह । तपोरिति । यज्ञ-

सुमंगलयोः गोदावरीमात्रसेवासंस्तुतचित्तयोः गोदा ब्रह्मविचारात्मिका
वृत्तिः तस्या आवरणं तिरस्करणं प्रापणं वा पस्यां सा गोदावरी क-
र्मावरणवृत्तिस्तन्मात्रस्य सेवा-तत्रासक्तं लग्नं चित्तं ययोस्तौ तयो' ।
पुत्रप्राप्तिमभिप्सतोः पुत्रान्नो नरकात्प्राप्येते अविद्याकामकर्मरूपसंसारव-
कात्प्राप्येते वा पुत्रो विवेकः तत्प्राप्तिमिच्छतोः ॥ ९२ ॥

पुत्रकामनयैवोच्चैः कुर्वतोः कर्म किंचन ॥

अंत्ये वयसि संप्राप्ते बभूवांधः सुतः किल ॥ ९३ ॥

एवं सतो' किं जातमत आह । पुत्रेति । पुत्रकामनयैव इंद्रशपुत्रेच्छयै-
व न तु संसारफलवासनया । उच्चैरुत्कृष्टं कर्म निष्कामं अतएव किंचन
फलानुद्देश्यम् । अंत्ये वयसि चरमजन्मनि । अंधो रूपादिविषयलान्सा-
रहितः । किलेति वत्प्रेक्षायामध्यात्मपक्षव्यंजकशब्दः ॥ ९३ ॥

तं तादृशमभिप्राप्य पुष्टयोस्तुष्टचित्तयोः ॥

कालः कश्चिद्द्वितीयाय व्यग्रयोस्तस्य पालने ॥ ९४ ॥

तं प्राप्य किं जातमत आह । तमिति । तादृशं विवेकरूपम् । पुष्टयोः
पूर्णपोर्विषयाभाष्यादितापरहितपोरतएव तुष्टचित्तयो' । चित्ततोप एव
तत्फलमित्यर्थः । तस्य विवेकस्य पालने विविक्तसेवीत्यादिना रक्षणे
व्यग्रयो' लग्नयो' । रक्षणं विना कुसंगादिना व्याहतिर्माभूदतो रक्षणं
विधेयमिति भावः ॥ ९४ ॥

स उपनीतः प्रज्ञावान् प्राप्तवेदः स्वकात्पितुः ॥

यथाशक्ति स्वधर्मेषु रतः पित्रोर्यलादमृत ॥ ९५ ॥

क्यापस्तावार्थमाह । स चेति । उपनीतः 'अष्टवयं ब्राह्मणमुपनयीत'
इतिविधेरुपनयनं प्रापितः । ब्राह्मणेन निष्कारणो वेदः पढगो ध्येपो
शेषश्चेति वचनमाश्रित्याह । प्राप्तवेद इति । स्वकात्पितुः आत्पितापो-
योगे इति पंचमी । अथ वेदाध्ययनादनंतरं किंचकार तदनुष्ठानं स्वकारे-
त्याह । यथाशक्तीति । शक्तिमन्तिन्मय यथाशक्ति, यथापेक्षं व्ययीमावः ।
स्वधर्मेषु वेदविहितेषु नित्यादिकर्मसु रतः प्रीतिमात् । 'नित्यनेमिति-

कैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्' इत्यादिश्रुतेः । पित्रोर्वलान् माता च पि-
ता च पितरौ तयोरेकशेषः । अथवा माना गायत्री पिता आचार्यः व-
लं द्विजत्वम् । तद्वलं विना धर्मानुष्ठानानुपपत्तेरिति भावः ॥ ९५ ॥

एवं तस्मिन्सदाचारे ब्रह्मचारी व्रते स्थिते ॥

ब्रह्मशर्मा पिता वृद्धस्तत्समीपमुपागतः ॥ ९६ ॥

ततः किं वृत्तमत आह । एवं तस्मिन्निति । सदाचारो सतां स्वतःप्रमा-
णभूतानां वेदानां आचारे वेदविहितेऽनुष्ठाने सतां शिष्टानां आचरणे
ब्रह्मचारीव्रते । ब्रह्मचारिणो व्रतमष्टांगमैधुनवर्जनरूपम् । तथाच मेधाति-
थिः— 'स्मरणं कीर्तनं केन्द्रिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥ संकल्पोऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एतन्मैधुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ विप-
रीतं ब्रह्मवर्षमेतदेवाष्टरक्षणम्' इति । ब्रह्मणि निर्गुणे चरतीति ब्रह्म-
चारी तत्परत्वं तत्रस्थिते तदनुष्ठानरते ब्रह्मशर्मा पिता पारुक्कः तत्स-
मीपं तस्य पुत्रस्य सन्निधिं प्राप्तो विचारार्थम् ॥ ९६ ॥

दुःखितः पुत्रांघ्रत्वं ज्ञात्वा दुःखित्वं गतः । हे तात पुत्र रत्नापहारेण
प्रायो बाहुव्येन नरा अंधतां पांति ॥ ९८ ॥

हसन्नुवाच तं पुत्रः पितृजन्मांतरे कृतम् ॥

हेतुं किमत्र वदसि दृष्टमत्र वदाम्यहम् ॥ ९९ ॥

पितृवाक्यं श्रुत्वा पुत्रः किमाहात आह । हसन्निति । पुत्रः तं पित-
रमुवाच । हे पितः जन्मांतरे कृतमात्रांघ्रत्वे किं कारणमदृष्टं गदसि,
अत्रांघ्रत्वे दृष्टं नैपायिकादिप्रसिद्धं हेतुं वदाम्यहम् ॥ ९९ ॥

कारणस्था गुणाः कार्ये आरंभंते गुणानिति ॥

लोका वदन्ति शुभ्रेभ्यस्त्वंतुभ्यो नासितः पटः ॥ १०० ॥

तमेवाह । कारणस्या इति । कारणस्या गुणाः कार्ये गुणकार्ये गुणाना-
रमते इति लोका नैपायिकादयो भणन्ति । कुत्र दृष्टमत आह । शुभ्रेभ्यः
शुक्लेभ्यः तंतुभ्योऽसितो मीळः पटो न भवतीत्यर्थः ॥ १०० ॥

तदंधात्पितुर्जातश्चक्षुःप्रान्स्वामहं कथम् ॥

ब्रूयाश्चेत्कथमंधोऽहमिति तन्मद्वचः शृणु ॥ १०१ ॥

दाष्टांतमाह । तद्वदिति । अंधात्पितुर्जातोऽहं नेत्रवान् कथं भवेयम् ।
अहमंधोऽघजन्यत्वान्, श्वेततंतुजन्यश्वेतपटवत् । अत्र स्वरूपप्रसिद्धे शं-
कते, ब्रूयाद्येदिति तां परिदुर्तुमाह । तदिति ॥ १०१ ॥

तत्त्वज्ञानमियं गोदा निष्कामं कर्म वंजरा ॥

उभयोः संगमे स्नाना मुक्तिं यांति न संशयः ॥ १०२ ॥

अथ गोदादिपदान्यमभिधापानि स्वयं तत्त्वज्ञानमिदं । तत्त्वज्ञानमिति ।
विधेयांगत्वेनेपं निर्देशः स्पष्टार्थः ॥ १०२ ॥

यत्र गोदायरी देवी संगता वंजराजलेः ॥

तत्र स्नानं निवासश्च मुक्तिहेतुः सतां मतः ॥ ३ ॥

गाम्मती नदी यत्र दृश्यते गीतमीजले ॥

प्रयागस्मस्य तीर्थस्य गिकरीभायमिच्छति ॥ ४ ॥

यत्र निवासमर्मजन्वांत ररगश्रद्धया ज्ञानोन्पत्या । मुक्तिर्भवतीत्यर्थः

गाह्मती नदी वेदांतवाणी । गौतमीजले ब्रह्मप्रमाणे प्रवृत्ते प्रमेये गच्छतां गते तस्य तीर्थस्य ज्ञानरूपस्य प्रयागः किंकरीभावमिच्छति । ननःशोधनद्वारा तच्छेषत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्रह्मज्ञानप्रवाहो ऽयं सर्वकर्मापनोदकृत् ॥

गौतमी नाम तस्यां या जलबुद्धिर्भ्रमस्तु सः ॥ ५ ॥

देहबंधकप्रदे कर्मणि जाप्रति कथं ज्ञानमित्याशंक्याह । ब्रह्मज्ञानेति । ब्रह्मज्ञानप्रवाहोऽयं निदिध्यासनरूपः साक्षिभास्यः तज्जन्यः साक्षात्कारः । सर्वकर्मापनोदकृत् कर्मकर्तृदेहाद्यधिष्ठाने साक्षात्कृते सति पुनस्तत्कर्मणा विविक्तदृष्टेः कर्तृत्वाभावात्कर्माभावः । तथाच स्मृतिः— कर्मण्यकमे यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ यः कर्मणि देहेंद्रियादिव्यापारे अकर्म कर्मात्यंताभावमिति, अकर्मणि अज्ञकृते अकर्मत्वाभिमाने कर्म पश्येत् । अज्ञो हि देहरूपो देहादीनां कर्मस्वभावत्वात् 'निहि स्वभावो भावानां व्यावर्त्तदोष्णवद्रवेः' इति ज्ञानं विना कर्मत्यागाभावः । अथवा ज्ञानमिति भावल्युद्धृतः । ब्रह्मज्ञानं प्रवाह इव निरंतरप्रकाशो गौतमी तस्यां गौतम्यां ब्रह्मरूपायां या जलबुद्धिर्ब्रह्मज्ञानं ह्यपौरुषेयभावनात् । स भ्रमो विधेयांगः । यथासूर्यप्रकाशावच्छिन्ने देशे जलभ्रमः तथा प्रत्यगभिन्ने परे प्रपंचः कल्पित इति भावः ॥ ५ ॥

तात ब्रह्मान्ब्रह्मादाय मशको मारितस्त्वया ॥

यद्गोदां मुक्तिदां प्राप्य भुक्तिं प्रार्थितवानसि ॥ ६ ॥

अथ सर्वमाधनशिरोमणि वरराग्य निरूपयति । तानेति । हे पितुः ब्रह्माय जगद्विष्णुं मरुं दृष्टीश त्वया मशकः प्रागिरक्तपः धुद्रजंबुः प्राणविषोर्गं प्रापितः । धुद्रयावनाकर्तृत्वानुष्मिर्देशः । कथं मारितः इत्यत आह । यद्गोदां तच्चज्ञानसायनभृता तनुं ब्रह्मा भोगं यावि-
तशानिति ॥ ६ ॥

आकर्णयामि लोकेभ्य अरितं ते ऽदुतं महत् ॥

स्नानाग्निहोत्राद्यपि यन्वया पुत्रेच्छया कृतम् ॥ ७ ॥

नन्वहं भुक्तिं कथं प्रापितवानत आह । आकर्णयामीति । हे पितःश्लोके-
भ्यस्ते चरितं महदाश्चर्यं गृणोमि । किमद्भुतं गृणोमि । यद्यस्मात्स्वया
स्नानाग्निहोत्राद्यपि पुत्रोन्पत्तीच्छया कृतम् । आदिना सर्वनित्यनैमि-
त्तिकादिग्रहणम् । यैर्निष्कामकर्मभिर्मनःशुद्धिद्वारा नित्यानंदाविर्भावहेतु-
ज्ञानं निष्पादनीयम् । तानि क्षुद्रानंदचगितार्थत्वेनोन्मत्तचेष्टावशेष-
ल्यं गमितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्वशूकरादिभिः पुत्राः किं प्राथ्यन्ते न बल्लभाः ॥

ते को वा क्रियते धर्मस्तदर्थमिति चिंतय ॥ ८ ॥

ननु 'पुत्रेण लोकान् जयति अपुत्रस्य गतिर्नास्ति इत्यादिवाक्यानां
का गतिरित्याशङ्क्य विषयविषयानमूर्च्छान्नातचेतसां तादृगविषयविरहेण
रुद्रतामन्योद्योगार्थमश्रुमानंनमात्रं कृतं तैरिति यत्र सुतोत्पत्तिः सत्कर्म-
जन्यात्र व्यभिचारं दर्शयति । श्वेति । श्वादिभिवल्लभाः श्रियाः पुत्राः किं
प्राथ्यन्ते, अपितु नैव प्राथ्यन्ते । तेः श्रुतकादिभिः को वा यमो वेदविहितो
पुत्रेष्ट्यादिरूपो ऽनुष्ठीयते पुत्रार्थमिति त्वं विचारय, तथाच व्यतिरे-
कव्यभिचार इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्षणिकाय सुखापेयं ग्राम्यधर्मं प्रकुर्वताम् ॥

नराणां सूकराणां वानुपंगिकयेव संततिः ॥ ९ ॥

ननु मेषुनेन पुत्रोन्पादनार्थं प्रवृत्तानां तदुत्पत्तिदंश्यते इत्याशङ्क्य
शीतलाये पाके प्रवृत्तस्य शीतनिवृत्तिवत् स्वतएव तदुत्पत्तिरित्याह ।
क्षणिकापेति । तूष्णं नाशनशीलाय सुखापेवं ग्राम्यधर्मं स्त्रीभोगं कु-
र्वतां नराणां सूकराणां वा संततिः पुत्रादिरूपा आनुपंगिकी एव
स्वभावात् एव विद्मिनि शेषः ॥ ९ ॥

उत्पत्तिरिह जंतूनां पित्रदृष्टकृता नहि ॥

यदि स्यात्तानं तर्हि स्युरेते विद्वकृमयः कथम् ॥११०॥

ननु पित्रदृष्टेष्ट्यादिना पुत्रोत्पत्तिः श्रूयते कथमातुपंगिकीत्याशङ्क्याह ।

उत्पत्तिरिति । इहल्लोके जंतूनामुत्पत्तिः पित्रदृष्टकृता नहि । हि शब्दोऽनुमानसूचकः । जंतूत्पत्तिः न पित्रदृष्टजन्या उत्पत्तित्वाद्व्योत्पत्तिवत् नवाप्रयोजकमित्याह । यदि स्यादिति । हे पितृस्तर्हि पित्रदृष्टजन्यत्वे विदूकमयः कथं केनापि प्रकारेण नोत्पद्येरन् ॥ ११० ॥

यत्र यस्य सुमुत्पत्तिः सा तत्तत्कर्मसंभवा ॥

पित्रोः क्लेशैरलं तत्र तत्फलव्यभिचारिभिः ॥ ११ ॥

तदादृष्टं विना कथमुत्पत्तिरित्यत आह । यत्रेति । यत्र काले यस्य जतोऽत्पत्तिः प्रादुर्भावः स्यात् तस्य प्रागिनः कर्मसंभवा माता-पित्रोः क्लेशैः कृत्यं नास्ति । कीदृशैः । तत्तत्फलव्यभिचारिव्यभिचारस्य दर्शितत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

धर्मा एव कृताः कुर्युर्यदि संततिमीप्सिताम् ॥

ग्राम्यधर्म्यं विनाऽप्येते किं न दद्युः फलं स्वकम् ॥ १२ ॥

ननु धर्मः संततिं करिष्यतीत्यत आह । धर्मा इति । यदि-धर्मा एव कृता अनुष्ठिता ईप्सितां मनोभिलषितां संताति कुर्युः । एते श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः स्वकं स्वीयं फलं न फणु तथाऽनगनशीलं स्त्रीसंबन्धं विना किं न दद्युः । अपितु दद्युरेवेति भावः ॥ १२ ॥

दृष्टकर्मभिरुत्पाद्ये योऽदृष्टं हेतुमिच्छति ॥

भोजनोद्भववृष्यर्थं स यागादि करिष्यति ॥ १३ ॥

नन्वेवमदृष्टस्य कुत्रापि हेतुत्वं नास्ति किमित्पागंक्य दृष्टे सत्यदृष्टरूपनाया अन्यायत्वादिति न्यायेनाह । दृष्टेति । दृष्टकर्मभिः प्रत्यक्ष-मिद्वेहादिन्यायार्थैः उत्पाद्ये उत्पत्तिपोगये वाप्ये योऽदृष्टं धर्मं हेतुं कारणं वाञ्छति । स पुरुषः भोजनोद्भववृष्यर्थं अन्नभक्षणजन्यवृष्य-मत्र देदे यागादि करिष्यति ॥ १३ ॥

जाना अपि सुतास्तत्र त्यजन्ते यस्य हीच्छया ॥

नदात्मज्ञानसुत्वृज्य किं सुतः प्रार्थिनस्त्वया ॥ १४ ॥

किंच पुत्रादिविद्या विनाशिसातिगयादिदोषइदिनमृग्याभामापमिन्वन्ते नि

त्वस्युत्पत्त्यायमेव किं न यत्पते इति आह । जाता इति । यस्य ज्ञान-
न्येच्छया जाता अपि पुत्रास्त्यज्यंते महात्मभिः । हि शब्दः श्रुत्यादि-
प्रतिष्ठितोत्तकः । तत् श्रुत्यादिप्रसिद्धं स्वरूपज्ञानं त्यक्त्वा त्वया पुनः
वृथैव पाचित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मानुषं जन्म संप्राप्य पशुपक्षिविलक्षणम् ॥

आत्मज्योतिर्यो न पश्येदेषोऽधो नाक्षिर्वाजितः ॥१५॥

ननु पुराणादिषु श्रूयते, बह्वर्षं तपः कृत्वा पुत्राः प्रायिताः शिष्टैस्तेषाम-
न्यपरत्वाद्यदि तदुत्पादने तात्पर्यं भवेत् तदा वसिष्ठादिकर्तृकं रो-
दनं किं परं स्यादित्याशयेनाह । मानुषमिति । पशुपक्षिविलक्षणं प्र-
तुषं जन्म संप्राप्य य आत्मज्योतिर्न पश्येदेषोऽधो नाक्षिर्वाजित इति
संबन्धः । ज्ञानरहित एवाधो न लोचनवाजित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

य आत्मज्योतिरुत्सृज्योदयास्तमयर्वाजितम् ॥

सोदयास्तमयं ज्योतिः सेवते सौऽध इच्छते ॥ १६ ॥

ननु वाद्यज्योतिरपि केचन सेवते इत्यत आह । य इति । यः पुरुष
उदयास्तमयर्वाजितमुत्पत्तिनाशरहितमात्मज्योतिः स्वप्रकाशमात्मानं उत्सृ-
ज्य त्यक्त्वा सोदयास्तमयं दृश्यज्योतिः सेवते स बुधैरधो मन्यते ॥१६॥

अवश्यमीक्षणीयाऽऽत्मज्योतिस्तूत्सृज्य वीक्षते ॥

पुत्रभिन्नकलत्रादि यः सौऽध इति कथ्यते ॥ १७ ॥

'पदार्थं विना भव्य नहि किंचिद्बुद्धिमत् ॥ तदात्मज्योतिरुत्सृज्य
रि मुद्या द्विपते जने.' इति आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिवचनाद्बिहितदर्श-
नात्मप्रकाशं त्यक्त्वा यः पुत्राद्यामक्तः सौऽध इत्याह । अवश्यमिति ।
अवश्यमीक्षणीयाऽऽत्मज्योतिः नि श्रेयसं प्रति अन्वेषय्यतिरेवाश्रधारित-
देतुत्वादान्मज्ञानं त्यक्त्वा पुत्रादिकं यो वीक्षते फल्पाणामर्भुत्वेन यः
पश्यति सौऽध इति मुनिभिर्कथ्यते । निपातः शास्त्रप्रसिद्धिद्योतकः ॥१७॥

गौतमीं प्राप्य संप्रापि धंजरामंगधं त्वया ॥

यद्वीक्षणीयं तद्वीक्षि ततोऽधमर्थं न मंगयः ॥ १८ ॥

प्रकृतेऽधत्वमुपसंहरति द्वाभ्याम्, गौतमीमिति । व्याख्याता गौतमीं प्राप्य वंजरायंगमं प्राप्य यच्चया वीक्षणायामवश्यं दर्शनीयमात्मव्यो-
तिस्तत्रादागिं अतस्त्वमंघ एव न संशयः । त्वदंघत्वे संगयो ना-
स्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

यहुना किमिहोक्तेन गौतमीतीरमाश्रितः ॥

यः केवलैहिकासक्तः सौंघ एव न संशयः ॥ १९ ॥

नन्विष्यं विशेषव्याप्तिः किं न सामान्यव्याप्तिरित्याह । बहुनेति । इह
व्यवहारकाले बहुना ऽधिकेनोक्तेन किम् । गौतमीतीरं ब्रह्ममाप्तिमाधनं
मनुष्यशरीरं प्राप्तः यः केवलैहिकासक्तः सुखदनादिषु पुत्रादिषु चास-
क्तः सौंघ एव मूढ एव, जन्मपरंपराभोगी । अत्रार्थे तस्यांघत्वानंघ-
त्वविषयकः संदेहो नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मादंघात्समुत्पन्नो ऽहमर्ष्यघो ऽभवं किल ॥

सुतो हि प्रायशस्नात पितुः सादृश्यमश्नुते ॥ १२० ॥

मर्ष्यघः पुत्रो जात इतिहेतोरहं दुःखीत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तस्मात्पूर्वश्लोककृतव्याख्यानादंघादुत्पन्नो जातो ऽहमपि
अंघः । किन्त्युत्प्रेक्षायाम् । मूढदृष्ट्यांऽघः विवेकिदृष्ट्या नाहमंघः ।
पूर्वोक्त एवांघः मूढदृष्ट्या । हि यस्मान् सुतः प्रायशः बाहुल्येन पि-
तुः सादृश्यं समानन्तगत्वमश्नुते प्राप्नोति । न त्वज्यभिवर्तितत्वे-
नेति भावः ॥ २० ॥

परंतु गौतमीतीरकृतेन सुकृतेन मे ॥

यत्प्रार्थितजनिस्तेन नाहमंघो ऽस्मि सर्वदृक् ॥ २१ ॥

विवेकिदृष्ट्यानाहमंघ इत्याह । परंत्विति । गौतमीतीरकृतेन यत्प्रार्थि-
तजनिः तेनाहं सर्वदृग्स्मि नाहमंघ इतिसंघः । न च पूर्वं कर्मनिषेधः
कृतेऽधुना सुहृत्स्य सर्वदृग्वत् प्रतिहेतुत्वमुच्यते इति वाच्यम्, “वे-
दानुवचनेन” इत्यादिश्रुतेः सर्वानेका च पक्षादिश्रुतेरिति श्रुत्वाह ।
‘कर्मणैश्च हि भूमिदिमाश्रिता जनमादयः’ इत्यादिस्मृतेश्च । निन्ना-

प्रक्रमणामेतत्करणशुद्धिद्वारा ज्ञानोपकारकत्वं सुष्टु क्रियते विष्ण्वर्षणं
बुद्ध्या इति । सुकृतं निष्कामं कर्मेति व्युत्पत्तेस्तद्धेतुत्वस्य परंपरया
स्वीकृतत्वात् ॥ २१ ॥

चक्षुःसूर्यादयो ह्येते दृश्यभेदेषु केषु चित् ॥

सहायतां प्रपद्यते भासकस्य चिदात्मनः ॥ २२ ॥

ननु यथात्मनः सर्वदृग्त्वं तदा चक्षुरादिकं विनाऽप्यप्यं रूपादि किं न
पश्येदित्यत आह । चक्षुरिति । चक्षुःसूर्यादयः चक्षुश्च सूर्यश्च चक्षुः
यो तात्रादिर्येषां ते चक्षुःसूर्यादयः सूर्यादयश्च पूर्वादिनेन्द्रिवांतरग्रहः
द्वितीयेनाग्न्यादिग्रहः, एते रूपादिषु दृश्यभेदेषु दृश्यभेदाविशेषा रू-
पादयः तेषु सहायतासुपकारितां भासकस्य प्रकाशकस्य चिदात्मनः
प्रपद्यते ननु स्वमपि भासितुं समर्थाः । तथाचोक्तमाचार्यैः—'रूपं दृश्य
लोचनं दृक् तद्दृश्यद्रष्टुमानसम् ॥ दृश्या धीवृत्तयः साक्षीदृगेव न
तु दृश्यते' इति ॥ २२ ॥

अंधकारस्थितं वस्तु प्रकाशयति दीपके ॥

यथा तैलादयस्तच्छचिति स्युर्भास्करादयः ॥ २३ ॥

कथं सहायतां प्रपद्यते ऽत आह । अंधेति । तम-स्थितं वस्तु कर्मभूत
दीपे भासयति सति तैलादयः, आदिना वर्त्यादयः । यथा सहायतां
सुवति तद्वतैन्दिवत् भास्करादयः चिति भासयन्त्यां वाक्षभाने स-
हायता गच्छति ॥ २३ ॥

भास्कराद्याः प्रकाशंते न स्वतः किंतु चिद्भूतात् ॥

स्वतस्तेषां प्रकाशश्चेन्मत्प्रत्यक्षाः कथं न ते ॥ २४ ॥

ननु भास्करादयः स्वतः प्रकाशाः भास्यत्वाद्भवदित्याशङ्क्याह । मा-
हस्कराद्या इति । आदी भव आद्यः, भास्कर आद्यो येषां बह्वचारीनां
ते भास्कराद्याः स्वतो न भासन्ते किंतु चिद्भूतात् आत्मगततामाश्रित्ये-
व प्रकाशंते, ते स्वतः प्रकाशरीनाः रूपादिपद्वान् । पश्चैतौ तत्रैवं य-
थात्मा न येदिदमप्योजयदित्याह । स्वतः इति । तेषां भास्करादीनां

स्वतः प्रकाशशब्दवि स्यात् ते भास्करादयः मत्प्रत्यक्षाः कथं न ते
मम भास्याः कथमपि न भवेयुः । मद्भास्यत्वादुपपत्तिरेव विपक्षवाचक-
स्तर्क इति । यथाऽऽत्मनः प्रत्यग्रूपेण प्रत्यक्षं न पराग्रूपेण तथा
नेपां न स्यादिति वा पूर्वपक्ष्यनुमानं सत्प्रतिपक्षितमिति ॥ २४ ॥

चक्षुर्यस्यास्ति विमलं स शब्दैः किं करिष्यति ॥

वधिरः पद्मपत्राक्षः किं शब्दं प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

पद्यस्य योग्यं तत्रैव तस्य प्रवृत्तिर्नैतदन्यत्रेत्यत्र दृष्टान्तमाह । चक्षुरि-
ति । यस्य पुरुषस्य चक्षुर्विमलं निर्मलं स पुरुषः शब्दैः किं करिष्य-
ति निर्दुष्टचक्षुषाऽपि शब्दविषयकज्ञानवान्न भवति, तस्य तदयोग्यत्वा-
त् । तस्य श्रोत्रग्राह्यत्वात्तदभावे तदग्रह इति स्वस्वविषये स्वस्य स्वस्या-
न्वपन्यतिरेकं सूचयति । वधिर इति । श्रोत्रेन्द्रियविकृतः पद्मपत्राक्षः
कमलपत्राक्षः किं शब्दं प्रतिपाद्यते, शब्दविषयकज्ञानवान्न भवति
अयोग्यत्वात् ॥ २५ ॥

तस्माच्चिज्ज्योतिरेवेदं सर्वदृश्यमिष्यते ॥

तद्यस्य स्फुरति स्पष्टं सौऽधः कथामिवेष्यते ॥ २६ ॥

तस्मादधो नाहं भवामीत्युपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तहे-
तोः । ननु यथा सूर्यादीनां घटादिप्रकाशकत्वं तथाऽऽत्मनोऽपि किं
वैलक्षण्यं तदभावे तद्वदेव दृश्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य माययैव प्रकाशकत्वं
न वस्तुत इति प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन ब्रह्माभिन्नसत्ताकत्वात्त-
द्वत्त्वमित्याह । चिदिति । इदं भारपं मायातत्कार्यं चिज्ज्योतिः चित्त-
काशः सर्वदृश्यं सर्वजगत् दृशश्चिन्मात्रस्य रूपं स्वरूपम्, तदभिन्न-
सत्ताकत्वात् । मृदुभिन्नघटवत् " सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलम् " इति
श्रुतेः ' इदं हि विश्वं भगवानिवेत्सरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः ' इति
पुराणाच्च । तद्यस्य ब्रह्म प्रत्यग्रूपेण स्फुरति असंभावनादिराहित्येन
स्पष्टं भासते स पुरुषः कथमध इवेष्यते । रूपाज्ञानी इव कथं, न कथ-
मर्थाध इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यांऽधता मम संजाता सा न दुष्कृतसंभवा ॥

किं त्वनुग्रह एवायं राघवस्य चिदात्मनः ॥ २७ ॥

ननु लोका व्यवहारं दृष्ट्वा त्वामंधं वदंतीत्याशंक्य ये वदंति विवेकिनमं
धं त एवांधाः मम त्वियमंधताऽनुकूलैश्च जाता इत्याह । यांऽधतेति
या मम बहिर्मुखांधकल्पितांधता संजाता सा न दुष्कृतसंभवा पाप-
संभवा न, किं त्वनुग्रह एवायं राघवस्य शिष्टानुग्रहाय दुष्टदंढाय रघुकु-
लाणैवे प्रादुर्भूतस्य रामचंद्रस्य विदात्मनः परब्रह्मरूपस्य ॥ २७ ॥

तथा ह्यंधतया नाभूदंधो दारादिको मम ॥

न कर्मस्वधिकारोऽभूद्वाभून्नानार्थसंस्मृतिः ॥ २८ ॥

अथानया अंधतया ईश्वरानुग्रहत्वे ते किं फलमित्याशंक्य यत्फलं तद-
नुग्रहस्य बंधनिवृत्तिरूपं तन्मे जातमित्याह । तथेति । तथा हि दर्श-
यति । मम दारादिको बंधः न रूपादिविषयासक्ताः यत्र यत्र गच्छंति तत्र
तत्र तद्भासनवद्वा एवेति पुनर्वासनारज्ज्वाकर्षितास्तत्रैवापांतीति । संत
आहुः—'येद्गीवासनया युक्तास्ते तद्गर्भे विशंति हि' इति । किंच तदभवेन
कर्मस्वधिकारोऽभूत् नैत्राभावे नानार्थसंस्मृतिर्नाभूत् दृष्टाः पदार्थाः सं-
स्कारं जनयति पुनः स्मृतिं तत्तस्तत्सजातीयसुखार्थं कर्म करोति
पुनर्देहः पुनः कर्मेति संसारचक्रे भ्रमति संस्कारी अतो ममेश्वरानुग्रह
एव जातः । यो बंधः पूर्वेषु जन्मस्वभूत् एवंविधोऽस्मिन् जन्मनि सु-
कृतसाध्येन जात इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पश्यतोऽतः परं ज्योतिर्ज्योतिरंतरभासकम् ॥

मम प्रतिहता दृष्टिर्न बाह्यं किंचनेक्षते ॥ २९ ॥

ननु तथापि विषयैर्द्विपसंभवस्यानादित्वेन दृष्टस्य श्रुतादिविषये कथं न
ते दृष्टिः प्रवर्तते इत्यत आह । पश्यत इति । मम दृष्टिरंतरःकरण-
वृत्तिः प्रतिहता स्वरूपसाक्षात्कारेण बाधिता सती बाह्यं किंचन किंचि-
दपि नैक्षते, नालोचयतीत्यर्थः । आत्माभिन्नस्य प्रपंचस्यात्ममात्रत्वात् ।
तथाच श्रुतिः " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभुत्तत्केन कं पश्येत् " इत्या

शयेनाह । ज्योतिरंतरभासकं स्वाध्यस्तसर्ववाहज्योतिर्भासकं परं मा-
या तत्कार्यासंसृष्टं ज्योतिश्चित्तकार्यं पश्यतः प्रत्यगभिन्नत्वेन सा-
नात्कुर्वाणस्य ॥ २९ ॥

जायावित्तमुताद्येतन्मायामात्रं विजानतः ॥

कायाद्भिक्तं चात्मानमायासः कोऽवशिष्यते ॥३०॥

पूर्वेष्टोक्तानुभवतो जगत्पादशं भाति तदाह । जायेति । कायात्स्थू-
न्मुक्ष्मकारणरूपात् व्यष्टिसमष्टिरूपाच्च विभक्तं विवेचितम् । आत्मानं
प्रत्यगभिन्नत्वेन परिपूर्णं ब्रह्म विजानतः साक्षात्कृतवतः । एतत्प्रत्य-
क्षसिद्धं जायामुतादि ' आत्मा वै पुत्रः ' इतिवचनात् । स्वयं जायते पुत्र-
रूपेण यस्य, सा जाया च मृतश्च तादादी यस्य तत् । आदिना
स्वशरीरपरिग्रहः । अहंताममताविद्यानभूतश्चिदात्माहमस्मीति बोधे क-
ल्पितस्याविद्यानाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा निरूपणानर्हत्वान्मायामात्र-
त्वमिति विचारिते आयासः कोऽवशिष्यते । ' यमु प्रयत्ने ' इत्यस्मा-
द्भावे घञ् । रूपं प्रयत्नसाध्यं किञ्चिन्नावशिष्टमिति भावः ॥ ३० ॥

रहःस्थितस्य सततं महश्चित्तयतोऽमलम् ॥

अहः क रजनी कैया यदस्ति तत्तमस्तु मे ॥ ३१ ॥

तादशमनुभवमेवाह । रह इति । ' रहःस्थितस्य एकांतस्थितस्य जनस-
मुदाये स्थितस्य भोजनवचनादिव्यापारवतः करणानि स्वस्वव्यापारेषु
लग्नानि भवंति । पदा संकल्पादिकं न वायतेऽतो विशेषणं रह इति ।
पुनः कथंभूतस्य । सततममलं महश्चित्तयतः माया तत्कार्यरूपमलरहि-
तमात्मज्योतिः सततं निरंतरमभेदेन ध्यायतः रूपविलोपकयायादिनि-
वृत्तिपूर्वकममाधाननिष्ठस्य । उक्तंच वासिष्ठे- ' यस्याचपलनां यातं मन
एकत्र संस्थितम् ॥ अनुत्तमपदेनामौ ध्यानेनानुगतो न यः ॥ न स्पंदते
मनो यस्य शत्रुस्तंभ इवोत्तमः ॥ सद्ब्रह्मसुतोऽसौ पुरुषः शिष्टा कर्त-
वरीटनाः ' इति । शत्रुं स्तंभनाश्रं तत्कृते स्तंभे यथा शत्रुनास्तंभते
तद्ब्रह्ममेव सद्ब्रह्मतुतः परमार्थतः पुरुषः इति द्वितीयपादायः स्पष्टः ।

एवं स्थितस्य सर्वपदार्थपरिच्छेदककालस्यापि भानं नास्तीत्याह ।
 अहः क दिनं नास्ति, राज्ञिः क सापि नास्ति । किमस्ति तर्ह्यन आह ।
 यदस्ति तत्तमस्तु मे यद्ववति तत्तमो मायामात्रं मे मम शक्तिर्मतो भिन्नं
 तदपि न ततमिति द्वितकारे मम स्वरूपं ततं व्याप्तं प्रधस्नम् । तत-
 मस्तु मे इतिपाठे जगदाननिमित्तं तमो ध्वस्तं तु केनाऽनुक्रष्यते क
 गतमिति नो जाने इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रामोऽहमस्मीति विजानतो मे
 कामो न वित्तेन सुतेन लोके ॥
 का मोहवार्ता क च कर्मवीजं
 नामोजितं वा क भवार्णवस्य ॥ ३२ ॥

पुनरनुभवमेव स्वस्य वर्णयति, त्रिभिः रामोऽहमित्यादिभिः । मे मम
 वित्तेन धनेन लोके लोकरुं लोकः विषयभोगः तदर्थं न कामः तद्वि-
 पपेच्छा नास्ति । सुतेन लोके पुत्रसाध्यपरन्त्रैकेच्छा नास्ति । सप्रसृत-
 स्य देहलीदीपन्यापेनोभयत्रान्वयः । तथाचश्रुतिः— “ किं मजया क-
 रिप्पामो येषां नोऽयं लोकः ” । का मोहवार्ता मुह्यति भ्रमति त्र्योकोऽनेन
 मोहो मूलाज्ञानं तस्य वार्ता कथा नास्ति । क च कर्मवीजं कर्मणो
 वीजं भ्रान्तिर्नास्ति, मूलाभावात् । ननु दुस्तरे भवार्णवे विद्यमाने कथं
 चिता नेत्याहस्य मृगतृष्णानदी यथाऽज्ञानरूढे दुस्तरे ज्ञाने सति
 राऽपीयते तथापमपीन्याह । नामोजितं वा ऊर्जितं भयंकरं भवार्णवस्य
 मामाप्ति नास्ति । कथंभूतस्य मे । रामोऽहमस्मीति विजानतः
 परिपूर्णोऽहमस्मीति साक्षात्पश्यतः ॥ ३२ ॥

• न चंद्रमूर्त्यां मम दर्शनीया
 न या गृजानुर्न परोक्तिः श्लेशः ॥
 मृषामभायेऽपि मदंतराम्भे
 ज्योतिर्मदा तत्परिगितयामि ॥ ३३ ॥

तु मृषादिकं सिना कथं जीर्णोदिरप्यवदार इत्याहंभ्यातर्ष्यां-

या पत्र छेदो नि शेषं नाश' तस्य ज्ञानोत्पत्तिद्वारा कारणम् । तत्र प्र-
माणम्- 'नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत्, नाशिव. शिवमर्चयेत्'-इत्यादि ।
हत इति कथे । रामो भेदेन कि नोपदिश्यते किं कष्टं-यतोऽहमुपासे
इत्याशंक्य यथा द्वाग्निर्वनं दहति तत्र ये पक्षिणो वृक्षफलेष्वास्तका
अग्निं दृष्ट्वाऽपि न वृक्षान् त्यजति ते वृक्षैः सहैव दहते ये तु ससाराग्र
दृष्ट्वा त्यजति त एव मृत्विन इत्याशयेनाह । दहंतमिति । भव भवति
पुन पुनर्जायते भव तम्, जातावेकवचनम् । प्राणिनः । ससारिणो ज-
नान् भेदोपासकान्दृष्ट्वा दहत दृष्ट्वा किमुपास्यते । अभेदेन-राम
कि नोपास्यते इत्यर्थं ॥ ३६ ॥

आत्मानमेव सुखरूपमुपेक्ष्य चेतः
किं क्लेशमेपि विषयोद्भवतोपसिद्धयै ॥
गंगाजले निवसता नृपितेन पुंसा
किं प्रार्थ्यतेऽनु करकल्पितकूपनिष्ठम् ॥३७॥

अथ यथा स्वचित्तं परमायं साययति विवेकिन त प्रकारं सहृष्टातमाह ।
आत्मानमिति । हे चेत सुखरूपमानदरूपमात्मानं ब्रह्म "अपमात्मा ब्रह्म
आनन्दो ब्रह्म" इत्यादिश्रुते-उपेक्ष्यत्यक्त्वा विषयोद्भवतोपसिद्धयै विषये-
भ्य उद्भवतीति विषयोद्भव तोपे श्रीत्याभास ज्वरार्त्तस्य शर्करामिश्रित-
शीतजलपानजन्यनृमिसदृशस्तस्य सिद्धयै प्राप्ते किं क्लेशमशाक्तिजन्यदु-
स्वमविद्यादिक्लेशपाशमेपि प्राप्नोपि वंठेवभ्रासिवा तत्र दृष्टात । गंगाजले
गंगातीरे निवसता नृपितेन नृपायुक्तेन पुंसा नरणे करेण हस्तेन कल्पि-
तो रचित कूपस्तन्निष्ठमंबु जन्तु किं प्रार्थयते याचयते, अपितु नेष्यते इ-
त्यर्थं । अथवा कर सुर्षविरण तत्र फलिवत् मृगतृष्णारूपजन्यम् अ-
न्यत् पूर्यत् । चिदानन्दगंगासमीपे निवसता जीविन मृगतृष्णानल्यद-
शातिकरा विषया कृषेव प्रार्थयते ॥ ३७ ॥

। सञ्चित्तुग्यात्मकमबास्तवताऽऽत्मरूपं
किंवा त्वया विषयजं सुम्नमेपितन्यम् ॥

यस्तृप्तिमेति घृतपायसशर्कराभिः

किं तस्य हंत वद कांजिकयाऽस्ति कृत्यम् ॥ ३८ ॥

हे चित्त अशांतिकरं विषयजं सुखं विहाय नित्यसुखे निमग्नं भवेत्याह ।
 सन्निति । हे चित्त सच्चित्तसुखात्मकं सत् त्रिकालावाध्यं चिज्जडविलक्षण-
 प्रकाशरूपं सुखमानंदः आत्मस्वरूपं यस्य तदात्मरूपमवाप्तवता
 प्राप्तेन । न च सच्चिद्रूपे तु भासेते पूर्णानंदो हि मे नहि इत्यनुभवात्कथं
 सुखरूपमिति वाच्यम्, सुखस्य वितो भिन्नत्वे जडत्वापत्तिः, सतोभिन्नत्वे
 असत्त्वापत्तिः, न च सुखस्यात्मगुणत्वेन जडत्वे इष्टापत्तिः, गुणगुणि-
 भावस्य गुणः सगुणे वर्तते निर्गुणे वा इत्यादियुक्त्या स्वहितत्वात् ।
 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतेरात्मन आनंदत्वे निर्विवादत्वादहं सुखी-
 त्यादिप्रतीतेरपि दग्धत्ववद्भ्रान्तित्वादीदृश सुखं नित्य लब्धवता त्वया ।
 विषयजं पराधीनमनित्यं सुखाभासं किमेपितव्यम्, अपितु नेत्यर्थः ।
 तत्र दृष्टात । य. पुरुष. घृतपायसं पयसा निर्वृतं पायसं परमाणं 'पर-
 मानं तु पायसम्' इत्यभिधानात् । शर्कराभिः ईधुविकाराभिस्तृप्तिं प्रा-
 प्नोति तस्य पुरुषस्य कांजिकया चिरकालपर्युपितान्नजलविकाररूपया
 वृत्तिसामान्यत्वेन गृहीतया किं कृत्यं कार्यं, त्व वदेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्संगाद्भवहारमेतमखिलं संसाधयस्यंजसा

तच्चितामपहाय दग्धविषयासक्तिस्तवास्ते कुतः ॥

किं संसारलयं तयैपि किमथानंदं परं गाहसे

किं वाच्यं वद चेष्टितं तत्र भवक्लेशाय यत्कल्पते ॥ ३९ ॥

अथ चित्तस्य कृतप्रतामालोच्योपालभते । यदिति । हे चित्त यत्संगात्
 यत्सन्नितिं प्राप्येतं प्रत्यक्षसिद्धमखिलं जाग्रत्स्वप्नादिभोगरूपं बाह्यात-
 करणप्रवृत्त्यादिक व्यवहारं त्वं संसाधयसि अंजसा यस्य सम्यक्तया
 तच्चितामपहाय त्यक्त्वा यत्प्रतापेन त्वया विषयानज्ञानभूयते ताच्चित्त-
 यपि त्वया न कियते । अहो ते कृतप्रता न चास्थाः प्रापयित्तं करिष्या-
 मीति वाच्यम्, 'कृतमे निष्कृतिर्नास्ति' इत्यादिवचनेस्तत्प्रापयित्तनि-

पेयादीदृशपातके मरणांतमापश्चित्तविधानान्मरिष्याम्येवेति चेदनशा
 व्रतकर्तृवद्ब्रह्मलोकं गत्वा कृतायो भविष्यसीति धन्यं ते जन्मेत्याश्रये
 नाह । दग्धविषयासक्तिः यथा दग्धेऽन्नादिविषये तृप्तिजनकत्वं नास्ति
 तथा विषयेषु भ्रांतिमान्नेषु कुतस्तवासक्तिः लब्धात्मसत्तया तद्वत्सत्त्वं
 कान तु स्वतः संतः विचार्यमाणा न संत्येवातीवविषयासक्तिर्न कर्तव्या
 किं संसारल्पं वेदांतवाक्यजन्यज्ञानेन संसारस्याज्ञानस्य लयमांत्यंतिक
 निवृत्ति न एषि न प्राप्नोषि । अथवा संसारं संसारः भ्रमः सोऽस्या
 स्तीति संसारः, अर्शआद्यच् । तत्संबुद्धौ हे संसार विच त्वं लयं कृत
 तामापश्चित्तार्थं मरणं न एषि अनशनतानुष्ठानं किं करोषि । न च तद्व
 तानुष्ठानारः ब्रह्मलोकं गच्छंति, ममापि तत्रैव भूयं भविष्यतिइति वा
 च्यम्, तत्रापि शापादेर्विभ्रस्य सत्वात् । अत्रैव ब्रह्मानंद किं न प्राप्स्य
 सीत्याह । किमयानंदं परं निरतिशयानंदं नादगाहसे नानुभवसे, इ
 वित्त तव चेष्टितं विषयबल्यता भवच्छेषाप भवः जन्मपरं पराहपः
 संसारः तत्र यः छेशः स एव वा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः ।
 तत्राविद्या कार्याविद्याअनित्ये देहादी नित्यत्वशुचित्वादिबुद्धिः, अस्मिता
 सूक्ष्माहंकारः रागः विद्यमानविषये आसक्तिविशेषः 'अयं सदा जीवतु
 अहमपि सदा जीवामि' इत्यादिदृष्टिगम्यः, तत्रैव विषये कंचित्प्रतिकूलं
 दृष्ट्वा द्वेषः शोभच्छपः, अभिनिवेशः गत्वस्तुनि तत्स्मृतिजन्यो व्यग्र
 ताहपो विशेषः । एत् यस्माद्वेतोः । किं वाच्यं तव चेष्टितं वेष्टा
 या महत्त्वं मया । किं वाच्यं त्वमेव वद ब्रूहि विषयानुसंधाने तव मुक्तं
 तदनुसंधाने वा इति त्वपैव वक्तव्यम् । अस्मिन्व्यवहारे त्वमेव निपा
 मकोसि येन स्वस्य हितं नान्मोचितमानोवयित्वा तदनुष्ठानं नावरितं
 स भूद एव । अतएवोक्तम्—'दृष्ट्वाऽप्यत्यंतवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥
 वभाति भावनां भूयो नरो मामो हि गर्दभः' इत्यादिवचनमान्मोच्य शा
 न्तिं व्रज । मनशांतिं विना कस्यागं नेत्यत्र वासिष्ठं रामायणम्—
 स्वापत्तं घ स्वसाध्यं च स्वचित्ताक्रांतिमात्रकम् ॥ शक्रुंति न ये क
 र्त्तुं शक्ताः पुरुषजंबुकाः ॥ स्वपुरुषैकसाध्येन स्वेषित्तत्यागद्वि-

पेधाद्रीदृशपातके 'मरणांतप्रापश्चित्तविधानान्मरिष्याम्येवेति' चेदनशन-
 व्रतकर्तृवद्ब्रह्मलोकं गत्वा कृतार्थो भविष्यसीति घन्यं ते जन्मेत्याशये-
 नाह । दग्धविषयासक्तिः यथा दग्धेऽन्नादिविषये तृप्तिजनकत्वं नास्ति
 तथा विषयेषु ज्ञांतिमात्रेषु कुतस्तवासक्तिः लब्धात्मसत्तया तद्व्यसत्ता
 का न तु स्वतः संतः विचार्यमाणा न सत्येवातीवविषयासक्तिर्न कर्तव्या ।
 किं संसारलपं वेदांतवाक्यजन्यज्ञानेन संसारस्याज्ञानस्य लपमांत्यंतिद-
 निवृत्तिं न एषि न प्राप्नोषि । अथवा संसरणं संसारः भ्रमः सोऽस्या-
 स्तीति संसारः, अशंआचक्ष । तत्संबुद्धौ हे संसार चित्त त्वं लपं कृतम-
 ताप्रापश्चितार्थं मरणं न एषि अनशनतानुष्ठानं किं करोषि । न च तद्व-
 तानुष्ठातारः ब्रह्मलोकं गच्छंति, ममापि तत्रैव भव्यं भविष्यतिइति वा-
 च्यम्, तत्रापि शापादेर्विभ्रस्य सत्वात् । अत्रैव ब्रह्मानंदं किं न प्राप्स्य-
 सीत्याह । किमथानंदं परं निरतिशयानंदं नावगाहसे नानुभवसे, हे
 चित्त तव चेष्टितं विषयबलपना भवकेशाय भवः जन्मपरं परारूपः
 संसारः तत्र यः क्लेशः स एव वा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः ।
 तत्राविद्या कार्याविद्या अनित्ये देहादी नित्यत्वशुचित्वादितुद्धिः, अस्मिता
 सूक्ष्माहंकारः रागः विद्यमानविषये आसक्तिविशेषः 'अयं सदा जीवतु
 अहमपि सदा जीवामि' इत्यादिदृष्टिगम्यः, तत्रैव विषये कंचित्प्रतिकूलं
 दृष्ट्वा द्वेषः क्षोभरूपः, अभिनिवेशः गतवस्तुनि तत्स्मृतिजन्यो व्यग्र-
 तारूपो विक्षेपः । यत् यस्मादेतोः । किं वाच्यं तव चेष्टितं चेष्टा-
 या महत्त्वं मया । किं वाच्यं त्वमेव वद श्रुहि विषयानुसंधाने तव सुसं-
 तो नुसंधाने वा इति त्वपेव वक्तव्यम् । अस्मिन्व्यवहारे त्वमेव निपा-
 त्यर्थः । तेन स्वस्य हितं नानुचितमानोवपित्वा तदनुष्ठानं नावरितं
 न्यत् पूर्ववत् । अतएवोक्तम्—'दृष्ट्वाऽप्यल्पतवेरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥
 नानुचिरे विषयं भूयो नरो नामो हि गर्दभः' इत्यादिवचनमानुष्यं शो-
 षातिं जिना कल्पामं नेत्यत्र वासिष्ठं रामापणम्
 'सार्थं च स्वचित्ताक्रांतिमात्रकम् ॥ शक्रुवति न ये ॥
 — कियानुष्ठानं ॥ स्वपुरुषैकसाध्येन स्वेषिततपहाहति

णा ॥ मनःपेशममात्रेण विना नास्ति शुभांगतिः ॥ मनोमारणमार्जण
साध्येन स्वात्मसंविदा ॥ निरायासं नि संपन्नः मनिगनमिहोच्यताम् ॥
इप्सिता वेदनातुल्या मनःप्रशमताहते ॥ गुरुपदेशशास्त्रार्थमत्रावापुक्त-
यस्तृणम् ॥ नन्वेवं सति 'यस्य देवे परा भक्तिर्यया देवे तथा गु-
रो ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ शिवे रुष्टे गुरुत्वा
ता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥ गुरुवे परं ब्रह्म तस्यै श्रीगुरवे नमः ॥ न
गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकम् ॥ शिवशास-
नतः शिवशासनतः शिवशासनतः शिवशासनतः ॥ पदंगविवेदो मु-
खे शास्त्रविद्या कवित्वादिगद्यं सुपद्य करोति ॥ गुरोरधिपत्रे मनश्चेन्न
दत्तं ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम्' इत्यादिवचनाना गुरो-
रौत्कृष्टप्रतिपादकाना का गतिरिति चेत्सत्यम्, नहि निदा निर्घ-
निदितुं प्रवर्तते किंतु विधेयं स्तोतुं प्रवर्तते 'यथा श्रेयो न पश्यामो नय-
ध्वं मा पृथूदकम्' इतिवचनस्य गंगाद्वारे उत्तकार्पणोक्तस्य गगानि-
दायां न तात्पर्यं किंतु पृथूदकस्तुतौ तथास्य वाक्पस्य गुर्वादिनिंदायां
न तात्पर्यं किंतु मन शमनस्तुतौ यत्पर शब्दः स शब्दार्थ इति न्या-
यात् । अन्यच्च तत्रैवोक्तम्— 'सर्वं सर्वगतं शांतं ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ अ-
सकल्पनशब्देण छिन्न वित्तं गत पदा ॥ पर पौरुषमाश्रित्य नीत्वा
वित्तमवित्तताम् ॥ तां महापद्मवीमेहि पन्न नाशो न विद्यते' इत्या-
दिवचनात् । ते शांतिरेव कल्याणमिति भावः ॥ ३९ ॥

कामादिघर्मसहितं भवतो मनो यत्
तद्येन सिद्धिसुपयाति सदोज्ज्वलेन ॥
तज्ज्योतिरांतरमपास्य पितः कुतस्ते

बाह्याय बाह्यमहसः प्रथते व्यपेक्षा ॥ ४० ॥

पितरमुदिश्यापि तेनैव प्रकारेण बोधयति । कामादीति । काम आदि-
र्येषां ते कामादयः ते च घर्मा मनस एव न आत्मनः जाग्रत्स्वप्नोर्ष-
नसि सति उपलभ्यन्ते सुषुप्ती तद्भावेनोपलभ्यन्तेऽतस्तद्घर्मा एव तथाव
। अतिः— "काम हीर्षादौरेते तत्सर्वं मन एव" इति तैर्द्धर्मैः सदितं पत्

भवतो मनः, येनात्मना सिद्धिमुपयाति- जाग्रदादिव्यवहारं निर्वाहयति ।
 तथाचोक्तम्- बुद्धेर्जागरणं स्वप्नं सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदं
 राजानानात्वं मत्पगात्मनि ॥ कथंभूतेनः । सद्योज्ज्वलेन सदा मकाशरू-
 पेण । हे पितः तत् वेदांतप्रसिद्धं आंतरमात्मानं ज्योतिरपास्य त्य-
 क्त्वा ते बाह्याय विषयेंद्रियसंबंधजन्यभोगाय भोगं कर्तुं बाह्यमहस
 बाह्यवृत्तौर्षपेसा विशेषणापेक्षा कुतः कस्माद्धेतोः नित्यानंद विहाय वा
 ह्यविषयापेक्षा मयते, प्रख्यातिं लभते इत्यादिवत् ॥ ४० ॥

यदि चैवं मनसि ते शंकाशूकः प्रवर्तते ॥

बालो ऽयं पंडितं मन्य इति तात ततः शृणु ॥ ४१ ॥

ननु 'उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तच्चदर्शिनः' इत्यादिस्मृतेर्ज्ञानिन उ-
 पदेशो हृदि लगति । 'बालस्य ज्ञानानभिज्ञस्य वृथापंडित्तमानिनः' इ-
 त्यस्मानुवादपूर्वकमुत्तरं प्रतिजानीवे । यदीति । हे तात तनोत्पात्मानं
 पुत्ररूपेण तात- 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । यदि चेत् ते तव
 मनसि शंकाशूकः संशयलेशः विद्यते । कीदृशोऽत आह । बालोऽयं
 पंडिताभासः । ततः शृणु, उत्तरमिति शेषः ॥ ४१ ॥

पशुः परमहंसश्चेत्याख्या देहस्य नात्मनः ॥

यद् चिदंस्तदंतस्ये को विशेषश्चिदात्मनि ॥ ४२ ॥

वाग्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानाधीनत्वात्तत्त्वंपदार्थं विविनक्ति । पशुरि-
 ति । पशुः चतुष्पाद् परमहंसः परित्राद् इत्याख्या नाम देहस्य प्रत्यक्ष-
 दृश्यस्य स्थूलदेहस्याजविकारस्य, न आत्मनः परिपूर्णचिदात्मनः । हे वि-
 द्मन् तदंतरये तयोः पशुपरमहंसदेहयोरंतस्ये व्यवहारदृष्ट्यांतस्थत्वेन
 प्रतीयमाने चिदात्मनि पूर्णप्रकाशे को-विशेषः को भेदः, अपितु भेदो
 नास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अविवेकविवेको यौ भेदको पशुरंसयोः ॥

तौ मनःपरिणामत्वाच्चिदात्मस्यौ न चिदात्मकौ ॥ ४३ ॥

ननु परमहंसो मुक्तः पशुस्तु बद्ध इति भेदो वर्तते इत्याशंक्य व्य-

वहारदृष्ट्या वृत्तिकृतो भेदो न आत्मन इत्याह । अविवेकेति । अविवेकविवेकौ विवेचनं देहादिसंघातात्पृथक्त्वेन निश्चयो विवेकः, न विवेकः अविवेकः, अविवेकश्च विवेकश्च तौ पशुहंसयोः पश्यति सामान्येन देहादिकमनात्मानमिति पशुः हंसवत् यथा हंसः । इन्द्रजलविवेचकः तथा देहादिसंघातादात्मविवेचको हंसः तयोः पशुहंसयोः भेदको भेदप्रत्ययजनको तौ- चिदात्मस्यो-चिता प्रकाशरूपचैतन्येन भास्यौ प्रकाशयो अतएव न चिदात्मकौ, न आत्मरूपौ । चिदात्मत्वे-को हेतुरत आह । मन-परिणामत्वात् अंतःकरणवृत्तित्वात् । अत्रायं प्रयोगः- तौ न चिद्रूपौ तद्भास्यत्वात्, सूर्यमास्यघटवत् न च स्वरूपासिद्धिः तौ चिदात्मौ मनःपरिणामत्वात्, यत्रैवं तत्रैव यथा विदिति ॥ ४३ ॥

अतश्चिदात्मा भूतेषु सर्वेषु सम ईष्यते ॥

उच्चावचत्वमन्यस्थं आत्त्या चिद्रूप ईक्ष्यते ॥ ४४ ॥

त्वंपदार्थं विवेचयित्वा तत्पदार्थं विवेचयति । अत इति । भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरातेषु सर्वेषु निरवशेषेषु चिदात्मा सम एकरसः । सत्त्वप्रधाना देवा ऊर्ध्वलोकस्थाः, रज प्रधाना मर्त्यलोकस्था मनुष्याः, तमः प्रधाना तिर्यग्योनयः सर्पाद्याः । सत्त्वादिगुणप्रकाशकश्चिदात्मा प्रकाशगुणैस्तत्तद्वृत्तिभिर्न लिप्यते । यथा सूर्यः पवित्रजलानि भासयन्नहि शुद्धिमश्याद् वा गच्छति तस्यापि भासक आत्मा न भास्यगुणदोषभाक् सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्न बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतारत्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्य इत्यादिभूते । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यतं ः पश्यति स पश्यति ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥ न दिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्' इत्यादि स्पृद्वेशेष्यते पूर्वमहर्षिभिरैवे निश्चीयते । ननु वेदप्रतिपाद्यमहच्चब्रह्मादिभिर्ब्रह्म इत्यादिपापकर्मन्द्देहानां श्वादीनां कथं साम्यमित्यारक्ष्य गुणोपूत्कर्पापकृतत्वं ननु तदधिष्ठाने चिदात्मन्यसंगे निर्गुणे इत्याशयेनाह । उच्चावचत्वमन्यस्थं उच्चत्वमुत्कृष्टत्वमवचत्वं निकृष्टत्वं घत्तदन्यस्थं प्रा-

यांगुणस्यम् । कथं तर्हि शिष्टैः तेषां स्तुतिः कियते इत्याशंक्य गुण-
कथनं हि स्तुतिर्निर्गुणे गुणाभावात्कथं स्तुतिरिति किंचात्मनः सका-
शादद्वैतीपात्मनः प्रतीतिः परमार्थतो ज्ञात्या वा नाद्यः स्वात्मभास्य-
त्वेन जडत्वापत्तौ द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह । ज्ञात्या चिद्रूप ईक्ष्यते
यदुच्चावचत्वं गुणस्थं तद्भ्रमेण चिदात्मनि प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

न चित्तेः संसृतिमृती न सृतिर्वाऽपि लिंगगाः ॥

घटीयंत्रघटीछन्नभ्रमद्विन्ननभोंऽशवत् ॥ ४५ ॥

ननु जातोऽहं मरिष्यामीत्यादिप्रतीतेः संसारी आत्मा प्रतिभातीत्या-
शंक्य यथा घटभेदेन घटाकाशभेदः प्रतीयते यंत्रभ्रमणेनाकाशभ्रमणं
तथा लिंगदेहभेदेन तद्भ्रमणेन चात्मनो भेदभ्रमणं न वस्तुत इत्याह ।
न चित्तेरिति । चित्ते परिपूर्णात्मन । संसृतिमृती संसरणं संसृतिर्जा-
ग्रदादिव्यवहारः मृतिश्चरममाणशरीरसंयोगध्वंसः, न मृतिः मरणं न सृतिः
गमनम् । सृगतौ भावेकिन् । द्विवचनात्तपाठे इहलोकपरलोकगमने ग्रा-
ह्ये । लिंगगा लिंगदेहगता । उक्तं च—‘क्षुत्पिपासाध्ववाधियंशोकमोहभ-
यादपः ॥ लिंगदेहगता स्ते स्म लिंगस्य कुतो मम’ इति । आदिना सं-
सृत्यादिग्रहः । तत्र दृष्टान्तः । घटीयंत्रघटीछन्नभ्रमद्विन्ननभोंऽशवत् घ-
टीयंत्रस्य घटी घटीयंत्रघटी यंत्र्या छन्नः भ्रमश्च भिन्नश्च यो नभोंशो
गगनांशस्तद्वत् ॥ ४५ ॥

काममोहान्वितं तात मनः स्वीयं विशोध्य ॥

उदासे यदि चात्रत्वमुपास्ते कथमीश्वरम् ॥ ४६ ॥

ननु काममोहयोर्मोक्षप्रतिपंथिनोऽसतो कथमीश्वराभेदोपासनतामृते
कथं तत्त्वंपदार्थशोधनद्वाराभेदममा इत्यत आह । कामेति । हे तात त्वं स्वी-
यं स्वस्य मनः शोध्य विषयेषु दोषबुद्ध्या ततो निवर्त्य परमेश्वरप्रवर्ण
कुरु । कथंभूतं मनः । काममोहान्वितं कामश्च इच्छा वासना कृष्णाद्य-
परस्पर्षां, मोह आवाणात्मकोऽध्यासः ताम्प्यामन्वितम् । ननु विषये-
भ्यो मनोनिवृत्तिं विनैवाहमीश्वरमुपासे इत्याशंक्य यथा निदानवि-

द्वैवः पथ्यमुपदिश्यौषधमन्वयव्यतिरेकौ आलोचयित्वा ददाति तथा
विषयेभ्यो मनोनिवृत्तं विनोपासनाऽपि न संभवतीत्याह । उदासे च-
वन्न मनः शौचने उपेक्षसे तदेष्वरं कथमुपासे वाह्यविषयत्यागं विनो-
पासनाऽपि न संभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

शोकमोहादिभिर्धर्मैर्लेपस्तत्साक्षिणो न ते ॥

नीलपीतादिभ्यो रूपैः स्वप्रकाशरवेरिव ॥ ४७ ॥

ननु ईश्वरोपासने सति किं स्यात् मनस एकाग्रता स्यात्ततः किं चित्तं
विचारसमर्थं भवति कोऽसौ विचारोऽत आह । शोकेति । शौचनं शो-
कश्चित्तसंतापः मोहो भ्रान्तिः शोकश्च मोहश्च शोकमोहौ आदौ येषां
ते शोकमोहादयः तैः धर्मैरन्तःकरणवृत्तिभिस्तत्साक्षिणः शोकमोहादि-
साक्षिणस्ते तव लेपः संगो न । भ्रान्तायं प्रयोगः—आत्मा शोकादिभिन्नः
तत्साक्षित्वाद्यन्नेवं तन्नेवं यथा शोकादि । अथवाऽन्वयीदृष्टांत इत्याह ।
नीलपीतादिभ्यो रूपैः स्वप्रकाशरवेरिव स्वप्रकाशः अनन्याधीनप्रकाशः स
वासो रविः सूर्यस्तस्य ॥ ४७ ॥

शोकमोहौ मनोनिष्ठौ जरामृत्यू तनौ स्थितौ ॥

प्राणनिष्ठे क्षुत्पिपासे त्वं तु शुद्धमहोदयः ॥ ४८ ॥

ननु षड्भूमितस्करैर्हेतविवेकयनः किमहं कुर्यां दरिद्रः इत्याशंक्य तेषां
मनआदिधर्मत्वात्तव तद्ब्रह्मनिर्लेपत्वादित्याह । शोकेति । शोकमोहौ
मनोनिष्ठौ मनउपादानकी । जरा च मृत्युश्च जरामृत्यू तनौ स्थूलशरीरे
स्थितौ । क्षुच्च पिपासा च क्षुत्पिपासे प्राणनिष्ठे प्राणधर्मौ । अहं कीदृशो
ऽत आह । त्वं तु शुद्धमहोदयः मापातत्कार्यसंकल्पशून्यपरिपूर्णा-
ब्रह्मस्वरूपः ॥ ४८ ॥

परद्रव्यापहारेण यथा धौरः प्रपीड्यते ॥

अन्योर्भिचयसंचित्या चिदात्मैवं प्रदुष्यति ॥ ४९ ॥

कथं ताहं षड्भूमिपीडा मे भातीत्याशंक्य यथा धौरः परवित्तापहारेण
प्रपीड्यते तथोर्भिचयमंधनचौर्यभ्रान्त्यात्मा दुष्यति इत्याह । परद्रव्येति ।

यथा चौरः परद्रव्यापहारेण परद्रव्यचौर्येण प्रपीड्यते एवमात्मा अ-
न्योर्मिचयसंचित्या आत्मभित्तौ य ऊर्षाणां शोकादीनां चयः समूहः
तस्य संचितः संचयनं संचितिः । चिञ्च चयने, संपूर्वाद्भवेक्तिञ् । तद्धर्म-
ग्रहणेन प्रदुष्पति क्षयवानिव भ्रात्या भातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतः प्रकाशमानं सत्तेजोतरविभासकम् ॥

चक्षुस्तदेवाविनाशं चक्षुष्मांस्तेन मानवः ॥ ५० ॥

तां वै वस्तुतस्तत्त्वं कीदृशमत आह । अत इति । यत उपाधेर्दोषवत्त्वाद्भिः
स्तुनो निर्दोषत्वात् तेजोतरविभासकं अन्यानि तेजांसि तेजोतराणि तेषां
प्रकाशकं स्वयं प्रकाशमानं यत्तदेवाविनाशं नित्यं चक्षुः “चक्षुषश्चक्षुः”
इति श्रुतेः । तेनात्मचक्षुषा मानवः मनुद्यष्टिभवः, पुरुषः, चक्षुष्मान्
भवति न बाह्यचक्षुषेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अतः पुत्रो ममांधो ऽयं प्राक्तनैर्दुष्कृतोच्चयैः ॥

इत्यविद्यां परित्यज्य स्वचक्षुर्विमलीकरु ॥ ५१ ॥

एवं तां वै मया किं करणीयमात्मतत्त्वं निर्मलीकरणीयमित्याह । अ-
त इति । यत आत्मज्योतिषेवायं चक्षुष्मानतोऽस्माद्धेतोः प्राक्तनैः
पूर्वजन्मकृतेर्दुष्कृतोच्चयैः पापसंचयैः अयं मम पुत्रोऽधो जात इत्यवि-
द्यामविद्याजन्यां भ्रांतिं परित्यज्य स्वचक्षुर्विमलीकरु आत्मानमविद्या-
तर्कापात् शृथक्त्वेन निश्चिनु इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मुख्यं हि चक्षुरात्मैव सर्वदृश्यप्रकाशकम् ॥

तन्मालिन्यं च चित्तेन तस्मात्तद्विमलीकरु ॥ ५२ ॥

अयं केन मालिन्यं कृतमित्यतो मनो विना मालिन्यकर्तृशुद्धे चिदात्मनि
नास्तीत्याह । मुख्यमिति । हि यस्मान्मुख्यं प्रधानं शेषिष्यं चक्षु-
त्मेयं न चक्षुरादि । अर्थभूतं चक्षुः । सर्वदृश्यप्रकाशकं स्वाध्यस्तस्य
सर्वस्य सतां स्फूर्तिप्रदत्वेन भासकमप्य । चित्तेन मालिन्यं स्वधर्मातोषरूपं
सत्तस्मात्तन्पाद्विमलीकरुः शृथक्कुरु ॥ ५२ ॥

बोधितस्त्वं पितोद्याच्च को ऽयमात्मेति मे वद ॥

देहेन्द्रियासुसंघाते कस्त आत्मा विवक्षितः ॥ ५३ ॥

एवं बोधितः पिता किं पुनरुवाचात् आह बोधित इति । बोधित उप-
दिष्टः पिता कोऽयमात्मा इति उवाच । इति किम् । देहेन्द्रियासुसंघाते
देहश्च इन्द्रियाणि च असवः प्राणाश्च तेषां संघातः समूहः तस्मिन् सं-
घाते ते तव आत्मा को विवक्षितः, एष्वन्यतम एभ्यो भिन्नो वा ना-
द्यः मम देहः ममेन्द्रिय मम प्राणा इत्यादिप्रतीते बोधितस्त्वं तथोवाच
कोयमात्मेति मे वद देहेन्द्रियासुसंघाते कस्ते आत्मा विवक्षितः तद्भि-
न्नत्वेनाप्रतीतेरहं संदिग्धं, मम संदेहनिवारणार्थं वद ब्रूहि । तत्स्वरू-
पमिति शेष ॥ ५३ ॥

जनकेनैवमादिष्टः प्रज्ञाचक्षुरुवाच तम् ॥

येन पश्यति रूपाणि शब्दान्येन शृणोति च ॥ ५४ ॥

गंधं गृह्णाति येनाथ येन स्पर्शं प्रपद्यते ॥

रसं जानाति येनात्र स आत्मेत्यवधारय ॥ ५५ ॥

पित्रा पृष्टः तमुवाचेत्याह । जनकेनेति । पित्राऽऽदिष्टः प्रज्ञाचक्षुः तं
पितरमुवाच उपदिदेश, येनेत्यादिसार्धद्वयेन । येन विज्ञानस्वभावेना-
त्मना लोकं सर्वरूपाणि पश्यति ईक्षते । च पुनः येन चैतन्येन श-
ब्दान् शृणोति । येनात्मना गंधं गृह्णाति भासयति । येन स्पर्शं प्र-
तिपद्यते जानाति । येन रसं जानात्पनुभवति । अत्र अस्मिन्संघाते स
आत्मा, हे पितृ- त्वमित्यवधारय निश्चिनु । ननु येनेति प्रसिद्धार्थं
पच्छयोगेण करणार्थतृतीयाविभक्त्या च चक्षुरादीनां ग्रहणं योग्यं स्व-
स्वविषयग्रहणे तेषां असाधारणकारणत्वात्, नदिलोकेऽप्येवं कश्चि-
त्प्रत्येति देहादिविलक्षणे नाहं विजानामीति प्रत्युत ब्राह्मणोऽहं ब्रह्मि-
णोऽहं जानामीत्यवगच्छति लोकं इति चेन्न तावत्प्रसिद्धार्थपच्छब्दप्रयो-
गानुपपत्तिः, लोकशब्दः द्विधा एकः कर्मव्युत्पन्नः लोकपते इत्यपते इति लोक
देहाविश्रैतन्यव्यतिरिक्तः सर्वदृश्यप्रपंचः तत्राह प्रत्यपवानपि लोक इति
व्यवह्रियते, आत्मत्वाभाववति - देहादावात्मत्वज्ञानवान् भ्रान्तः तस्य

प्रसिद्धिस्तु न प्रमाणं भ्रातृत्वदेवेति । द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नः, लोकने लोकश्चिन्मात्रं तन्मात्रमात्मानं पश्यतां महात्मनां तत्सत्तया सत्तां तत्प्रकाशेन प्रकाशितां देहादीनां स्वतःसत्ताप्रकाशरहितानामिति यथार्थज्ञानवतां प्रसिद्धिः स्वीरुक्तव्यावृत्तीया तु येन लोहो दहति सोऽग्निरितिवद्बोध्या । देहादीनां जडत्वे नानात्मत्वात् देहादयः अप्रकाशस्वभावः जडत्वात् । यत्रैवं तत्रैवं यथात्मा न चेदमप्रयोजकं परस्परमपि जडानां विज्ञानरूपत्वे विज्ञातृत्वापत्तेः । तथा च येन रूपं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शाश्चेति मंत्रव्याख्यानभाष्यं, देहादिसंघातस्यापि शब्दादिरूपत्वाविशेषात् विज्ञेयत्वाविशेषत्वाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वम् । यदि देहादिसंघातरूपाद्यात्मकः सन् रूपादीन् विजानीयात् वाङ्मापि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च विजानीयुः, न चैतदस्ति तस्माद्देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोक इति । अतः सुयुक्तं स आत्मेत्यवधारयेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अशनाया पिपासे यः शोकं मोहं जरां मृत्तिम् ॥

अत्येति विद्धि तात त्वं स आत्मेति श्रुतेर्यत्नात् ॥ ५६ ॥

अतएव पद्मैर्मरहितो ऽपमित्पाह । अशनायेति । हे तात यः अशनाया पिपासे क्षुधापिपासादीन् प्राणादिधर्मानत्येति उल्लंघ्य गच्छति तद्धर्मवान्न भवति स आत्मा इति त्वं विद्धि जानीहि । अत्र कः साक्षी अत आह । श्रुतेर्वलात्तया येन रूपमित्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणमिति भावः ॥ ५६ ॥

अध्येषितः सुतेनैवं ब्रह्मशर्मा ऽऽत्मचिन्तनात् ॥

यंजरासंगमे तन्वि मुक्तिं प्राप द्विजोत्तमः ॥ ५७ ॥

एवं देहेन्द्रियादिसंघातविन्क्षणस्तत्सत्ताप्रकाशमदः पद्मैर्मरहितो ऽद्वितीयश्चित्तदानं च आत्मा त्यमिति सुतेन श्रुतिबलमाश्रित्य बोधितः स एवाहमस्मीति स्वात्मानं करामलरूपत्वात् साक्षाददर्शत्वात् । अध्येषित इति । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पुत्रेणाध्येषितो ऽद्वैतात्मनि षण्डुत्पादितः । अशनाया शर्माशब्दः यथार्थमुपस्ति, यस्तुदृष्ट्या प्रज्ञेवाज्ञान-

वशादधिकारी निरूपितः । तदेवात्मचित्तनात् आत्मचित्तजन्यज्ञानात्
 वंजरासंगमे निष्कामं कर्म वंजरा इति पूर्वं व्याख्यातं तस्याः संगमे-
 ऽतकरणशुद्ध्या साधनसंपत्तौ । भिक्षुः तामुपदेश्यां वनितां संवृष्यति ।
 हे तन्वंगि सूक्ष्मांगि, कृशांगीति यावत् । एतेन साधनकाले मुमुक्षुः
 कृशांगो भवतीति सूचितम् । द्विजोत्तमः द्विजेषु उत्तमः द्विजोत्तमः
 त्रैवर्णिकश्रेष्ठः, पुष्कलसाधनवानिति यावत् । मुक्तिं ब्रह्मानंदाविर्भाव-
 ह्वयां प्राप । विस्मृतकंठचामीकरन्यायेनावरणनिवृत्तिमात्रेण प्राप्त
 एव प्राप “ विमुक्तश्च विमुच्यते ” इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

चित्तवृत्ते मया प्रोक्तमंधोपाख्यानमुत्तमम् ॥

चित्तयंती विशेषेण विषयाशां परित्यज ॥ ५८ ॥

अथांधोपाख्यानमुपसंहरन् मुख्यसाधनमुपदिशति । चित्तवृत्ते इति । हे चि-
 त्तवृत्ते मया भिक्षुणां ऽधोपाख्यानमंधस्य विषयाधस्योपाख्यानमितिहा-
 सरूपमुत्तममुद्गच्छति तमोऽज्ञानं यस्मिन् श्रुते तदुत्तमं विशेषेणै-
 काग्रवृत्त्या चित्तयंती विषयाशां विषयवृण्णां त्यज परित्यजतीति ॥ ५८ ॥
 अंधोपदेशाद्यद्वयं कृतकृत्यो बभूव ह ॥ प्राप्य शृद्धं तुरीयं स त-
 देवास्मि निरंजनः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसर-

स्वतीप्रियशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य

जगन्नाथसरस्वतीविरचितेऽद्वैतामृते

द्वितीयः कवलः संपूर्णः ॥ २ ॥

तद्वैतामृतव्याख्यायामद्वैतामृततरंगिण्यां द्वितीयः कवलः स० ॥ २ ॥

अद्वैतामृतग्रंथे

तृतीयः कवलः

ॐ नमः शिवाय ।

॥ इत्थं प्रयोषिता तेन विवेकाश्रमयोगिना ॥

चिदात्मानं विनिश्चित्य पप्रच्छ पुनरेव तम् ॥ १ ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ एवं द्वितीयकवलेन पदार्थशोधनपूर्वकमात्मनश्चिह्नपत्वं निरूप्य श्रुतियुक्तिभ्यां तस्य आनंदतां निरूपयति, पूर्वापरग्रंथयोरेकैवाक्षपतारुधनपूर्वकं तस्याः प्रश्नं प्रतिजानीते । इत्थंमिति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण तेन विवेकाश्रमयोगिना भिक्षुणा प्रयोषिता प्रयोधं प्रापिता चिदात्मानं प्रत्यग्ब्रह्म निश्चित्य पुनरेव तं भिक्षुं पप्रच्छ ॥ १ ॥

भ्रातरिविवेकाश्रम सम्यगुक्तं युक्त्या प्रमाणेन
चिदात्मतत्त्वम् ॥ आनंदतायां पुनरस्य मानं
युक्तिं च मे ब्रूहि विमोहितायाः ॥ २ ॥

किं पप्रच्छेत्यत आह । भ्रातरिति । हे भ्रातरिविवेकाश्रम युक्त्याऽधोपाख्याने वर्णितया प्रमाणेन येन रूपमित्यादिरूपेण चिदात्मतत्त्वं चिदात्मनः तत्त्वं चैतन्यं सम्यगुक्तं त्वया । देहादीनां स्वतः तत्त्वं प्रकाशत्वं न चास्ति चिदात्मप्रकारेणैव तत्सत्तया च सच्चिह्नपत्वेन द्वात्मनि कश्चित्संदिग्धेत तत्सत्तायां वा कश्चिद्विपर्ययेति स्वस्य चिह्नपत्वेऽपि धर्मिणा सर्वभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः इति न्यायात् न विवादः । आगोपालांगनं सर्वेषामहमस्मि जानामीति प्रत्ययात्मे मम संप्रदानत्वस्य संग्रहत्वविशेषायां पृथी । फलभूताया मम । अस्य चिदात्मनः आनंदतायामानंदररूपतायां मोहितायाः एतदानंदताविपर्ययात्तज्ज्ञानवत्तयाः । अतोऽस्यामानंदतायां युक्तिं श्रुत्यनुपूर्वतर्के तदनुष्टेयतमनुमानं वा मानं शु-

तिरूपं ब्रूहि । आत्मेव सुखरूप इति प्रथमकवले उक्तमपि पुनर्वक्तव्यं
दुर्ब्रह्मत्वादस्य वस्तुन इति चकार । सप्तम्यन्तस्योभयत्रान्वयार्थः ॥ २ ॥

चित्तवृत्तेरिदं वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टमानसः ॥

स विवेकाश्रमः प्राह तद्विपर्यासभिद्वचः ॥ ३ ॥

चित्तवृत्तिवाक्यं श्रुत्वा योगिराढाह । चित्तवृत्तेरिति । चित्तवृत्तेरिदं
पूर्वोक्तं वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टमानसः संदृष्टचित्तः स विवेकाश्रमः तद्विपर्या-
समित् तस्याश्चित्तवृत्तेर्विपर्यासस्य विपर्ययस्य निवर्तकं वचः प्राह ॥ ३ ॥

वाञ्छस्युपेयं तन्वंगि नोपायमभिवाञ्छसि ॥

यदुष्टचित्ता विपर्ययैः पृच्छस्यात्मसुखं महत् ॥ ४ ॥

विषयाशात्यागं विना त्वं कथमुपदेशयेत्याह । वाञ्छसीति । हे तन्वंगि
उपायं साधनं विना उपेयं फलं वाञ्छसीत्ययोग्यं कारणं विना कार्यानु-
त्पत्तेः । अहं कथं साधनहीनेत्यत आह । यदुष्टचित्तादुष्टं रागादिदोषाविष्टं
चित्तं यस्याः सा तथा । कुञ्ज रागोऽत आह । विपर्ययैः विपिनन्ति पुरुषपशु-
मिति व्युत्पत्तेरुक्त्वादिति विषयास्त्वैर्द्वेषितचित्ता परिच्छिन्ने सुखे सक्ता
त्वं महत् निरतिशयं पूर्णसुखं पृच्छसि, नद्यपरतीरे आसक्तस्य परतीर-
शक्तिः संभवति ॥ ४ ॥

क्षणिकैर्विषयोद्भूतेरानन्दैरभिभूतया ॥

शक्यं ज्ञातुं कथं भद्रे त्वया ऽऽत्मसुखमीप्सितम् ॥५॥

कथं प्रमायोग्यतात्मसुखग्रहणे इत्यत आह । क्षणिकैरिति । क्षणिकैः उ-
त्पन्नध्वंसिभिः विषयोद्भूतैः सक्चंदनादिविषयमादुर्भूतैः आनन्दाभासैरभि-
भूतया तिरस्कृतया मलिनया त्वया हे भद्रे ईप्सितं विरक्तं इष्टमात्म-
सुखं कथं ज्ञातुं शक्यम्, अपितु न कथमपीत्यर्थः । ननु विषयासक्ता-
णां भद्ररूपत्वं कथमिति चेत् सत्यं पूर्णानन्दमाश्रित्वावत्वेनेत्यवे-
दि ॥ ५ ॥

रसालफलवत्पुंसामन्तःकरणमिष्यते ॥

अपक्वं बहुदोषाय पक्वं तोषाय कल्पते ॥ ६ ॥

‘कापायपंक्तिं कर्माणि ज्ञानं तु परमागतिः ॥ कपाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञाने प्रवर्तते’ इत्यादिवचनात् मनोदोषनाशं विना ज्ञानाधिकारिता नैति सदृष्टांतमाह । रसालेति । पुंसामतःकरणरसालफलवत् आम्रफलवदिष्यते । केन गुणेन तत्तुल्यमत आह । अपकरसालेफलं यथा रोगोत्पादनाय भवति तथा अशुद्धं मनो बहुदोषाय अतिदुःखाय । शुद्धस्य किं फलमत आह । पक्वं शुद्धं तोषाय ज्ञानप्राप्तिद्वारा पूर्णानंदादिभिर्वजन्यपरमतोषाय कल्पते समर्थं भवति ॥ ६ ॥

दुष्टेन्द्रियः स्वेष्टतमं विषयं कथमृच्छति ॥

पित्तोपहतजिह्वस्य दुर्लभो गुडगो रसः ॥ ७ ॥

ननु मनसा यत्प्राप्तव्यं निरतिशयसुखस्वरूपं वस्तुतत्त्वातिसंनिहितमस्ति कथं प्राप्नुमशक्यमित्यार्शक्यं दुष्टचक्षुः समीपवर्त्यपि कृपं यथा न दृश्यते तथा रागादिदोषदुष्टमनसाऽप्यात्मा न दृश्यते इत्याह । दुष्टेति । दुष्टं दोषयुक्तमिन्द्रियं यस्य स तथा स्वेष्टतमं स्वस्याधिकारिण्यप्यु-रूपस्येष्टं वैराग्यमिष्टतरं ज्ञानमिष्टतमं तत्प्राप्तं स्वरूपं विषयं प्रत्यक्षयोग्यमपि कथमृच्छति कथं प्राप्नोति न कथमपि । तत्र दृष्टात् । पित्तोपहतजिह्वस्य पित्तेन हता रसानुभवासमर्था जिह्वा यस्य स तथा तस्य गुडगतो रसो दुर्लभोऽप्रत्यक्षः । तथा दुष्टमनसात्माऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

बलवत्स्वसजातीयग्रहणोपादितोऽग्रहः ॥

यथा कामलरूपोत्थं शंखशौक्यस्य विद्यते ॥ ८ ॥

नन्वेवमपि को दोषः, न च प्रसिद्ध एव रागादिः तस्मिन्सति तेन कथं तदग्रह इत्याशंक्यं दृष्टात्पूर्वकं द्वाभ्यामुत्तरपति । बलवदिति । यथा कामलरूपोत्थः कामलरूपं चक्षुरोगः तेन उत्पन्न उत्पन्नः शंखशौक्यस्य शंखरूपनिष्ठगुणत्वस्य चञ्चलत्वं स्वसजातीयग्रहणापादितोऽग्रहः । स्वशब्देन शंखगतशौक्यं तस्य रूपत्वेन सजातीयस्य कामलरोगजन्यपित्तमिति नाप्नोति ग्रहणं तेन शौक्यस्येव्याग्रहः अज्ञानं विद्यते ॥ ८ ॥

तथा विषयज्ञानदग्रहणोपादितोऽग्रहः ॥

आत्मानंदस्य तन्वंगि निवर्तेताचिरात्कथम् ॥ ९ ॥
 दाष्टांतमाह । तथेति । हे तन्वंगि तमात्मानंदस्याग्रहः अचिरात्पूर्णा
 कथं निवर्तेत । कथंभूतोऽग्रहः । विषयजानंदग्रहणापादितः अनादिका-
 लमारभ्य विषयजस्यानंदस्य ग्रहणं तेनापादितो जात इत्यर्थः ॥ ९ ॥

दुष्टे विषयजानंदविदुचुंबनलंपटे ॥

मनःशुनि कथं वा स्यादात्मानंदाब्धिदर्शनम् ॥१०॥
 पुनरपीममर्थं अभंगतरेणाह । दुष्ट इति । दुष्टे मनःशुनि चित्तसारमेये
 सति आत्मानंदोद्विधिरिव पूर्णः तस्य दर्शनं साक्षात्कारः कथं वा, न
 कथमपीत्यर्थः । स्यादित्यसंभावनायाम् । नचैवमनिर्गोक्षापत्तिरिति
 वाच्यम्, दुष्टे सति मनसीष्टापत्तेः । कथंभूते मनःशुनि । विषयजानंद-
 विदुचुंबनलंपटे रूपादिविषयजन्यो य आनंदः तस्य विदुः तस्य चुंबनं
 आस्वादः तत्र लंपटे आसक्ते ॥ १० ॥

हिरण्यनिधिमाच्छन्नमक्षेत्रज्ञा यथा नराः ॥

परिभ्रमंतोऽप्युपरि न विदंत्यप्रबोधतः ॥ ११ ॥

अस्मिन्नर्थे मृश्वराचार्यसंमतिं श्लोकद्वयेनाह । हिरण्येति । यथाऽक्षेत्र-
 ज्ञाः क्षेत्रं सुवर्णस्यानं जानति ते क्षेत्रज्ञाः न क्षेत्रज्ञाः अक्षेत्रज्ञाः उपरि
 भ्रमंतोऽपि गच्छंतोऽपि अपबोधतः अप्रावाक्यजन्यज्ञानाभावात्
 हिरण्यनिधिं हिरण्यस्य सुवर्णस्याधारस्थलं न विदंति न लभंते । कथं-
 भूतं हिरण्यनिधिम् । आच्छन्नं मृदादिनाऽऽवृतम् ॥ ११ ॥

नक्तं दिवं ब्रह्मलोकं यांत्योऽपीमाः प्रजास्तथा ॥

प्रत्यक्तया न विदंति महामोहावगुंठनात् ॥ १२ ॥

तथा इमाः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धाः प्रजाः । नक्तं दिवं रात्रिदिनम् । ब्रह्मलोकं
 लोकं लोकः, भावे घञ् । ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः तं आत्मानं यांत्यो
 गच्छंत्योऽपि प्रत्यक्तया त्वंपदलक्ष्याभिन्नतया यैरुपाधिभिर्गच्छंति
 तानुपाधीन्विहाय शुद्धस्य त्वंपदार्थस्य तत्पदलक्ष्याभिन्नं न विदंति न
 प्राप्नुवंति येऽपि यावत् । अपिना सूचितं हेतुं प्रकटयति । महामोहावः

शुंठनात् महामोहः अज्ञानं तस्यावगुंठनमावरणं विक्षेपः तत्
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति सौरेश्वरं वाक्यद्वयं श्रुतिशिखाश्रयम् ॥

वृत्ते मदुक्तमेवार्थमिति तन्व्यवधारय ॥ १३ ॥

हे तन्वि श्रुतिशिखाश्रयं वेदांतमूलकं सौरेश्वरं सुरेश्वरस्पेदं सौरेश्वरं
वाक्यद्वयं श्लोकद्वयं मदुक्तमेवार्थमिति पूर्वोक्तं प्राप्तमपि वस्तुदोषेण न
लभ्यते । वृत्ते कथयति । वाक्यद्वयमिति कर्तृपदम् ॥ १३ ॥

महामोहविलासोत्थविषयाभ्रसुसंवृतः ॥

नाभासतेऽतिकस्थोऽपि प्रत्यगानंदचंद्रमाः ॥ १४ ॥

परमेश्वराराधनादिजन्यवैराग्यं विना लब्धोऽपि न लभ्यते इत्याह ।
महामोहेति । प्रत्यगानंदचंद्रमाः प्रतिमातिलोभ्येनांवति भाति प्रत्यक् स
चासावानंदः प्रत्यगानंदः स चंद्रमा इव अतिकस्थः अंति सामीप्येना-
विष्टानतया स्थितः । अपिरत्यंताव्यवधानद्योतकः । कथंभूतः । महामो-
हविलासोत्थविषयाभ्रसुसंवृतः महामोहरणविलासभ्रमात्तस्मादुत्थो महामो-
हविलासोत्थः विषयः आत्मभिरत्येन यज्जायते तत्सर्वं भ्रमविषयीभूतं
जगत्तेनाभ्रसदृशेण सुसंवृतः । अथवा महामोहो माया तस्या विलासः
ईक्षणं तदुत्थो विषयादिप्रपंचो विषयः स भ्रममिव मेघसदृशः तेन सुसं-
वृतः आच्छादितः । यथा मेघेनाच्छादितश्चंद्रमा न दृश्यते तथा
ज्ञानादृतः आत्मा अज्ञानोत्थविषयानदल्वाभ्रच्छादितोऽविवेकदृष्टिभिर्न
साक्षात्क्रियते इति भावः ॥ १४ ॥

लब्धत्रैलोक्यराज्यो ना भिक्षां नाकांक्षते यथा ॥

एवं लब्धपरानंदः क्षुद्रानंदं न कांक्षति ॥ १५ ॥

आत्मनो दुर्ज्ञेयत्वे सुरेश्वराचार्यवाक्यं प्रमाणत्वेनाह । लब्धेति । लब्ध-
त्रैलोक्यराज्यो ना लब्धं त्रैलोक्यराज्यं येन सः ना पुरुषः यथा भिक्षां
नेच्छति एवं तथा लब्धपरानंदः ना पुरुषः क्षुद्रानंदं शून्यादिसाधारण-
विद्रिपविषयजन्यसुखं न कांक्षति नेच्छति ॥ १५ ॥

इति सौरेश्वरं वाक्यं परानंददुरापताम् ॥

दृष्टान्तमिषतो वक्ति ज्ञास्यसि त्वं कथं नु तम् ॥१६॥

इति सुरेश्वरवाक्यं दृष्टान्तमिषतो दृष्टान्तव्याजेन परानंददुरापतां निरति-
शयानंदस्य दुर्लभतां वक्ति ईदृशोऽपि महातोपस्य दुर्लभतां कथयति ।
नु उत्प्रेक्षायाम् । त्वं स्त्री ब्रह्मलोकनृणीकारैः परमईसैः प्राप्यं पूर्णानंदं
कथं ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

चित्तवृत्ते यदा संगं त्यक्त्वा विषयजे सुखे ॥

प्रत्यक्प्रवणतां यास्यस्यथानंदं तमाप्स्यसि ॥ १७ ॥

तर्हि पूर्णानंदमाप्तौ निरुणाऽहं स्यामित्यत आह । चित्तवृत्ते इति । हे
चित्तवृत्ते यदा विषयजे सुखे संगमासक्तिं त्यक्त्वा प्रत्यक्प्रवणतां
ब्रह्मात्माकारवृत्तिप्रवाहरूपतां यास्यसि ततः किमप्यानंदं तं प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्मानंदमाप्स्यसि ॥ १७ ॥

रंभातिलोत्तमादिस्वरंगनालिंगनादिजम् ॥

सुखं किं प्राप्यते स्वर्गप्रमाणाकर्णानाभृभिः ॥ १८ ॥

आत्मनः आनंदतायां प्रमाणान्वेषणमात्रेण न कृतकल्पता इत्यत्र
पूर्वमीमांसादृष्टान्तमाह । रंभेति । रंभातिलोत्तमादिस्वरंगनालिंगनादिजं
रंभातिलोत्तमादयः स्वः स्वर्गस्यांगताः स्वर्वेश्याः तासांमालिंगनादिज-
न्यं सुखं किं स्वर्गप्रमाणाकर्णनात् स्वर्गे प्रमाणं तस्याकर्णनं श्रवणं
तस्मात् नृभिर्भनुष्यैः प्राप्यते, अपितु न प्राप्यते ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमादिकर्ता तु स्वर्गमानश्रुतिं विना ॥

सुखं स्वर्गस्थमाप्नोति मानान्वेषणयाऽस्य किम् ॥१९॥

तर्हि कथं प्राप्यते ऽत आह । ज्योतिष्टोमादीति । “ ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो पजेत ” इत्यादिवाक्यविहितज्योतिष्टोमादिप्राणानुष्ठानात् तु
स्वर्गमानश्रुतिं विना ज्योतिष्टोमादिवाक्यं श्रुत्वा ऽनुष्ठानं मवृत्तः प्रमाण-
प्रश्नं विनैव स्वर्गायं सुखं प्राप्नोति । अस्यानुष्ठानुः प्रमाणान्वेषणमात्रेण
किं, न किमपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तद्वच्चित्तविशुद्ध्यादिद्वारा प्रत्यक्परा यदा ॥

भविष्यसि वरारोहे तमात्मानंदमेष्यसि ॥ २० ॥

अत्र दाष्टांतमाह । तद्वदिति । हे वरारोहे तद्वत् यागाद्यनुष्ठानकर्तृवत् चित्तशुद्ध्यादिद्वारा निष्कामकर्मादिजन्यचित्तशुद्ध्यादिद्वारा । कर्मजन्या चित्तशुद्धिः, ततः साधनसंपत्तिः, ततो ततो गुरुपसंपत्तिः, वेदां-
तश्रवणादिना प्रत्यक्परा प्रतीचो ब्रह्मत्वेन यदनुसंधानं तत्परा यदा यस्मिन्काले त्वं भविष्यसि तमात्मानंदमेष्यसि । निदिध्यासनजन्यब्रह्म-
साक्षात्कारेण परिपूर्णानंदमेष्यसीत्यर्थः ॥ २० ॥

ततो व्यर्थो ऽयमुद्वेगो वक्तुः क्लेशवहस्तव ॥

यदात्मानंदमानं च तद्युक्तिं चापि पृच्छसि ॥ २१ ॥

साधनानुष्ठानाभावे कोऽर्थः परिश्रम इत्याह । तत इति । तानि साध-
नानि वर्जयित्वा ऽयमुद्वेगः फलोत्कंठारूपः व्यर्थः वक्तुः तव श्रोतुः
क्लेशवहः क्लेशदः । यत् यस्मात् आत्मानंदे मानं प्रमाणं तद्युक्तिं तत्रानं-
दे युक्तिं पृच्छसि । चापिशब्दो समुच्चार्यकौ ॥ २१ ॥

ज्येष्ठाऽस्यथापि भगिनी सन्मार्गानुसृताऽसि च ॥

तत आत्मानंदतायां मानं युक्तिं वदान्यहम् ॥ २२ ॥

तर्हि न वक्तव्ये मानयुक्ती नेत्याह । ज्येष्ठेति । त्वमथापि ज्येष्ठभगिनी
असि । च पुनः सन्मार्गानुसृताऽसि सतां स्वतःप्रमाणभूतानां वेदानां
मार्गो ब्रह्म तदनुसृता तत्प्राप्तीच्छावती । कर्तारि पृष्ठी, कर्मणि घञ् ।
ततः ताभ्यां हेतुभ्यां आत्मानंदतायां मानं युक्तिमहं वदामि ॥ २२ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपः कृत्वा भृगुः किल ॥

अरनंदं ब्रह्मणस्तत्त्वं ज्ञातवानिति या श्रुतिः ॥ २३ ॥

तत्रानंदत्वे प्रमाणत्वेन तैत्तरीये ब्रह्मवर्त्यां प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यामाह ।
अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तपः कृत्वा, तपसि सति ज्ञानान्वयः
तदभावे ज्ञानाभाव इति । तथाच श्रुतिः— “ भृगुर्वै वारुणिवरुणं पित-
रमुपसंगार ॥ अधीदि भगवो ब्रह्म ” इति । अस्पर्यः—भृज्जति तपसा भृगुः

तपोऽनुष्ठानेन शुद्धांतःकरणः वरुणस्यापत्यं वारुणिःवरुणं पितरं ब्रह्म
जिज्ञासुरूपससारोपगतवान् । अधीहि अध्यापय स्मारय । इक् स्मरणे
इति स्मृतेः । स च गुरुः ' अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचम् ' इत्यु-
पदिष्टवान्, अद्यते भुज्यते ज्ञायते अन्नं पंचभूतरूपं विराड्ब्रह्म निर्दिष्टं
तस्योत्पत्त्यादिकं दृष्ट्वा तपः कृतवान् । पुनः ' प्राणमत्तारं ब्रह्म '
इत्युपदिष्टवान्, प्राणं हिरण्यगर्भसाधनत्वेन तपो ब्रह्मेति ज्ञातवान् ।
चक्षुरादिनि ब्रह्मोपलब्धिसाधनानि, मनोऽपि तदंतस्थितत्वात् । पूर्वं
ज्ञातं ब्रह्म तदुत्पत्तिं तपसा एकाग्रवृत्त्या दृष्ट्वा तत आनंदं मायाविशिष्टं
ब्रह्म ज्ञातवान् । तदपि मायाविशिष्टत्वेन मिथ्या इति निश्चित्य कारण-
त्वोपलक्षितं शब्दं ब्रह्मणस्तत्त्वमनारोपितरूपं निश्चितवान् । पृष्ठी तु
राहोः शिर इतिवदभेदे बोध्या । तपोऽत्र मनस एकाग्र्यम् । तथाच स्मृ-
तिः- ' मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्र्यं परमं तपः ॥ तज्जपायः सर्वधर्मै-
भ्यः स धर्मः पर उच्यते ' इति । नन्वत्र तपसो धर्मत्वं कथमुक्तमिति
चेत् पावज्जिज्ञासा न निवर्तते तावत्मुख्यसाधनत्वेनेदमेवानुष्ठेयमिति
तात्पर्यात् ॥ २३ ॥

या च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति प्राह निश्चितम् ॥

सैषाऽऽनंदस्य मीमांसेत्युपक्रम्य शतोत्तरान् ॥ २४ ॥

उक्तानंदान्वदति या ह्यात्मानंदमनुत्तमम् ॥

आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्याहांते च या श्रुतिः ॥ २५ ॥

आत्मनः आनंदत्वे श्रुत्यंतरमाह । या वेति । या प्रसिद्धा विज्ञानमानंदं
ब्रह्मेति निश्चितप्रवाधितार्थं यथा स्यात्तथा प्राह उक्तवती श्रुतिः, कूट-
स्थो निर्वाकारश्चिद्रूपोऽपि आत्मा वृक्षशास्त्राभिन्नसूयप्रकाशवत् अंतःकर-
णाद्युपाधिविशिष्टो विज्ञानशब्दवाच्यो भवति, शास्त्रोच्छेदे प्रकाश इवो-
पाधिमिथ्यात्वे स एव वृक्षरूपप्रपंचकारणोपलक्षित आनंदब्रह्मरूप इत्य-
र्थः । तत्रैव वचनांतरमाह । सेषेति । सैषा ऽऽनंदस्य मीमांसेत्युपक्रम्य
शतोत्तरान् आनंदानुक्ता या हि आत्मानंदमनुत्तमं वदतीति संबन्धः ।
आनंदस्य मीमांसाविचारः- । आनंदो विषयविषयीसंबन्धजनितो लौकिक

कवत् अपवा स्वाभाविकवत् इत्यतो विचारः, लौकिकस्य गोपालांगनं
 प्रसिद्धत्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्याभावात्, अलौकिकानंदे एव श्रुतेस्तात्प
 र्यात् । लौकिकानंदः क्वचित्काष्ठां प्राप्तः सातिशयत्वात् परिमाणवत् ।
 लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानंदस्य लेशो ऽविद्यया ब्रह्माद्यानुभवविषयो लौ-
 किकः, स एवाविद्याकामकर्माकर्षणेण मानुष्याद्युत्तरोत्तरभूमिषु अकाम-
 हतप्रत्यक्षः, शतगुणोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनंदो
 ज्ञानेनाज्ञाने निरस्ते तत्कृतविषयविषयविभागे निरस्ते स्वाभाविक
 परिपूर्ण आनंदो भवत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह । शतोत्तरानानंदान् विशि-
 ष्टोऽधीतवेदो युवा नीरोगो बलिष्ठः दृष्टादृष्टार्थवित्तसंपुक्तः सार्वभौमो
 राजाऽस्ति स एको मानुषानंदः, ततः शतगुणो ये कर्मविद्यावशात्
 गंधर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगंधर्वास्तेषामानंदः, ततः शतगुणो ये जातित
 एव गंधर्वास्तेषां देवगंधर्वाणामानंदः, ततः शतगुणः पितृणामानंदः,
 ततः आजाने देवल्लोके जाता आजानजास्तेषामानंदः, ततः शतगुण-
 स्मार्तकर्मणा ये कर्मदेवास्तेषामानंदः, ततः शतगुणः श्रौतकर्मणा ये
 देवास्तेषामानंदः, ततः शतगुण ईंद्रस्यानंदः, ततः शतगुणो बृहस्पते-
 रानंदः, ततः शतगुणः प्रजापतेर्विराजो आनंदः, ततः शतगुणो ब्रह्म-
 णो हिरण्यगर्भस्यानंद एकः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति सर्वपर्यायेषु
 वर्तते “ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति ” इति श्रुत्यं-
 तरात् श्रोत्रियस्याकामहतस्याद्वैतब्रह्मरूपस्य लेशा अद्वैतज्ञानिप्रत्यक्षे
 एकता गता इत्याशयेनाह । ज्ञात्मानंदमनुत्तमं तत्तद्गुणितानंदकाष्ठाभू-
 तं निरतिशयमित्यर्थः । अद्वैतानंदमनुभवितुरेवाभयपदमाप्तिरित्याह ।
 आनंदमिति । तं ब्रह्मणः श्रोत्रियस्यावृजिस्वाकामहतस्य सर्वेणार-
 हितस्यात्मभूतं विषयविषयिभावनिसंभूतं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं पर-
 मानंदं विद्वान् न विभेति । भयहेतोर्द्वितीयस्याभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

एषो ऽस्य परमानंद इति या वक्ति च स्फुटम् ॥

यो ह्येवान्यदिति माह याऽऽनंदत्वं परात्मनः ॥ २६ ॥

आत्मन आनंदत्वे श्रुत्यंतरमुदाहरति । एष इति । मुमुक्षुस्यैकस्वरूपा-

नुभवलक्षण आनन्दः परमः साधनासाध्यः अतएव विषयेंद्रियसंबन्धजन्यसुखाद्विलक्षण इति स्फुटं यथा स्यात्तथा वक्ति कथयति । तत्रैव वचनान्तरमाह । को ह्येवेति । अतो ज्ञायते संघाताधिष्ठाता आनन्द आत्मा । कुतः, प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयं देहः जीवितः पुरुषस्य प्राणे प्राणिति अपानेनापानितिवायुनिमित्ता इन्द्रियचेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निवर्त्यमाना दृश्यन्ते ताश्च चेतनमसंहतं विना न संभवति जडक्रियचेतनाधीनाक्रियात्वात् रयादिक्रियावत् । यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि निहित आनन्दो न स्यात् को ह्येव लोके अपान्पादयानचेष्टां कुर्यात् प्राण्यत्प्राणचेष्टां कुर्यात् तस्मादस्ति संघाताधिष्ठाता आनन्द आत्मा इति । परात्मनः परब्रह्मात्मनः आदत्वं प्राह प्रकरणेण तात्पर्येण कथयति ॥ २६ ॥

तदाद्या श्रुतयो ब्रह्मानन्दत्वे यांति मानताम् ॥

न च तास्वविगीतासु प्रामाण्ये कोऽपि संशयः ॥२७॥

इमा एव न वदन्त्यन्या अयात्मनः आनन्दरूपत्वं प्रतिपादयन्तीत्याह । तदाद्या इति । आदिना ' आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ' इत्यादिपरिग्रहः । ब्रह्मानन्दत्वे ब्रह्मण आनन्दत्वे मानतां प्रमाणताम् । ननु तासां कर्मप्रतिपादकवाक्यशेषत्वं कर्मकर्त्रादिस्तुतिद्वारा अथवा ब्रह्मण आनन्दस्वरूपतामतिपादकत्वमिति प्रामाण्ये संशय इत्याशङ्क्य परमेश्वरेण निश्चास्वत्पणीतत्वादबाधितार्थत्वात् भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्भिन्नाधिकार्यादिमत्वान्न प्रामाण्ये संशय इत्याह । नचेति । तासु अविगीतासु अविरुद्धार्थासु परमार्थपरासु प्रामाण्ये न च कोऽपि संशयः ॥ २७ ॥

न च पूर्वोत्तरोत्पन्नशिष्टत्रैवर्णिकाश्रितम् ॥

तासामर्थं परित्यज्यांगीकुर्मोऽनुपकल्पितम् ॥ २८ ॥

ननु " सदेव सौम्येदमग्र आसीत् " इत्यादिश्रुतेः सत्रीश्वर इदंशब्देन जगत् तथाच जीवः अविज्ञानचक्षुःशिष्ट अद्वैत ईश्वरोऽतो विशिष्टद्वैत एव वाक्यार्थ इत्याशङ्क्य वेदव्यासादिभिः शिष्टैः पण्डितैर्निर्णयं श्रुतितान्

त्पर्यनिर्णायकमाश्रित्वास्वदार्थस्यैव प्रतिपादितत्वादित्याह द्वाभ्याम्, न च पूर्वैति । तासां श्रुतीनां पूर्वोत्तरोत्पन्ना ये विशिष्टत्रैवर्णिकाः वसिष्ठादयः श्रुकादयः ऋषभादयः समाध्यादयः तैराश्रितं स्वीकृतमद्वैतमर्थपरित्यज्यानुपकल्पितं श्रुत्यनभिमेतं नांगीकुर्म इति ॥ २८ ॥

अद्वितीयचिदानन्दानंतसद्रूप आत्मनि ॥ .

तात्पर्यनिर्णयोपायैः पद्भिः श्रुत्यर्थतां गते ॥ २९ ॥

क सति श्रुत्यनभिमेतमर्थं न स्वीकुर्युरित्यत आह । अद्वितीयेति । अद्वितीयचिदानन्दानंतसद्रूप आत्मनि पद्भिः तात्पर्यनिर्णयोपायैः श्रुत्यर्थतां गते इति संबंधः । अद्वितीयश्च चिच्च आनंदश्च अनंतश्च सद्रूपश्च तस्मिन् । द्वितीयस्य जडस्य दुःखस्य परिच्छिन्नस्यासत्तश्च व्यावृत्त्या विशेषणानि अद्वितीयादीनि आत्मन इति । नत्वेवामेकार्थत्वं भिन्नार्थत्वं वा नाद्यः द्वंद्वानुपपत्तेः न द्वितीयोऽपसिद्धांतापत्तेरिति चेन्न, लक्षणया सामानाधिकरूप्यसंबन्धेनासंबन्धार्थपरत्वोपपत्तेरिति न च संसर्गपरत्वं विशिष्टपरत्वं वास्तु सत्यं ज्ञानमित्यर्वातरवाक्यस्य महावाक्यस्यापि इति वाच्यम्, भिन्नार्थस्य वेदार्थविद्विरभंगीकारात् । तथाचोक्तं भगवत्पादेः— ‘संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ॥ असंबन्धेकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः’ इति । न च सदेवेत्यस्यार्थं अन्यर्थयित इति वान्यम्, तत्र पद्धिधन्निगाभावेन, तत्र श्रुतित्वात्पर्याभावादित्याह । तात्पर्येति । तात्पर्यनिर्णयोपायैः तात्पर्यनिर्णयसाधनैः पद्भिः पदसंरपाकैः श्रुत्यर्थतां गते श्रुतित्वात्पर्यविषयतां प्राप्ते । पद्धिधन्निगानि-उपक्रमोपसंहारादभ्यासोऽपूर्वतां क्लृप्तं अर्थवादोपपत्ती च । निगं तात्पर्यनिर्णये पया छान्दोग्ये पद्ये प्रपाठके—“सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुत्याऽद्वितीयात्मप्रतिपादयत्वान्छ्रेः पूर्वं नामरूपपरहितं सत्तामात्रमिदं जागदिति, प्रतिपादनमुपक्रम्य, प्रतीगम्यत्वं, सर्वमिदं, ब्रह्मत्, पूर्वोक्तसत्त्वरूपमेव नान्यदिति एतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुत्यां प्रतिपादनमुपसंहारः । प्रवरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये तत्त्वमसीति नवहृत्यः प्रतिपादनमभ्यासः । प्रमाणता मध्ये लक्षणया सत्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामी-

त्युपनिषत्प्रमाणगम्य, आत्मा-नेतरप्रमाणगम्य इति विवेकः । अपूर्वता ।
 “ आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ-संप-
 त्तस्ये-” इत्यादिश्रुत्या-प्रारब्धक्षयपर्यंतं--देहेन्द्रियोदौ मिथ्याप्रतीतिः
 प्रारब्धस्य निःशेषनाशे प्राप्ते तदप्रतीतिपूर्वकमद्वितीयात्मस्वरूपेणावस्था-
 नस्य प्रतिपादनं फलम् । “ उततमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्पमतं
 मतम् ” इत्यादिश्रुत्या प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रसंगानमर्थवादः । “ वाचा-
 र्भ्रं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” इत्यादिश्रुत्या मृज्जन्य-
 र्घ्यादीना मृदभिन्नत्वं यथा तथा परमकारणजन्यत्वेन जगतो ब्रह्माभि-
 न्नत्वप्रतिपादनमुपैपत्तिरिति । तैरिति ॥ २९ ॥ - -

येऽस्मिन्विप्रतिपद्यन्ते तर्करापातसुन्दरैः ॥

ये वा वेदांतवाक्यानां स्वेच्छयाऽर्थांतरं क्वचित् ॥३०॥

एव पद्विधन्तिप्रतिपादितेऽद्वैते परमार्थे संसारानर्थपरपारतारके स्थिते
 सति येऽत्रान्यथा प्रतिपद्यन्ते ताद्विदति पंचभिः । येऽस्मिन्निति । ये
 ऽस्मिन्नखड्गार्थे आपातसुन्दरैः आपातेन विचारराहित्येन गंभीरार्थानालोच-
 नमात्रेण सुंदराः तेः विप्रतिपद्यन्ते विप्रतिपत्तिं कुर्वन्ते । ये वा वेदांतवा-
 क्यानां क्वचित्कदापि स्वेच्छया स्वकपोलकल्पनामात्रेण । अर्थांतरं
 पूर्वोक्तम् ॥ ३० ॥

कल्पयन्ति नरा नैते चेष्टया किंतु चानराः ॥

दंढनीया महीपाले रासभारोहणादिभिः ॥ ३१ ॥

कल्पयन्ति ये ते नरा न मतुष्या किंतु चेष्टया वागादिव्यापाररूपया
 चानरा । वाशब्द इवार्थे । नरसदृशाः आकृतिमात्रेण, न तु मुख्या
 नरा । मुख्या एके वास्तवं नारायणतत्त्वं स्वात्मानं निधिन्वति-। यथा
 तद्वाणीषु कश्चिदर्थो न भाति तथैतद्वाणीषु परमार्थो न भाति । तद्वा-
 स्मचौरत्वाददंडो विधेपो राजभिरेषु इत्याह । दंढेति । महीपालेऽर्च्यैः
 रासभारोहणादिभिः यथाऽपराधी स्वरासोहणादिभिर्दंड्यते तथेनेऽपि ।
 यदि राजदंडो न स्यात्तर्हि परमेश्वरीपदंढः श्रुत्युक्तो गर्भवामादिरूपो

भविष्यति । तथाचश्रुतिः—“ये के चात्महनो जनाः” इति ॥ ३१ ॥

अद्वितीये चिदानंदे श्रुतिप्रोक्ते ऽत्र ये भिदाम् ॥

कल्पयंत्यनिरीक्ष्यास्थास्ते निष्कास्याः पुराद्ब्रह्मिः ॥ ३२ ॥

“यद्बुद्धरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिश्रुतिनिषिद्धभेदं स्वीकुर्वते तेषां का दशा या पूर्वेषां सेवेत्याह । अद्वितीय इति । श्रुतिप्रोक्ते तच्चमस्याद्यु-
क्ते प्रत्यग्रूपे ऽद्वितीये ब्रह्मणि अत्र परमार्थे ये भिदां भेदं कल्पयंति स्वीकुर्वंति ते अनिरीक्ष्यास्थाः न निरीक्ष्यं द्रष्टुं योग्यमास्थं मुखं येषां ते । तदा कुत्र स्थाप्या इत्याह । निष्कास्याः पुराद्ब्रह्मिः ॥ ३२ ॥

वरं बंध्या महीलोके वरं व्याघ्रप्रसूरपि ॥

तादृशी मास्तु जननी या सूते भेदवादिनम् ॥ ३३ ॥

पतो भेदवादिनो जन्मपरंपरामनुभवति अतस्तज्जननी अपि निद्यते शास्त्रेणेत्याह । वरमिति । महीलोके मर्त्यलोके बंध्या वरं अनुत्पादित-
पुत्रा श्रेष्ठा । व्याघ्रस्य सिंहस्य प्रसूरपि जननी श्रेष्ठा, भेदवाद्यनुत्पादक-
त्वात् । या भेदवादिनं सूते उत्पादयति तादृशी जननी माऽस्तु । भे-
दवादिन्युत्पन्ने सति अन्येऽपि तत्प्रसंगेन भेदवादिनः स्युरितिहेतोस्ता-
दृशी माऽस्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भेदवादकथोन्मत्ताः कार्याकार्यकथोज्झिताः ॥

मद्यसंपर्कमात्रेण कथं वाच्या द्विजा इति ॥ ३४ ॥

भेदवातां सुरातुल्यत्वेन निदति । भेदेति । भेदवादकथोन्मत्ता, भेदन-
भेद, भिदिर्विदारणे ऽस्माद्वाते घञिरूपं विदारणपदार्थो भेदः । आत्म-
नोऽन्वयाग्रहणेन पूर्वमात्महृत्पयानर्थभुज उक्ताः । अत्र तु परिपूर्णस्य
चिद्भूतस्य विष्णोर्विदारणरूपेण भेदेनातिपातकिनो भूत्वा ऽनर्थपरंपराम-
नुभवत्रिप्यंति इति सूचितम् । तस्य वादः वदनं जातयनं तस्य कथा लोके
प्रवर्तनं सा एव सुरातुल्या तथा उन्मत्ताः । न च तस्याः कथं सुरातु-
ल्यत्वमिति वाच्यम्, गर्भवामपरंपराजननरत्वेन तुल्यत्वात् । नन्वेवमपि

कथमुन्मत्तत्वमिति चेन्न, उन्मत्तस्य यथापदार्थज्ञानं नास्ति तथा ऽस्यापि पदार्थज्ञानाभावेन वाक्यार्थज्ञानाभावाज्जन्मभोक्तृत्वोपपत्तैरेत आह । कार्यकार्यकयोञ्जिताः वेदविहितकर्तव्यविचारहिताः प्रमादिनः श्रुत्वा ऽपि तद्ब्रह्मवाचानं नानुतिष्ठन्ति अतएवोन्मत्ताः चित्तशुद्ध्यभावेन संसारमुजो भवन्ति ' आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः ' इति वचनात् । ननु द्विजत्वमेव कार्यं साधयिष्यति इति चेन्न, तेषां द्विजत्वफलवर्मानुष्ठानाभावात् द्विजत्वं नास्तीत्याह । मचेति । यथा मद्यसंपर्केण द्विजत्वं नास्ति तथा ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना इति वचनाद्दर्मानुष्ठानाभावे तदनुग्रहाभावः, तदभावे भेदवादिनां तत्सत्त्वे जन्मपरंपरा भवतीति भावः ॥ ३४ ॥

ऐकात्म्यदूषणोद्युक्ता द्विजा नैते ऽपितु त्रिजाः ॥

यदि नैवं कथं कुर्युर्वेदांतार्थविपर्ययम् ॥ ३५ ॥

गायत्रीग्रहणजन्यधर्मानुष्ठानफलद्विजत्वाभावेऽपि पितृजन्यत्वेऽनेव द्विजत्वमस्तिवत्याशंक्य भेदवादित्वहेतुरेवानुमीयते तज्जन्यत्वप्रयुक्तमपि तत्त्वं तेषां नेत्याह । ऐकात्म्येति । ब्रह्मात्म्यैक्येत्यर्थः । द्विजा नैतेऽपितु त्रिजाः भेदवादिनस्त्रिजाः ऐकात्म्यदूषकत्वात् । यत्रैवं तत्रैवं धर्मैकात्मवादी न चेदममयोजकमित्याह । पदीति । यदि नैवं त्रिजत्वं न स्यात् वेदांतार्थः विपर्ययं कथं कुर्युः केयमपि न कुर्युरिति वेदांतार्थः विपर्ययकर्तृत्वानुपपत्तिरेव विपक्षे बाधकेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मादनुग्रहभूतत्वात् अग्रामाप्यत्रयोञ्जिता ॥

मानमानंदभावे स्यादात्मनो ऽस्य अयीशिखा ॥ ३६ ॥

चित्सदानंदाद्वितीयात्मनि श्रुतिप्रामाण्यमुपसंहरति । तस्मादिति । अस्यात्मन आनंदभावे आनंदत्वे अयीशिखा वेदांतश्रुतिः । कथंभूता स्वास्त-
क्याविभूतत्वात् " निःशसितमेतद्वेदः " इति श्रुतेरज्ञातावाधितार्थबोधकत्वात् । अग्रामाप्यत्रयोञ्जिता प्रमा यथापानुभवः तस्याः करणं ब्रह्म तस्य भावः अग्राम्यं न अग्राम्यमग्राम्यं अग्राम्यस्य त्रयम-

प्रामाण्यत्रयं श्रमः प्रमादः, विप्रलिप्सा च तत्र अतस्मतद्बुद्धिः देहादावा-
त्मबुद्धिसर्वस्यापि, प्रपंचस्य-सत्यमेव ज्ञानं पद्माह्वानां स श्रमं इत्यर्थः ।
प्रमादः प्रकृतार्थाननुसंधानं, साऽप्रमेवेति, विप्रलंभकवाक्यजन्यज्ञानं विप्र-
लिप्सा अन्यस्य - वस्तुनोऽन्यथाबोधनरूपमप्रमेव, तेनोच्चिताऽरहिता
आनंदप्रमाणंस्यादिति ॥३६॥

एवं सत्यपि युक्त्युक्तौ यद्युत्कंठा अस्ति सुभृते ॥
ततस्तां व्याहरिष्यामि हरिष्यामि तमस्तव ॥ ३७ ॥

एवमात्मन आनंदरूपत्वे श्रुतिप्रामाण्ये दाशितमधुना ऽत्र युक्तिं दर्शयितुं
प्रतिजानीते । एवमिति । हे सुभृ एव सत्यपि स्वात्मन आनंदत्वे
श्रुतिप्रामाण्ये दाशितेऽपि यदि युक्त्युक्तौ युक्तीनां श्रुत्यनुकूलानामु-
क्तिः यत्कृत्तुं युक्तिप्रतिपादनवाक्यं तत्र ते, उत्कंठा मेग्ना श्रोतुमिच्छा
वर्तते ततः तां युक्तिं युक्तिप्रतिपादकानि वाक्यानि व्याहरिष्यामि
कथयिष्यामि । ताभिर्युक्तिभिः किं करिष्यसि । तव तमोऽज्ञानं, हरि-
ष्यामि स्वात्मानंदविषयकावरणं तज्जन्यज्ञानदीपेन दूरीकरिष्यामि ॥३७॥

सर्वस्य जंतोरात्मैव प्रियो-नास्त्यत्र संशयः ॥

प्रियता तस्य कायेष्टा किं सुखोत्पत्तिहेतुता ॥ ३८ ॥

विषयेंद्रियवत्किंचा सुखस्याश्रयता मता ॥

सुखप्रकाशो हेतुत्वमन्यथा किंचिदीप्सितम् ॥ ३९ ॥

तां युक्तिमेव कवलमभाषिपरंपरमाह । सर्वस्येति । सर्वस्य जंतोः प्राणि-
मात्रस्यात्मैव प्रियः “ आत्मनस्तु यामाप सर्वं प्रियं भवति ” इत्यादि-
श्रुत्याऽऽत्मप्रियत्वेन सर्वेषां प्रियत्वाभिधानात् । आत्मनो मुख्यत्वेन
सर्वशेषित्वमन्येषां तदुपसर्जनत्वेनानंदत्वं न स्वतः । तथाच श्रुतिः-
“ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति ” इति । एवंचा-
न्यत्र प्रियत्वनिषेधः । अत्रात्मनः प्रियत्वे सहायो नास्तीत्यर्थः । इदं
वचनमपि मानभवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते इति । अनुनाऽऽत्म-
नः सुखरूपस्य प्रतिपादयितुं- चतुर्थां विरक्त्यमतिसाधेन प्रियतेति

पसर्जनत्वघटितप्रियलक्षणो लक्षितं भवति । सुखसाधनत्वेन संमतस्य
विषयादेरात्मशेषत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

ममास्त्वित्यनुकूलत्ववेद्यं यद्यपि यत्सुखम् ॥

न तथाऽप्यात्मशेषत्वादनन्यार्थतया मतम् ॥ ४३ ॥

मृतीपमनुद्यापनुदति । ममास्त्विति । ममास्तु इदमित्यनुकूलत्ववेद्यं
यद्यपि सुखं भ्रांतिसिद्धं तथाऽप्यनन्यार्थतया न मतम् । मुख्यं सुख-
मनन्यार्थमेव नान्यशेषभूतमीदृशं त्वात्मसुखमेव । विषयसुखस्य त्वमार्थत्व-
मेवेत्याह । आत्मशेषत्वादात्मीपसर्जनत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अनुपाध्यनुकूलत्ववेद्यं यत्तत्सुखं मतम् ॥

इति यत्तार्किकैः प्रोक्तं तदात्मन्येव युज्यते ॥ ४४ ॥

प्रथममुक्तं तमेव चतुर्थपक्षं स्वीकुर्वन्नाह । अनुपाधीति । अनुपाधि अ-
न्योपाधिकं । न अन्योपसर्जनीभूतं न, अनुकूलत्ववेद्यं सर्वेषामनुकूलवेद-
नीयं तार्किकैर्नोपाधिक्यत्प्रोक्तं - तत्सुखमात्मन्येव, न तु ब्रह्मादिलोका-
न्वेषु विषयेषु युज्यते । सर्वेषां विषयेन्द्रियजन्यसुखानामात्मशेषत्वात्
दुपाधिकं आत्मानंद एवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

न द्वितीयः किमत्रेष्टमाश्रयत्वमितीर्यताम् ॥

यद्युपादानता तत्स्यादात्मनः परिणात्मिता ॥ ४५ ॥

प्रथमविदित्वचतुष्टयमध्ये द्वितीयं द्विधा विकल्प्य खंडयति सार्धद्वये-
न । न द्वितीय इति । किमत्र प्रियत्वविचारे आश्रयत्वं सुखाश्रय-
त्वं किमिष्टं संमतमिति त्वया ईपतां कल्पताम् । सुखाश्रयत्वं
किं सुखोपादानत्वं किंवा सुखाधारत्वमात्रं न तावदाद्य इत्याह ।
यद्युपादानता तत्सुखाश्रयत्वं स्यात् तदाऽऽत्मनः परिणामिता
स्यात् विकारिता भवेत् । 'उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिण-
म्' इति न्यायादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तथाचानित्यताऽपि स्यात्तथा स्वर्गादिभ्युक्तं तु कः ॥

बदरस्य यथा कुंडं तथात्मा चेतसुखाश्रयः ॥ ४६ ॥

एवं सति किं स्यादनित्यत्वं विना न किमपीत्याह । तथावेति । तथा-
च परिणामित्वे च अनित्यताऽपि स्यात् । अपि अनिमोक्षादिदोषसमु-
न्नायकः । तथाऽऽत्मनो नित्यत्वे स्वर्गादिभुक् कः, स्वर्गमोक्षौ कस्य
स्यातामित्यर्थः । द्वितीये त्वाह । बदरस्य यथा कुंडं बदरीफलस्य
यथा कुंडं कुंडिका आश्रयः तथात्मा चेतसुखाश्रयः सुखाधारः ॥ ४६ ॥

तदुपादानमन्यत्र त्वत्सिद्धांते निरीक्ष्यते ॥

अनेनैव तृतीयोऽपि पक्षो ऽपास्त इतीष्यताम् ॥ ४७ ॥

तर्हि सुखोपादानं किं आत्मा तु नेत्युक्तं तदतिरिक्तं तु निरीक्षणीयमेव
न त्वस्वीत्याह । तदुपादानमिति । त्वत्सिद्धांते नैयापिकराद्धांते अ-
न्यत्र आत्मनो भिन्नस्थले निरीक्ष्यते एव । नत्वधुनाऽपि लब्ध इत्य-
र्थः । अहं सुखीत्यादिमतीतिस्तु भ्रान्त्यैव नैयापिकमते देहादाविवेति ।
ननु तृतीयस्यै का गतिरत आह । अनेनैवेति । पूर्वोक्तेनाश्रयत्वविवा-
रेण सुखस्योपादानमाश्रयो वा इत्यादिनां तृतीयोऽपि सुखमकाशहेतु-
त्वमिति पक्षोऽपि परास्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चतुर्थे तु सुखात्मत्वं प्रियत्वं प्रत्यगात्मनः ॥

तथासति न काचित्स्यात्क्षतिः कस्यापि वादिनः ॥ ४८ ॥

ननु ज्ञातस्यैव सुखस्य पुमर्थत्वात्सुखज्ञानहेतुत्वमास्तामिति चेन्न ज्ञान-
स्य कार्यत्वेऽनवस्थापत्तेः, तथाहि पत्कार्यं तन्मते उपादानापरोक्षज्ञान-
जन्यं पेनेदं जन्यते तदपि कार्यं तस्यापि तथैव जन्यत्वे तस्या अ-
निवार्यत्वापत्तेरतो ज्ञानसुखरूप एवात्मा इति चतुर्थपक्ष एवावशिष्यत
इत्याह । चतुर्थे इति । चतुर्थे पक्षे प्रत्यगात्मनः देहद्विपादिसर्वान्मितर-
स्य साक्षिणः प्रियत्वमनन्यशेषत्वं तदेव सुखात्मत्वं सुखविह्वपत्वम् । तथा
सति आत्मनः सदानंदचित्रपत्वे कस्यापि वादिनः क्षतिर्नास्ति ॥ ४८ ॥

इत्यात्मानंदरूपत्वे संक्षेपात्तुक्तिरीरिता ॥

अत आत्मसुखप्रतीता सुखं विषयजं त्यज ॥ ४९ ॥

आत्मन आनंदत्वमतिपादनमुपसंहरति । इत्यात्मानंदेति । आत्मानंद-

रूपत्वे युक्तिः आत्मानंदरूपः सर्वशेषित्वात् । यत्रैव तत्रैवं यथा ध-
नादि न चेदमप्रयोजकमानंदभिन्नत्वे ह्यु स्वित्वापत्तेर्नहि ह्यु स्वकालेऽपि
कश्चिदात्मवियोगमिच्छति, देहद्वयस्य ह्यु स्वरूपत्वेन तद्वियोग त्विच्छ-
ति, देहद्वयवियोगे सुखमहमस्वाप्समित्युत्थितस्य सुखपरामर्शादित्याह ।
सक्षेपादीरिता कथिता । अतः परिशेषादात्मभिन्नस्यात्मभिन्नत्वेन सु-
खवत्वाभावादात्मरूपत्वेनैव सुखत्वम् । सुखवियोजनं ब्रह्मलोकपर्यंतं वि-
येन्द्रियसंयोगजमात्माध्यस्तं त्यज । अहं-किमालंबे त्वमात्मानंदपरा-
यणा आत्मानंदेषिष्ठानभूते प्रेमवती भवेत्याह । आत्मसुखप्रीता निरति-
शयपूर्णानंदनिमग्ना भवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

यदानंदेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे एव हि ॥ मनस्त्वं परमानंदे नि-
मग्नं भव सर्वदा ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहर-
सरस्वतीप्रियशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-
जगन्नाथसरस्वतीविरचिते अद्वैतामृते
, तृतीयः कवलः ॥ ३ ॥

इत्यद्वैतामृततरंगिण्यां टीकायां मृतीयः कवलः ॥ ३ ॥

अद्वैतामृतग्रंथे

चतुर्थः कवलः

ॐ नमः शिवाय ।

इत्थं विवेकाश्रमशीतरश्मि-
वाक्चंद्रिकाचचिततुष्टचित्ता ॥
निजानुजं सा किल चित्तवृत्तिः
पुनर्भाषे परपुष्टभाषा ॥ १ ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ एवं तृतीयकवलेनः श्रुतिपुक्तिभ्यामात्मन
आनंदरूपत्वं प्रतिपाद्य प्रपंचमिथ्यात्वं विनाऽत्रेच्छानुदयादतस्तस्मि-
न्मिथ्यात्वंप्रतिपादनपरं चतुर्थकवलमारभमाणा चित्तवृत्तिः पदभिः स्वा-
शयमाविर्भावप्राचकारेत्याह । इत्थमिति । सा चित्तवृत्तिः निजानुजं
निजस्य स्वस्यानुजः कनिष्ठः भ्राता तं किलेति पूर्ववत् पुनर्भाषे । कथं
भूता । परपुष्टभाषाकोकिलवचना । पुनः । कथंभूता । विवेकाश्रमशीत-
रश्मिवाक्चंद्रिकाचचिततुष्टचित्ता विवेकाश्रमः शीतरश्मिरिव चंद्र इव
तस्य वाक्चंद्रिका इवाह्लादकत्वान्तमोनिवर्तकत्वाच्च तया चचितं पू-
जितमतएव तुष्टं चित्तं यस्याः सा ॥ १ ॥

आतविवेकाश्रम सम्यग्भुक्तं
प्रतीच आनंदमहोभयत्वम् ॥
प्रष्टुं यदिच्छाम्यधुनाऽपि

किञ्चित्तदुत्तरं प्रीतमना विधेहि ॥ २ ॥

किं जगदात् आह । आतविति । हे आतविवेकाश्रम प्रतीचः प्रत्येगा-
त्मनः आनंदमहोभयत्वं आनंदस्य महासि तेजासि स एव वा पूर्णप्रका-
शः तन्मयत्वं तद्रूपत्वं त्वया सम्यक् उक्तं शोभनतया कथितम् । अ-

धुना सांपतं किंचिद्वक्ष्यमाणं प्रष्टुमिच्छामि-।- विषयेंद्रियग्रंथे दृढतर-
त्वात्तच्छैथिल्यमृते उपदेशो हृदि न लंगति, अनादिकालमारम्य विषया-
शा मनसि प्रविष्टा सा सुगमापायेन वहिर्निष्कासयितुं न शक्यते त-
त्पागे किंचित्कारणं वक्तव्यमित्यादि किंचिच्छब्दार्थः । भो स्वामिन्
यत्प्रष्टव्यं तदुत्तरं तस्य मन्त्रस्य प्रतिवाक्यं भीतमनाः प्रसन्नमना देही-
त्यर्थः ॥ २ ॥

त्वया यदुक्तं विषयप्रसूतं
सुखं त्यजेत्यत्र न हेतुरस्ति ॥
किं सार्वभौमोऽपि महाविभूति-
स्त्यजत्यलं खेटकलोमकादि ॥ ३ ॥

तमेवेच्छाविषयभूतं मन्त्रं विदधाति । त्वयेति । हे भगवन् विषयप्रसूतं
विषयेंद्रियसंप्रयोगेण प्रादुर्भूतं सुखं त्वं त्यजेति त्वया भवता उक्तम् ।
कतिष्ठत्वेन युष्मन्निर्देशः । अत्र विषयमुत्तरपागे हेतुर्नास्ति कथं
नास्त्यव आह । किं सार्वभौमोऽपि सर्वासु भूमिषु भवोऽधिष्ठाता भवति
स तथा चक्रवर्ती, महाविभूतिः महती सप्तद्वीपाधिपत्यरूपा विभूतिरैश्वर्य-
यस्य स तथा, अलमतिशयेन, खेटकलोमकादि खेटके मृगयायां पथेच्छं
वनविहारादिरूपायां शशादिकं त्यजति किम् । अपि तु न त्यजती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्चिदानंदपरिभृताऽपि
त्यक्ष्यामि तोषान् विषयोद्भवाञ्च ॥
कः पंडितोऽप्यंग चिदर्थमाने
निजास्पदे श्रेयसि हृत्तिमेति ॥ ४ ॥

साक्षीरूप आनंदस्तु ते ऽतिसंनिहितस्तं नित्यं विहाय किमर्थं विषया-
नंदे निमज्जसीत्याशंक्य 'अधिकस्याधिकं फलम्' इति न्यायेन त-
स्मिन्सत्यपि तान्न त्यस्यामीत्याह । तत इति । हे मुने ऽहं विद्वान्द-
परिभृता विदानंदेन परिभृता परितो व्याघ्राऽपि विषयोद्भवान्विषये-

भ्यः शार्दूलतान् तोषान् वृत्तिविशेषान् भोगिषु प्रसिद्धान् ततः सार्वभौम-
दृष्टान् न त्यक्ष्यामि । ननु पंडितास्तु त्यजन्त्येवात् आह । कः पंडि-
तोऽप्यंग विवर्धमाने, अंग हे स्वामिन् निजास्पदे निजस्य स्वस्यास्पदे
स्थाने श्रेयसि सुखविशेषे विवर्धमाने विशेषेणैवमाने कः पंडितोऽपि
शास्त्रज्ञोऽपि वृत्तिमेति । न वृत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संवर्धिताऽहं विपयोत्थतोषैः

प्राप्ता चिदानंदकथामिदानीम् ॥

त्यक्षामि चेत्तान्महताऽऽगसा त-

द्भस्मीभविष्यामि निमेषमात्रात् ॥ ५ ॥

पैस्तोषैरहं पुष्टिं प्रापिता तांश्चेत्यक्ष्यामि तदा कृतघ्नताऽपि मे स्यात्त-
तो नाश एव भवेदित्याह । संवर्धितेति । हे भ्रातः अहं विपयोत्थतोषै-
विपयजन्यवृत्तिभिः संवर्धिता वृद्धिं प्रापिता अनादिकालमारभ्य तापिता
पोषिता विदानंदकथां विदानंदस्य कथा कथनमात्रं इदानीं प्राप्ता ।
नहि भोज्यकथनमात्रेण कस्यचित्तृप्तिर्भवति, विपयोत्थतोषा अत्यक्त-
व्या वृद्धिकारणत्वात्, यत्नैवं तन्नैवं यथाऽऽत्मानंदः हेतुरस्तु साध्यं
माप्नुविति चेत्तत्राह । त्यक्ष्यामि चेत्तान् भोगान् यदि त्यक्ष्यामि महता-
गसा अत्यपराधेन कृतघ्नतापापेन वा तत्तदा निमेषमात्रात् तत्क्षणमेव
भस्मीभविष्यामि । वस्तुतस्तु स्वल्पानंदप्राप्तौ वृत्तिनाश एव भवतीति
भावः ॥ ५ ॥

यः पालितो येन सता ऽसता वा

स तं परित्यज्य चिनाऽपराधम् ॥

श्रयेत्समृद्धं रचयेद्विरुद्धं

गच्छेत्स विध्वंसमसाहसेन ॥ ६ ॥

पुनरपि 'योऽप्यमाश्रित्य तिष्ठति स तद्विघातको न भवति' इति
न्यायमाश्रित्याह । प इति । प पुरुष येन सता सन्मागोनुसारिणा
असता अमन्मागोनुसारिणा पालितो रक्षितः स तं सोपकारिणमपराधं

विना परित्यज्य समृद्धं समाश्रयेत्-आश्रयेत्-।- विरुद्धं- रचयेत् तेन
विरोधं कुर्यात् । असाहसेन-निश्चयेन विध्वंसं गच्छेत्-॥ ६ ॥

शब्दादिजन्येषु-सुखेषु तस्मा-

श्रेयत्वहेतुं वद कोविदो ऽसि ॥

विना न हेतुं विपयोत्पत्तोप-

त्यागं करिष्यामि भवद्भ्रवोभिः ॥ ७ ॥

किंच त्यागे हेतुं विना कथं विपयान् 'त्पश्यामीत्याह । शब्दादीति । हे
भ्रातः शब्दादिजन्येषु सुखेषु हेतुत्वे हेतुं त्याज्यत्वे हेतुं वद, कोविदः
तत्र हेतुवदने पंडितोऽसि । भवद्भ्रवोभिः हेतुं विना भवद्भ्रवनमतिपादि-
तहेतुमंतरा विपयोत्पन्नतोपत्यागं न करिष्यामि ॥ ७ ॥

इति चित्तवृत्तिमविनीतवचो

विपयवल्लरीं विपयसंगवतीम् ॥

स निरीक्ष्य भिक्षुरथमंजु जगौ

जगदांध्यनाशजनकं वचनम् ॥ ८ ॥

तस्या वचो निशम्य भिक्षुः किं चकारात् आह । इतीति । अधानंतरं
स भिक्षुः मंजु कोमलं वचनं जगाद् । कथं भूतं जगाद् । आंध्यनाशजन
कं मूढजनाज्ञाननाशकम् । किं कृत्वा । इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवतीं
चित्तवृत्तिं निरीक्ष्य दृष्ट्वा । कथंभूतां चित्तवृत्तिम् । विपयसंगदूषितां
विपयसंगेन भस्त्रिणाम् । पुनः कथंभूताम् । अविनीतवचोविपयवल्लरीं
अविनीतानि अशिक्षितानि यथासि विपया इव बंधकानि तेषां वल्लरीं
रुनाम् ॥ ८ ॥

विपयाणां तन्व्यं तत्त्वं पूर्वमेव निरूपितम् ॥

तेषां पुनः पक्षपाताद्विस्मृत्प्राथ विपृच्छसि ॥ ९ ॥

किं वचनं जगादान् आह । विपयाणामिति । ते तन्वि विपयाणां
तत्त्वं स्वरूपं भ्रातिविपयत्वमगृहिजनस्त्वमित्यादिपूर्वमेव प्रथमवचने
एव निरूपितं पुक्तिपूर्वं कथितम् । तेषां विपयाणां तत्पूर्वोक्तं स्वरूपं

विस्पृत्याद्य संप्रति पक्षपातात्पक्षपतनभयात् पक्षस्य विषयसत्यत्वस्य
पातोऽनालोचनम्, मया विषयस्य सत्यत्वमतिज्ञा क्रता मतिज्ञा
संन्यासनिग्रहस्थानभयात् । पुनः वृच्छसि ॥ ९ ॥

स्वप्नोपलब्धराज्येन रंको ऽपि नहि तुष्यति ॥

किं पुनः प्राप्तसाम्राज्यः परमार्थत एव यः ॥ १० ॥

ननु प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धे विषये कथं जिहाम्ना इत्याशंकां स्वप्नदृष्टान्तेन
परिहरति । स्वप्नेति । रंकोऽपि दरिद्रोऽपि स्वप्नोपलब्धराज्येन स्वप्नदृष्ट-
राज्येन हि यस्मान्न तुष्यति । यः परमार्थत एव साम्राज्यः किं पुनः
तुष्यति ॥ १० ॥

सम्राट् श्रेयोऽन्यदन्विच्छेद्यदि तत्पारमार्थिकम् ॥

स्वल्पं वा बहु वा स्वामश्रेयसे तु न सज्जते ॥ ११ ॥

ननु स्वप्नसुखमपि सुखत्वाविशेषादेष्टव्यमेवेत्यत आह । सम्राडिति ।
सम्राट् चक्रवर्ती ऐहिकसर्वसुखसंपन्नः स्वल्पं वा बहु वाऽधिकं वाऽन्वि-
च्छेत्तत्पारमार्थिकं व्यावहारिकसत्यमेवेच्छेत् । तु पुनः स्वामश्रेयसे
स्वप्नसुखार्थं न सज्जते तत्र प्रीतिं न करोति । अथवा, सम्यक्
राजते सम्राट् मुमुक्षुः स्वल्पं वा बहु वा अन्विच्छेत् विषयसुखेभ्यो
ऽन्यत् भिन्नं पारमार्थिकं त्रिकालावाध्यं सत्यानंदरूपमेवेच्छेत् । स्वाम-
श्रेयसे क्षणिकसुखं भोक्तुं न सज्जते । तत्र प्रीतिपुक्तो न भवती-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

संवर्धितो राजपुत्रो वने भिल्लेन केनचित् ॥

न त्वं भिल्लो राजपुत्र इत्याप्तेन प्रबोधितः ॥ १२ ॥

दुःखदे विषयजन्ये सुखे त्वं निमग्नाऽसि सांप्रतं यदा पूर्णानंदे
निर्मक्ष्यसि तदा दुःखदे सर्वं विनश्यति, कथं भस्मीभविष्यतीति संदृष्टां-
तमाह द्वाभ्याम् । संवर्धित इति । कश्चन राजपुत्रः वने भिल्लेन
केनचित्संवर्धितः । आप्तेन यथाभूतासाधितार्थोपदेशेन केनचित्प्रबोधित-
स्त्वं भिल्लो न किंतु राजपुत्र इति ॥ १२ ॥

सद्यस्त्यक्त्वा भिल्लधर्मं राजधर्मान्समाचरन् ॥

केनागसा चित्तवृत्ते भण भस्मीभविष्यसि ॥ १३ ॥

सद्यः तत्कालमेव भिल्लधर्मं भिल्लत्वजातिप्रयुक्तं धर्मजातं त्यक्त्वा राजधर्मान् शास्त्रत्वादीन् धर्मोन्समाचरन्नालंबीभवति यथा तथा त्वमपि विषयामिलायान् क्षुद्रान् त्यक्त्वा पूर्णानंदे निमग्ना सती हे चित्तवृत्ते केनागसा अपराधेन भस्मीभविष्यसि, त्वं भण वद ॥ १३ ॥

विमूढो राज्यमुत्सृज्य स्वाम्रराज्योपलब्धये ॥

निद्रां कर्तुं यथा याति चनं वर्जितसज्जनम् ॥ १४ ॥

हे चित्तवृत्ते ऽधुना बुद्धिहीनसेवितकरलेटिन्यापविषयतां प्राप्ताऽसी-
त्पाह द्वाभ्याम् । विमूढ इति । यथा विमूढः विशेषेण मूढः मोहं प्राप्तः
वनं याति । लोकैः पृष्टः किं कर्तुं यासि स्वप्नसुप्तोपलब्धये निद्रां कर्तुं
पामीत्पाह । निद्रामिति । कस्यै सिद्धये यासीत्पाह । स्वप्नेति । कथं
भूतं वनम् । वर्जितसज्जनं वर्जिताः सज्जनाः यथार्थज्ञानवंतः यस्मात्-
द्वीतिमात्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

स्वकरस्थितमप्यात्मानंदमुत्सृज्य भामिनि ॥

प्रवृत्ताऽसि भ्रमात्सिद्धं भोक्तुं विषयजं सुखम् ॥ १५ ॥

हे भामिनि भ्रमात्सिद्धं प्रतीतं विषयजं सुखं भोक्तुमनुभवितुं प्रवृत्ता-
ऽसि । किं कृत्वा । स्वकरस्थितं स्वहस्तस्थितमिवात्तिसन्निहितमप्या-
त्मानंदमुत्सृज्य नित्यानंदं त्यक्त्वा । मिथ्याभूते विषयसुखे अनृप्तिजनकै
प्रत्युत वृष्णासायने प्रवृत्ता अतो भ्रान्ताऽसीत्यर्थः ॥ १५ ॥

विषयास्तावदत्र स्युर्यद्यमी पारमार्थिकाः ॥

तत्तज्जन्यसुखप्राप्तिलपटं को निवारयेत् ॥ १६ ॥

विषया मिथ्या भ्रान्तिसिद्धत्वान् रज्जुसर्पमदिति यदि सत्याः स्युस्तदा
क्षुत्पादिनिषिद्धा न स्युरित्याह । विषया इति । यदि चेत् अमी विष-
यास्तावदादी अत्र विन्यासकाले पारमार्थिकाः सत्याः स्युर्भवेयुः तत्तज्ज-
न्यसुखप्राप्तिलपटं स्वहृदनादिजन्यैदिसामुच्चिमयासुखप्राप्तिकं को निवा-

रपेत् को निषिध्येत्, अपितु न कोऽपि निषिध्येदित्यर्थः । निषेधश्च श्रूयते—उत्तिष्ठत जाग्रत । अस्यार्थः—हे जीवाः अनाद्यविद्याप्रसृता उत्तिष्ठत भ्रातिकल्पितं विषयभोगं त्यजत, जाग्रत अज्ञाननिद्रायाः क्षयं कुरुतेति । तथाचात्रैव भाष्यम्— एवं पुरुषे आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यत् मिथ्याज्ञानविजृम्भितक्रियाकारफलक्षणं स्वात्मपायात्मज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशांतः कृतकृत्यो भवति यतोऽतस्तदर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसृता उत्तिष्ठत । हे जंतवः आत्मनोऽभिमुखीभवत जाग्रत अज्ञाननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुतेति विषयाभिलाषिणां निद्रापूर्वकमनिष्टफलं दर्शयति । श्रुत्यंतरम्— “पराचः कामाननुपंति बालाश्च ते मृत्योर्यति विततस्य पाशम्” इति । अस्यार्थः— ते मूढाः अतएव बाला अत्यल्पबुद्धयः पराचः वहिर्गताश्च कामान् काम्यंते भोगासक्तैर्कामाः विषयास्तान् अनुपंति अनुगच्छंति विदात्मभिन्नविषयतृष्णाधेरिताः अनुगच्छंतः मृगतृष्णाजलेनैव वृषिं न गच्छंति, ताहिं क गच्छंति, मृत्योरेविद्याकामकर्मसमुदायस्य विततस्यातिविस्तीर्णस्य पाशं सततजन्ममरणजरारोगाद्यनर्थजातं प्राप्नुवंतीति॥१६

यः सर्पं स्रग्भ्रमोपेतस्तद्गंधायाभिधावति ॥

हस्ते सत्यस्रजं हित्वास किं सुखमवाप्स्यसि ॥१७॥

भ्रमसिद्धस्यापि कथं न सुखहेतुत्वमत आह । य इति । यः सर्पे स्रग्भ्रमोपेतः सर्पे माळाज्ञानवान् तद्गंधाय स्रजो गंधाय गंधं धातुमभिधावति शीघ्रं गच्छति । स हस्ते विद्यमानं सत्यस्रजं हित्वात्यक्त्वा किं सुखमवाप्स्यति, अपितु न प्राप्स्यति । तथा हे चित्तवृत्ते विषयेषु मिथ्याभूतेषु पूर्णानंदं नित्यं सदाप्राप्तं त्यक्त्वा धावत्यास्तव सुखंलेशोऽपि वृत्तिसाधनभूतो न प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

विषयाणां भ्रमोत्पत्वं श्रुतिरेवाह, शोभने ॥

काशयंती ममेवार्थं बक्ष्यमाणं मया ऽधुना ॥ १८ ॥

अनुमाने स्वहृत्पासिद्धिं वारयति । विषयाणामिति । हे शोभने । परमेश्वरसंमुखत्वमेव वृत्तेः शोभनत्वमित्याशयः संबुद्धेः । अद्युना मया वक्ष्यमाणमिममर्थं प्रकाशयंती बोधयंती श्रुतिरेव विषयाणां भ्रमोत्थत्वं भ्रान्तिसिद्धत्वमाह वदति ॥ १८ ॥

यत्र द्वैतमिवाभाति तत्रान्योऽन्यद्विजिघ्रति ॥

अन्योन्यं पश्यति तथा श्रृणोत्यन्योन्यदंतिके ॥ १९ ॥

का सा श्रुतिरतो बृहदारण्यकपंचमब्राह्मणोक्तश्रुतिमुदाहरति, यत्र द्वैतमिवेति ह्याभ्याम् । तत्रैव पूर्वं स यथा सैधवघनो, नेतरो वाह्यः कृत्स्नः इत्युक्तम् । पूर्णं विद्वाने प्रपंचः कथमित्याक्षेपे भ्रान्तिसिद्धमेव द्वैतमिवशब्देन सूचयति । यत्राज्ञानकाले द्वैतमिव द्वैतसदृशं भाति मूढानां तत्र तस्मिन्काले अन्यः पुरुषः अन्यद्रंग्घादिकं उपादत्ते सुखसाधनत्वेन दृह्यातीत्यादि । एवं दर्शनादिकं बोध्यम् ॥ १९ ॥

अन्योन्यञ्चाभिचदति मनुते ऽन्योन्यदीप्सितम् ॥

चिजानाति तथा ऽन्योन्यदिति व्यचहृतिः किल ॥ २० ॥

ननु द्वैतमस्ति न वा नाद्यः तदस्तित्वे निषाधानुपपत्तेः, न द्वितीयः प्रतिपोगिज्ञानं विनाऽपि तदनुपपत्तेरित्यत आह । व्यचहृतिरिति । वाचा वदनमात्रमेव । तथाच श्रुतिः- “वाचा रंभणं विकारो नामधेयम्” इति । अन्यथाऽप्युक्तं “शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पंथा यन्नाम भिर्घ्यायति धीरपर्यैः” इति तु व्यवहारिक एवास्त्वत आह । किञ्चेति । कविश्रिष्टवद्वासिष्ठोक्तधातृकपाराच्च विकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

यदात्मैवाभवत्सर्वमुदिते ज्ञानमास्करे ॥

तदा तु केन कं जिघेत् पश्येत्तद्वच्च केन कम् ॥ २१ ॥

शृणुयात्केन कं तत्राभिचदेदपि केन कम् ॥

मन्वीत केन कं तद्वद्विजानीयाच्च केन कम् ॥ २२ ॥

सर्वकारकव्यवहारमाविद्यमानं प्रदर्शयानुना “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त्वेन कं पश्येत्” इति सर्वकारकव्यावृत्तित्तिपेधं, कुर्वती श्रुति तत्र च

स्थितामर्थतः पठति । यदात्मैवेति । यदा ज्ञानभास्करे उदिते सति सर्वं मायातत्कार्यमात्मैव ब्रह्मात्मैव संपन्नं ब्रह्मणि कल्पितत्वात् । तदतिरिक्तसत्ताभावात्तदा तज्ज्ञानकाले तु केन करणेन कं कर्मभूतं जिघ्रेद्रह्नीयान्सर्वस्यात्ममात्रत्वात्; एवमग्रेऽपि बोध्यमिति ॥२१॥२२॥

सर्वं येन विजानाति विजानीयातु केन तम् ॥

विज्ञातारमिमं केन विजानीयान्मनागिति ॥ २३ ॥

एतत्प्रकाशं प्राप्य बाह्यमंतःकरणं चात्मा प्रकाशयति तं प्रकाशं सर्वसत्ताप्रकाशदमन्यः कः प्रकाशयेदित्याह । सर्वमिति । येनात्मना प्रकाशरूपेण पुरुषः सर्वं विजानाति तं विदात्मानं केन चैतन्यभिन्नेन विजानीयात् । तुशब्दः चैतन्यभासकमात्रनिषेधकः । विज्ञातारं बुद्धेः साक्षिणं इमं सदाऽपरोक्षं केन स्वभास्येन मनाक् इपदपि विजानीयात् । सूर्यादेरपि यदि स्वभास्यद्यदिभास्यत्वं नास्ति तदा तत्प्रकाशास्यान्यभास्यत्वं सुतरां दुर्घटमिति भावः ॥ २३ ॥

स एव नेतिनेत्यात्मा यो ग्राह्यो नहि गृह्यते ॥

अशीर्यः शीर्यते नायमसंगो नहि सज्जते ॥ २४ ॥

सितो न व्यथते नैव रिप्यते प्रचलैरपि ॥

परादाद्ब्रह्म तं योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म चेद तु ॥ २५ ॥

सर्वनिषेधे कृते आत्मैव शिष्यते इति निषेधमुखेनात्मानं बोधयति, स एवेतिसार्धेन । नेतिनेत्यात्मा सर्वकारणनिषेधावधिभूतः यो ग्राह्यो नहि गृह्यते गृहणविषयो नागृह्यत्वात् । करणागोचरत्वात् शब्दमत्ययप्रवृत्तिनिमित्तसकलकार्यधर्मातीतत्वादित्यर्थः । अशीर्यः शीर्यते नायं अपक्षयधर्मरहितत्वात् । कुतो ऽ त आह । असंगो नहि सज्जते । असंगत्वात् न संबधवान् इत्यभूतत्वात् । सितः बद्धो बाह्याभ्यंतरगुण्यः अतो न व्यथते न पीड्यते न रिप्यति प्रचलैरपि सर्वनाशकत्वेन प्रसिद्धेः प्रचलवातादिभिर्नश्यतीत्यर्थः । यान्नवल्फ्य इति मैत्रेयीप्रति स सन्यासं ज्ञानमभिधाय संन्यस्तवानित्यर्थः । संपत्यात्मभिन्नजगतोऽपि मि-

ष्यात्वमतिपादिकाः श्रुतीरुदाहरति सार्यपद्भिः । परादादिति । यः पुरुषो लोकैऽपि ब्रह्म ब्राह्मणजातिमात्मनोऽन्यत्रान्येषु वेद जानाति तमेव वादिनं बाह्य ब्राह्मणजातिः परादात् पृथक् कुर्यात् । तुशब्दो व्यतिरेकार्थः । आत्मभिन्नस्यात्मसत्तया सतस्तद्विशत्वेनात्पंताभावादि-
त्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

क्षत्रं परादात्तं वेद योऽन्यत्र क्षत्रमात्मनः ॥

लोकाः परादुस्त्वं लोकान् यो वेदान्यत्र चात्मनः २६
एवमन्यत्रापि बोध्यमित्याह । क्षत्रमित्यादिवचतुर्भिः । यः आत्मनोऽन्यत्र क्षत्रं क्षत्रियजातिं वेद । क्षत्रं क्षत्रियजातिः । तं भेदवादिनं परादात् पृथक्युयात् । यो लोकान् चतुर्देशभुवनानि ॥ २६ ॥

देवा वेदाश्च भूतानि तं परादुरसंशयम् ॥

आत्मनोऽन्यत्र यो देवान्वेदान् भूतानि वेद वा ॥ २७ ॥
देवा ब्रह्मादयः वेदा ऋगादयः भूतानि स्यावरजंगमानि वेद पथार्थज्ञान-
वेद्यत्वेन ॥ २७ ॥

सर्वं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो वेदाखिलं पुमान् ॥

इदं ब्रह्मक्षत्रमिदमिमे लोका इमे सुराः ॥ २८ ॥

संकोचे मानाभावः इतिन्यायेनाह । सर्वमिति । आत्मनोऽन्यत्र आत्मनो भिन्नमधिष्ठानं जगतो वेद ॥ २८ ॥

इमे वेदास्तथेमानि भूतानीदं तथा ऽखिलम् ॥

यत्किञ्चित्छिजानीयाद्यमात्मेतिकोचिदः ॥ २९ ॥

तर्हि कीदृशं वेदनं, श्रुतिविवक्षितमत आह । इमे वेदा इति । यत्किञ्ची सत्सर्वमपंचः “अपं सदापरोक्षः आत्मा । सर्वं सखिदं ब्रह्म आत्मवेदं सर्वम्” मय्येव सरुचं ज्ञातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ययि सर्वं न्यपं पाति तद्ब्रह्माद्रूपमस्यहम् इत्यादिश्रुत्यंतराचेति ॥ २९ ॥

मदेय सौम्येदमग्र आसीदे कलमग्रम् ॥

इति च श्रुतिरन्याह वेद नानास्ति किञ्चन ॥ ३० ॥

सर्वं सखिदं ब्रह्मेति छांदोग्ये पूर्वमुक्तं तज्जत्वान्तल्लत्वान्तदनत्वाद्ब्रह्मात्मै
 वैवं सर्वमिति तस्यैव दाढ्यार्थं श्वेतकेतुं प्रति तत्तज्ञानोपदेशः । तथाहि
 श्वेतकेतुं प्रति तत्तज्ञानोपदेशः । तथाहि श्वेतकेतुः पित्राज्ञया चतुरो
 वेदान्पठित्वा उच्चासने उपविष्टः “ उन्नतमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
 भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातम् ” इति स आदेशो न जात
 इत्युवाच पुत्रः । पिता पुनरुवाच । चतुरो वेदानधीत्य सांगानष्टाद-
 श पुराणानि च यावदात्मतत्त्वं न जानाति तावदकृतार्थ एव । श्रुत्या
 न्यविज्ञानेनान्यविज्ञानं श्रुत्वाऽऽश्चर्यतां प्राप्तः पुनः पप्रच्छ । कथं नु
 भगवन्स उपदेशः । पिता उवाच । यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं
 विज्ञातं स्यात् इति कारणज्ञानेन कार्यज्ञानदृष्टांतमुक्त्वा उवाच सदेव
 सौम्येदमग्र आसीत्” इत्याह । सदेवेति । हे सौम्य प्रियदर्शन जगत उत्प-
 त्तेः प्राक् सदेवेति । अस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं
 निरजनं निरवयवं विज्ञान पदवगम्यते सर्ववेदांतेभ्यः । एव शब्दो-
 ऽवधारणार्थः । इदमत्र भाष्यं तद्व्याख्यानमुच्यते— यद्विज्ञानेन सर्ववि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं सर्वसन्मात्र-
 त्वं प्रतिजानीते । सदेवेति । सच्छब्दस्य सामान्यविशेषविपपत्वं न्यु-
 दस्पति । सदितीति । पृथिव्यादिभ्यो विशेषमाह । सूक्ष्ममिति । नभ
 आदिभ्योऽप्याह । निर्विशेषमिति । अंत्यविशेषेभ्योऽप्याह । सर्वगतमि-
 ति । तादृश्यं व्यावर्तयति । एकमिति । प्रत्यगभिन्नस्य संसारित्वं
 निषेधति । निरंजनमिति । निष्क्रियत्वेन तत्कृतृत्पमाह । निरवयवमिति ।
 पथोक्ते वस्तुनि प्रमाणमाह । पदवगम्यत इति । ननु पूर्वमीदृशमिदा-
 नीं न किमिति चेन्नेदानीं नामरूपविशेषणवद्भाति तदानीं केवलमेवेति
 तात्पर्यात् । यथा सुप्ते किञ्चिन्नास्ति उत्थितः सर्वं पश्यति यथा पूर्वाह्ने
 घटादिसिद्धह्युणा युन्यानेन प्रसारितं मृत्पिण्डं दृष्ट्वा ग्रामांतरं गत्वा
 मत्परागतोऽपराह्णे घटशरावादिकमुपलभ्य वदति ‘मृदेव पूर्वाह्ने आ-
 सीत्’ इति यथा कार्यकारणभावनिषेधपूर्वकं सजातीयं निषेधयति ।
 एकलमिति । एकमेव एवशब्देन स्वगतभेदोऽपि परास्तः । ननु घटा-

देर्मृद्वतिरेकेण परिणामपिता कुलादिनिमित्तभूतस्तथा ऽत्रापीत्यत
 आह । अद्वयमिति । अद्वितीयं सद्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वि-
 तीयं वस्त्वन्तरं निपिच्यते । विजातीयं द्वितीयमस्य न विद्यते इत्य-
 द्वितीयं सदेवेदमित्युक्तं तद्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सद्वादि-
 नोऽपि सतः सद्दुत्पद्यत इति चेन्न घटात् घटांतरोत्पत्त्यदर्शनात् । स-
 तः सद्दंतरोत्पत्त्यभावेऽपि यथा मृद्वटादिरूपेणावतिष्ठते । कथं प्रागु-
 त्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते, सदेवेत्यवधारणार्थत्वात् । अतएवेदं शब्द-
 वाच्यस्यासदेवेदमिति साक्षाच्छ्रुत्यैव निषेधादेवं सतः संस्थानमात्रमिदं
 “वाधारंणमात्रत्वाद्विकारस्येति । ननु “निष्कलं निश्चेयम्” इत्यादिशु-
 तोर्निरवयवे विकारसंस्थानं कथमिति चेद्ब्रह्मविवर्तत्वात्प्रपञ्चस्य रज्जु-
 सर्पादिवत् मिथ्यात्वात् । अन्यामपि प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधिकां श्रुति-
 माह । अन्याश्रुतिराह वदति । किमाहात् आह ! नेहेति । इह माया-
 शबले ब्रह्मणि नामाभिभवं किञ्चन नास्ति न विद्यते । ननु ब्रह्मभि-
 न्नस्य सत्यसत्यपि निषेधानुपपत्तेरिति चेन्न, अनिर्वचनीयस्यातेरुप-
 पादितत्वान् । नन्वेवमपि निर्गुणे निषेधो मायाशबले वा नाद्यः अभा-
 सप्रतिनिषेधापत्तेः न द्वितीयस्तत्रैव वेदांततात्पर्यविषयत्वात्पत्तेरिति चेन्न
 कल्पितमायां स्वीकृत्यैव शास्त्रविचारप्रवृत्तेः । प्रथमपक्षे तु कथाया अ-
 प्यप्रवृत्तेः । अदएवोक्तं बृहदैः— ‘चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाष-
 या । अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम्’ इति । मूकीभाव एव स्या-
 दाद्यपक्षेऽतो द्वितीयस्यैव योग्यत्वात् । अनया श्रुत्या स्वसंश्रज्जयमाना
 धिरुणनिशाऽत्पंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणस्य सुखत
 एवाभिहितत्वान् । प्रपञ्चस्तु वर्तते सद्दपो नास्तीति प्रतीते । सत्वावि-
 ट्तिन्नत्वेनैव प्रपञ्चस्य निषेधान् न च मतियोगिता व्यधिकरणधर्मस्य
 कथमपल्लेदकत्वमस्मिन्पक्षे व्यधिकरणधर्मावटिन्नाभावस्य स्वीकृत-
 त्वादित्यलं बहुना ॥ ३० ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यो नानेचेद् पश्यति ॥

एतदात्म्यमिदं सर्वं सत्यमात्मैव केवलम् ॥ ३१ ॥

ननु नानादर्शने किं दूषणमित्याशंक्य गर्भवासपरंपरा एवेत्याह । मृत्योरिति । यः पुरुषः इह आत्मनि नानेव प्रपंचं आत्मभिन्नं पश्यति समृत्यो-
मरणं प्राप्य पुनर्मृत्युं मरणं प्राप्नोति । पुनःपुनर्जन्ममरणपरंपरामनुभव-
तीत्यर्थः । तर्हि किं दर्शनमिष्टमत आह । एतदात्म्यमिति । इदं सर्वं
जगत् एतदात्म्यं एतदात्मसत्तातिरिक्तसत्ताःशून्यमित्यर्थः । तर्हि आ-
त्मा किंरूपोऽत आह । सत्यं त्रिकालावाध्यम्, एतेन माघातत्कार्यनिषेधः ।
तन्निषेधान्वेषणे तु अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुन इत्येवो-
त्तरमिति संतोष्यम् ॥ ३१ ॥

इत्याद्यभिवर्दंत्यो हि शतशो ऽथ सहस्रशः ॥

श्रुतयः संति वामोरु जगन्मिथ्यात्वबोधने ॥ ३२ ॥

अन्यापि श्रुतयः संति किं जगतो मिथ्यात्वबोधने तावत्य एतदर्काः
श्रुतयः संतीत्याह । इत्यादीति । हे वामोरु जगन्मिथ्यात्वबोधने शतशः
सहस्रशः श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि विद्यन्ते । आविना शिवमद्वैतचतुर्थमन्यं
ते इत्यादयो वृहन्ते ॥ ३२ ॥

तस्माज्ज्ञात्वा जगत्सर्वं मृगतृष्णाजलोपमम् ॥

सच्चिदानंदमात्मानं श्रयांतरायवर्जितम् ॥ ३३ ॥

अहं सर्वविभ्रनमिभूतं किं वस्तु श्रयेत आह । तस्मादिति । हे शोभने
तस्मान् श्रुत्युक्तजगन्मिथ्यात्वहेतोः । सर्वं जगन्मृगतृष्णाजलं यथा
न तृप्तिजनकं तथा ब्रह्मादिस्वावरांतविषयजातं न तृष्णाशामकं प्रत्यु-
त तृष्णाजनकमेव इति ज्ञात्वा ततः परावृत्त्य प्रत्यगात्मानं त्वंपदलक्ष्यं
तत्पदलक्ष्यसच्चिदानंदमिभूतं श्रय तदेवाहमस्मीति निश्चिनु । तत्रापि ब्रह्म-
लोकादिवत्कश्चिद्भिन्नो भविष्यतीत्यत आह । अंतरायवर्जितमिति । विभ्र-
हितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सर्वं जगदिदं भाति गंधर्वनगरोपमं ॥

आत्मसौधं परित्यज्यं तत्सौधानि किमिच्छसि ॥ ३४ ॥

हे चित्तवृत्ते मृगतृष्णानदीजन्मानजन्मवृत्ती यथा ऽनादरस्तथा संस्र-

देर्मृद्वतिरेकेण परिणामपिता कुलालादिनिमित्तभूतस्तथा ऽप्रापीत्यत
 आह । अद्वयमिति । अद्वितीयं सद्वातिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वि-
 तीयं वस्त्वंतरं निषिध्यते । विजातीयं द्वितीयमस्य न विद्यते इत्य-
 द्वितीयं सदेवेदमित्युक्तं तद्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सद्वादि-
 नोऽपि सतः सद्दुत्पद्यत इति चेन्न घटात् घटांतरोत्पत्त्यदर्शनात् । स-
 तः सदंतरोत्पत्त्यभावेऽपि यथा मृद्वटादिरूपेणावतिष्ठते । कथंमागु-
 त्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते, सदेवेत्यवधारणार्थत्वात् । अतएवेदं शब्द-
 वाच्यस्यासदेवेदमिति साक्षाच्छ्रुत्यैव निषेधादेवं सतः संस्थानमात्रमिदं
 “वाच्यारंभणमात्रत्वाद्विकारस्वेति । ननु “निष्कलं निश्चेयम्” इत्यादिश्रु-
 तेर्निरवयवे विकारसंस्थानं कथमिति चेद्ब्रह्मविवर्तत्वात्प्रपंचस्य रज्जु-
 सर्पादिवत् मिथ्यात्वात् । अन्यामपि प्रपंचमिथ्यात्वबोधिका श्रुति-
 माह । अन्याश्रुतिराह वदति । किमाहात आह । नेहेति । इह माया-
 शबले ब्रह्मणि नामाभिन्नत्वं किंचन नास्ति न विद्यते । ननु ब्रह्ममि-
 श्रस्य सत्यसत्यपि निषेधानुपपत्तेरिति चेन्न, अनिर्वचनीयरूपातेरुप-
 पादितत्वात् । नन्वेवमपि निर्गुणे निषेधो मायशबले वा नाद्यः अप्रा-
 मर्तिनिषेधापत्तेः न द्वितीयस्तत्रैव वेदाततात्पर्यविषयत्वापत्तेरिति चेन्न
 कल्पितमाया स्वीकृत्यैव शास्त्रविचारप्रवृत्तेः । प्रथमपक्षे तु कथाया अ-
 प्यप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं वृद्धै - ‘चोद्यं हा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाष-
 या । अद्वैतभाषया चोद्य नास्ति नापि तदुत्तरम्’ इति । मूकीभाव एव स्या-
 दाद्यपक्षेऽतो द्वितीयस्यैव योग्यत्वात् । अमया श्रुत्या स्वसंज्ञ्यमाना
 धिकरणनिष्ठाऽत्यंताभावप्रतिपोगित्वरूपमिथ्यात्वभक्षणस्य मुसत
 एवाभिहितत्वात् । प्रपचस्तु वर्तते सद्गुणो नास्तीति प्रतीते । सत्वावि-
 छिन्नत्वेनैव प्रपचस्य निषेधात् न च प्रतिपोगिता व्यधिकरणधर्मस्य
 पथमवच्छेदफलमस्मिन्पक्षे व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नाभावस्य स्वीकृत-
 त्वादित्यलं बहुना ॥ ३० ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यो नानेयेन पश्यति ॥

एतदात्म्यमिदं सर्वं सत्यमात्मैव कैवल्यम् ॥ ३१ ॥

ननु नानादर्शने किं द्रुपणमित्याशंक्य गर्भवासपरंपरा एवेत्याह । मृत्योरिति । यः पुरुषः इह आत्मनि नानेव प्रपंचं आत्मभिन्नं पश्यति समृत्यो-
मरणं प्राप्य पुनर्मृत्युं मरणं प्राप्नोति । पुनःपुनर्जन्ममरणपरंपरामनुभव-
तीत्यर्थः । तर्हि किं दर्शनमिष्टमत आह । ऐतदात्म्यमिति । इदं सर्वं
जगत् एतदात्म्यं एतदात्मसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यमित्यर्थः । तर्हि आ-
त्मा किंरूपोऽत आह । सत्यं त्रिकालावाध्यम्, एतेन माघातत्कार्यनिषेधः ।
तन्निषेधान्नेषणे तु अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुन इत्येवो-
त्तरमिति संतोष्यम् ॥ ३१ ॥

इत्याद्यभिचदंत्यो हि शतशो ऽथ सहस्रशः ॥

श्रुतयः संति वामोरु जगन्मिथ्यात्वबोधने ॥ ३२ ॥

अन्यापि श्रुतयः संति किं जगतो मिथ्यात्वबोधने तावत्य एतदकारः
श्रुतयः संतीत्याह । इत्यादीति । हे वामोरु जगन्मिथ्यात्वबोधने शतशः
सहस्रशः श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि विद्यन्ते । आदिना शिवमद्वैतचतुर्थमन्यं
ते इत्यादयो वृद्धन्ते ॥ ३२ ॥

तस्माज्ज्ञात्वा जगत्सर्वं मृगतृष्णाजलोपमम् ॥

सच्चिदानंदमात्मानं श्रयांतरायवर्जितम् ॥ ३३ ॥

अहं सर्वविघ्नैरनभिभूतं किं वस्तु श्रपेत आह । तस्मादिति । हे शोभने
तस्मात् श्रुत्युक्तजगन्मिथ्यात्वहैतोः । सर्वं जगन्मृगतृष्णाजलं यथा
न तृप्तिजनकं तथा ब्रह्मादिस्वावरांतविषयजातं न तृष्णाशामकं प्रत्यु-
त तृष्णाजनकमेव इति ज्ञात्वा ततः परावृत्त्य प्रत्यगात्मानं त्वंपदलक्ष्यं
त्त्वंपदलक्ष्यसच्चिदानंदमभिन्नं श्रय तदेवाहमस्मीति निश्चिनु । तत्रापि ब्रह्म-
लोकादिवत्कश्चिद्विघ्नो भविष्यतीत्यत आह । अंतरायवर्जितमिति । विघ्न-
हितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सर्वं जगदिदं भाति गंधर्वनगरोपमं ॥

आत्मसौधं परित्यज्यं तत्सौधानि किमिच्छसि । ३४ ।

हे चित्तवृत्ते मृगतृष्णानदीजन्मपानजन्यवृद्धौ यथा ऽनादरगतया संसार-

सुखेऽनादरः कर्तव्यस्त्वया इत्याह । सर्वमिति । हे शोभने इदं सर्वं जगत् गंधर्वनगरोपमं यथा कार्तिकादिमासे प्रातःकाले वने वृषपरिखापणादिभिरलंकृतं धवलनगरं दृश्यते तत्सुखं जगदिदम् । यथा कश्चिद्ब्रह्मेत-मया तत्र नगरे नद्यां स्नात्वा तत्रापणे ऽन्नादिकं क्रीत्वा पक्त्वा भुक्त्वा शपित्वाऽविमुखं लब्धम् । ब्रह्मलोकादिजगत्सुखं विविकारार्हास्यास्पदमेवात आत्मसौधं यथा सुधया श्वेतवर्णेन पाषाणस्य भस्मना निर्मितं मंदिरं संसारिणा तथात्मसौधं नित्यानंदस्वरूपं ब्रह्मलोकादिसौधेषोऽप्युत्पुञ्जं निर्मलं परित्यज्य विहाय तत्सौधानि तस्य गंधर्वनगरस्य सौधानि किमिच्छसि । तत्रेच्छा न कर्तव्येति भावः ॥ ३४ ॥

ताडिता पुच्छविकला कृतकर्णास्खलद्गतिः ॥

सरमा चरमावस्थां प्राप्ताऽप्युज्झति न भ्रमम् ॥ ३५ ॥

पदि तदिच्छां न त्यक्ष्यसि तदा श्रुत्या उपमेयतां गमिष्यसीत्याह त्रिभिः । ताडितेति । यथा सरमा थुनी लघुहादिभिराघातिता पुच्छविकला पुच्छरहिता कृतकर्णा कृतौ जिह्वौ कर्णौ यस्याः सा चरमावस्था मत्यावस्थां प्राप्ताऽपि भ्रमं ज्ञातिज्ञानं तद्विषयं वा न त्यजति ॥ ३५ ॥

यथा तथा क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्भिन्ना क्वचिद्धता ॥

चित्तवृत्ते त्यजस्येनं विषयेषु भ्रमं नहि ॥ ३६ ॥

हे चित्तवृत्ते तथैवं विषयेषु भ्रमं हि यस्मान्न त्यजसि । कथंभूता त्वम् । क्वचिद्विषये जिह्वा द्वैधीभावं काष्ठवत् द्वैधीभावं गमिता । क्वचिद्भिन्ना मध्ये पटवद्विदारिता । क्वचिद्विषये हता लोष्ठवन्नष्टा ॥ ३६ ॥

वारिताऽपि मुहुर्भ्रात्वा भक्षते मक्षिकाक्षतम् ॥

चित्तवृत्ते त्यजस्येनं विषयेषु भ्रमं नहि ॥ ३७ ॥

वारिताऽपि निषिद्धाऽपि मुहुर्वारंवारं भ्रात्वा मक्षिकाभ्रतं मक्षिकाभिः व्रणीकृतं न त्यजति सरमा तथा त्वं मृतिहताऽपि अनेकेषु विषयेष्वपमानिताऽपि विषयोत्थं विषयेष्वाधिस्यं भजसे । अतएवोक्तम् रागिणो विषया ननु विवर्धन्ते क्षीणेषु क्षीयाभवन्ति' इति ॥ ३७ ॥

अज्ञानमात्रपरिकल्पितमाकलय्य
विश्वं चिदात्मनि भुजंगमिव स्रजीदम् ॥
भीतां जवेन भ्रमतीमिह चित्तवृत्ते
तत्त्यागतोऽप्युपहसिष्यति नैव लोकः ॥ ३८ ॥

भ्रान्त्यात्मानमनिष्टं ज्ञात्वा त्यक्ष्यसि चेद्भास्यास्पदं न यास्यसि किमि-
त्याह । अज्ञानेति । हे चित्तवृत्ते अज्ञानमात्रपरिकल्पितं चिदात्मनि
विश्वमाकलय्य अनिष्टं ज्ञात्वा जवेन वेगेन भ्रमाधिष्ठानभूतसत्पात्मत्या-
गतो लोकः किं नैव हसिष्यति । अपितु उपहसिष्यत्येवार्थः । इहलोके
पथा काचिद्भ्रान्ता ह्रीं स्रजं स्वकंठस्थां सर्पं मत्वा भीता सती वेगेन-
धावती त्यक्तोपहस्यते तथा त्वमपीति भावः ॥ ३८ ॥

अज्ञानसंभवमिदं जगदित्यवेहि ।
नास्यापरं किमपि कारणमस्ति सत्यम् ॥
सत्ये हि शुक्तिशकले स्फुरतोऽपरोक्षं ।
रूपस्य कोन्वनवबोधमपास्य हेतुः ॥ ३९ ॥

ननु पथात्मनः सत्यत्वं जगतो मिथ्यात्वं स्यात्तदेतत् स्याज्जगत्तु स-
त्यं ब्रह्मकारणकत्वान्मृत्कारणकघटवत् न च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्
“आत्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिश्रुतेरित्यत आह । अज्ञानेति । हे
चित्तवृत्ते इदं जगदज्ञानसंभवमित्यवेहि जानीहि । अस्य जगतोऽपरं
किमपि सत्यं कारणं नास्ति । हि यस्मात्सत्ये शुक्तिखंडेऽपरोक्षे स्फु-
रतः प्रत्यक्षं प्रतीतस्य रूपस्य रजतस्यानवबोधमज्ञानमपास्य हित्वा
को हेतुः, अपितु न कोपीत्यर्थः । अनुमानं त्वसिद्ध्याप्रस्तत्त्वाद्गुपेक्ष-
णीयम् । ननु ब्रह्मकारणकत्वमवाप्तस्य का गतिरिति चेदेकत्रिज्ञानेन
सर्वत्रिज्ञानप्रतिज्ञानसिद्धयर्थं प्रधानकारणवादखंडने तात्पर्यात् उत्प-
त्तिश्रुतेर्वाद्भेदे तात्पर्यात् ननु ब्रह्मकारणत्वे अधिष्ठानत्वे मात्रेण कारणं
ब्रह्म गीयते इत्यादिवचनेवातिकारेण ब्रह्मकारणकत्वस्य संद्वित्वाच्च
अप्रयोजकत्वाच्चानुमानं नोतिष्ठति अवाध्यत्वस्योपाधित्वाच्च । नचोपाधेः

किं फलमिति वाच्यम् साध्याभावसाधनमेव फलं तथाहि जगत् मिथ्या-
वाध्यत्वात् पन्नैवं तन्नैवं यथाश्रुक्तिशकलमिति उपाध्यभावेनसाध्याभा-
वसाधनादिदृष्टिसिद्धिरिति अन्वपिदृष्टान्तस्तु रजतमे यदि जगत्सत्त्वेनासत्त्वेन
वा निरूप्येत तदाऽस्य कारणं पर्यालोच्येतापि अनेनाधिष्ठानेऽस्य प्रतीत-
स्याज्ञानातिरिक्तं कारणं नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सत्यादिदं यदि भवेन्न भवेन्मृषा त-
न्मिथ्यात्वमस्य सुभगेऽनुभवानुसारि ॥
नह्यथयद्भवति तच्छ्रु इति प्रसिद्धमास्यां
ततः परिहरात्र विनाशशीले ॥ ४० ॥

स्वरूपासिद्धि दृढयति । सत्यादिति । सत्याद्ब्रह्मणः इदं भवेत् ब्रह्मो-
पादकं जगद्यदि भवेत्तत्तदा न मृषा भवेत् । तत्र किं प्रमाणमत आह ।
हे सुभगेऽस्य जगतोऽनुभवानुसारि प्रत्यक्षसिद्धं देहादेर्मिथ्यात्वम् ।
कथं प्रत्यक्षं देहादेर्मिथ्यात्वमत आह । नहीति । हि यस्मादद्य दिने
यद्भवति तत् श्वः आगामिदिने न भवति इति लोके प्रसिद्धम् । ततः
किं करणीयं मया क्षणविध्वंसिनि जगति आस्थां न कर्तव्येत्याह ।
आस्था इदमनुकूलं जातमिदमपरं भविष्यतीत्याकारिकां दृढवासनां
विनाशशीले ऽवश्यं नाशशीले जगति परिहर दूरीकुरु । भूतस्य
भाविनश्च चित्तां त्यक्त्या । वर्तमाने काले वर्तस्व समाहिता भवेति
पावत् । उक्तंच वाशिष्टे ‘ यत्रेन्द्रजालप्रस्रिलं मायामयमवस्तुकम् ॥ तत्र
कास्या कथं नाम हेपोपादेयदृष्टय इति ॥ ४० ॥

नोत्पद्यते न लयमेति विचर्द्धते च
न क्षीयते न चलति कचिदेष आत्मा ॥
पूर्वो न नोपरतया प्रथितो न चाह्यो-
नैयांतरः सकलदृक् श्रुतिशेषसिद्धः ॥ ४१ ॥

नन्वात्माप्युत्पद्यतां दृश्यत्वादेहादिवत् “ नय दृश्यत्वासिद्धिदृश्यते
त्वग्रपाशुभ्या ” इति श्रुतेरित्याशंस्य पास्करुणितपद्माविविशारनिषेवण

र्वकमात्मनः पूर्णत्वबोधनार्थं पूर्वापरादिदिग्परिच्छेदं निषेधपञ्चात्मनं
 निरूपयति । नोत्पद्यते इति । क्वचित्कदाचिदपि एष आत्मा नोत्पद्यते
 न जायते, नास्ति, न ल्यमेति नं ध्रियते, न विवर्धते, न क्षीयते, न
 चलति न परिणमति इतिदेहादिनिश्चयभावविकारप्रतिषेधः । अनेन
 वर्णाश्रमाद्यभिमानं त्याज्यमिति सूचितम् । अन्यथा ' त्वंपदार्थविवे-
 काय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ' इति निषेधलंपनापत्तेरिति । तथाच
 स्मृतिः- ' न जायते ध्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न
 भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे,
 इति । न पूर्वं पूर्वादिगवच्छिन्नो न, पूर्वकालावच्छिन्नोऽपि न । नोपर-
 तथा पूर्ववत् । न बाह्यो नांतरः किंतु पूर्णः । किं प्रमाणमीदृशोऽत
 आह । सकच्छेदक् स्वकल्पितसर्वप्रकाशः स एव हृक् वा । सर्वप्रमाण-
 साक्षिणि स्वप्रकाशे प्रमाणापेक्षा नास्तीत्यर्थः । तर्हि तदभावे नास्ति
 किमत आह । श्रुतीति । ' अनाशिनोऽप्रमेयस्य ' इति स्मृतेर्नेतिनेत्या-
 दिवाक्यैः सर्वनिषेधशेषत्वेन प्रतिपादितो विद्वदनुभवसिद्धश्चेति । अने-
 नामुमानं बाधितमिति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

उच्चावचान्यनुभवन्प्रतिबिंबभूता-
 न्यालक्ष्यते उपचयापचयादिमान्वा ॥
 तस्मादिदं सुखचिदेकरसं विबोध-
 मासाद्य शोकरहिता भव चित्तवृत्ते ॥ ४२ ॥

नन्वात्मनः पूर्णत्वे देवमनुष्यतिर्यगादिभेदः किंनिबंधन इत्याशंक्य
 स्त्वादिगुणनिबंधन इत्याह । उच्येति । उच्चावचानि प्रतिबिंबभूतानि
 देवादिशरीराणि अनुभवअविद्यया तेष्वध्यासं कुर्वन् उपचयापचयादि-
 मान्वा, वा इवार्थे, सुरनरतिर्यगादिदेहवानिवाञ्छयते । षट्महादिना
 ऽऽकाश इव सत्त्वाधिक्ये देवादि, रजभाधिक्ये मनुष्यादिः, तमभाधिक्ये
 पश्वादिः । मया शब्दोऽपि स्फटिकः पीतरकनीलाण्डपायिभेदेन पीतो
 रक्त इत्यादिन्यवहारमागिब लक्ष्यते तथात्माऽपि । अतो देवादिभेद-

स्योपाधिकत्वात्परिपूर्णविदानंदे निमज्ज्य शोकरहिता भवेत्पुपदेशमुपसं-
हरन्नाह । तस्मादिति । हे चित्तवृत्ते इदं सदाऽपरोक्षं विदेकरस
चिद्वनानंदं विबोधं मनआदिषु विशेषो बोधो यस्यात्मनस्तमासाद्य
तदेवाहमस्मीति साक्षादनुभूय “ तरति शोकमात्मवित् ” इति श्रुतेः
शोकरहिता भव ॥ ४२ ॥

चित्तवृत्तिरिति भ्रात्रा निजेन प्रतिबोधिता ॥

विषयेभ्यो रतिं संचो निश्चकर्षात्मनः किल ॥ ४३ ॥

इदंशं परमोपदेशं श्रुत्वा चित्तवृत्तिः किं चकारात् आह । चित्तवृत्तिरि-
ति । चित्तवृत्तिः इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजेन भ्रात्रा सहोदरेण
समानाधिकरणेन प्रतिबोधिता परिपूर्णात्मनो बोधं प्रापिता विषयेभ्य
ऐदिकामुष्मिकभोगेभ्यः सद्यः उपदेशवाक्याप्यानुभवकाले आत्मनो रतिं
प्रीतिं निश्चकर्षे आकृष्टवृत्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

नलिनीमिव तोयेभ्यः संमग्रां करिगेहिनी ॥

विषयेभ्यो वहिश्चक्रे चित्तवृत्ति रतिं निजाम् ॥४४ ॥

चित्तवृत्तिः कथं विषयेभ्यो रतिं निश्चकर्षेत्पत्र दृष्टान्तमाह । नलि-
नीमिति । करिगेहिनी हस्तिनी तोयेभ्यो जलेभ्यः संमग्रां जलाद्योगतां
नलिनीं कमन्निनीमिव विषयेभ्यो निजां रतिं वहिश्चक्रे विषयत्यागपरा-
पणा वभूव ॥ ४४ ॥

सा तदा तत्परं ज्योतिर्दधाना विषयोऽज्ञिता ॥

अंतर्दीपा यमौ काचकूपकेव गतावृत्तिः ॥ ४५ ॥

कथं विषयत्यागपराऽभूदत्र दृष्टान्तमाह । सेति । सा चित्तवृत्तिस्तदा
तस्मिन्काले अंतर्दीपा मध्यदीपा काचकूपकेव प्रकाशात्प्रवधापककाव-
निर्मितपात्रमिव यमौ चकाशे । फीदशी काचकूपका । गतावृत्तिः गता
आवृत्तिरावरणं प्रकाशनिरोधक मस्या सा तथा । कथंभूता चित्तवृ-
त्ति । विषयोऽज्ञिता विषयेभ्येकैरुज्जिता त्यक्ता । पुनस्तद्वेदांतप्रसिद्धं
परं सर्वव्याप्त्येभ्यः उत्कृष्टं निरतिशयं एवोति प्रकाशं दधाना । यथा

कूपका प्रकाशनिरोधका न भवति तथा वृत्तिरहमाकारतोमिदमाकारता
त्यक्त्वा निश्चल्य बभूवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अस्मिन्नवसरे दक्षा मुमुक्षाऽभ्येत्य योगिनम् ॥

वैराग्यतीर्थमायांतं नातिदूरे न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

अधुना विवेकफलं वैराग्यं मुमुक्षामाप्तिरूपं दर्शयति । अस्मिन्निति ।
अस्मिन्काले विवेकदाढ्यसमये दक्षा चतुरा मुमुक्षा योगिनं विवेकाश्रम-
भ्येत्य वैराग्यतीर्थं परमहंसं नातिदूरे निकटे, न्यवेदयदकथयत् । विवि-
वेकादनंतरं, वैराग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तां विवेकाश्रमः क्षामां मुमुक्षां वीक्ष्य तापसीम् ॥

सुप्रसन्नमना प्राह भद्रे ऽत्रोपविशेत्यलम् ॥ ४७ ॥

विवेकाश्रमो भिक्षुमुमुक्षामागतां साधनचतुष्टयचरमावस्थामनेकजन्मसंचि-
तपुण्यफलभूतां विवेकजन्यां दृष्ट्वा किं चकार प्रसन्नचित्तसंपन्न इत्याह ।
वामिति । विवेकाश्रमो भिक्षुः तां प्रसिद्धप्रभावां क्षामामतिकृशां तापसी
मनहृदियनिरोधलक्षणतपःपरायणा मुमुक्षां ब्रह्मलोकादिविषयत्यागपूर्व-
कमोक्षेच्छां वीक्ष्य सुप्रसन्नमनाः सुतरा निर्मलचित्तः सन्नाह । हे भद्रे
बल्याणरूपे अत्र अस्मिन्मठे अल्पमुपविश इमं भूय अस्य वैराग्यादि-
कमेव भूषणमिति । अन्यथावृत्तेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पांचजन्ये मठे ऽस्माकं यतो भीत्याऽनवस्थितिः ॥

चित्तवृत्तिरियं सा सुप्रसन्ना विहिता मया ॥ ४८ ॥

यथा कथंचित्परमार्थनिष्ठा वैराग्यादिपूर्विका प्राणिना भवेदित्याशयेन
मुमुक्षायाः तापस्याः विवेकाश्रमस्य भिक्षोश्च संवादरूपा कथामुपन्यस्य-
ति । पांचेति । हे तापसि पांचजन्यमठेऽस्मिन्मनुष्यदेहे यतोभीत्या
रामद्वेषादिसंसारभयात् अस्माकं विवेकाश्रमादिभिक्षुणामनवस्थितिः
श्वस्थितिनास्ति सा इय चित्तवृत्तिर्मया विवेकाश्रमेण सुप्रसन्ना रामद्वे-
षादिमलनिवृत्त्या निर्मलीकृता ॥ ४८ ॥

मुमुक्षे तापसीद्वार्यां विषयं तव निर्मला ॥

चित्तवृत्तिरथोत्थाय श्रुतपूर्वा तु तापसीम् ॥

ननाम दंडवद्भूमौ परित्यज्य स्वदृष्टताम् ॥ ४९ ॥

मुमुक्षा उवाच चित्तवृत्तिरियं मे किं साधयिष्यति ते विषयं सुखेन
साधयिष्यतीत्याह । मुमुक्षे इति । हे मुमुक्षे तापसि इदानीं निर्मला
चित्तवृत्तिस्तव विषयमनायासतः सुखेन करिष्यति संपादयिष्यति
अतस्त्वं स्थिरा भव तिष्ठेति । चित्तवृत्तिस्तापसीं दृष्ट्वा किं चकार, नम्रा
बभूवेत्याह । चित्तवृत्तिरिति । अथानंतरं चित्तवृत्तिः श्रुतपूर्वा तापसीं
दृष्ट्वा उत्थाय भूमौ दंडवन्ननाम । किं कृत्वा । स्वदृष्टतां परित्यज्य ।
सर्वान्कामादिदोषान् त्यक्त्वा निरहंकारा जाता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मुमुक्षा लक्ष्य तां स्वच्छां प्रसन्नवदनांबुजाम् ॥

परमात्मप्रसादस्ते भवत्वित्याशिपं जगौ ॥ ५० ॥

मुमुक्षा प्रणामं स्वीकृत्पाशीर्वादं ददावित्पाह । मुमुक्षेति । मुमुक्षा तापसी-
त्याशिपं जगौ आशीर्वचनं कृतवती । इतीति किम् । हे चित्तवृत्ते
तवात्मप्रसादो भवतु परमेश्वरस्तव हृदि तिष्ठतु । किं कृत्वा । ता चित्तवृत्ते
स्वच्छां निर्मलां प्रसन्नवदनांबुजां प्रसन्नं वदनांबुजं पश्याः सा तथा तां
लक्ष्य । अनेन मुमुक्षोः प्रसन्नवदनत्वमपि लक्षणमिति सूचितम् ॥ ५० ॥

वैराग्यतीर्थसंन्यासी विवेकाश्रमतोऽवर ॥

मठं प्राप पांचजन्यं त्यक्तदंडो दिगंबरः ॥ ५१ ॥

इति मुमुक्षागमनमभिधापानेकजनमानुष्ठितनित्यनेमित्तिकादिकर्मजन्यपु-
ण्यपुंजकलभूतसंन्यासायिभूतं परमदससंन्यास संवर्तादिभिरनुष्ठितमव-
धृतेर्नारदनारायणसंपाद्रूपपरमहसोपनिषदाभिधानुं तीव्रतरवैराग्यती-
र्थगमनं कथयति चतुर्भिः । वैराग्येति । वैराग्यतीर्थसंन्यासी पांच-
जन्यं मठं प्राप । कर्षभूतः । विवेकाश्रमतीऽवरः । तत्पश्चाद्भावित्वात्क-
निष्ठ । वर इति छेदेऽपि न दोषः, परममंगलरूपाश्रमस्य साक्षाद्दे-
त्यात् । पुनः त्यक्तो दंडो येन स तथा । पुनर्दिगंबरः दिग्बरः ॥ ५१ ॥

बाहूपवर्हणो भूमिमंचकः पाणिपात्रभुक् ॥

अपादुको गुहागेहो जलाशयकमंडलुः ॥ ५२ ॥

पुनर्बाहूपवर्हणः बाहू भुजौ उपवर्हणमुपधानं यस्य स तथा । उक्तं च-
 'अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ॥ बाहूपधानं शाम्यंतं तं देवा
 बाह्यं विदुः' इति । पुनर्भूमिमंचकः भूमिः मंचः शय्या यस्य स ।
 पुनः पाणिपात्रभुक् पाणिर्हस्त एव पात्रं तेन भुंक्ते इति तथा । पुनः
 अपादुकः न विद्यते पादुके यस्य स तथा । पुनः गुहागेहो गुहा पर्व-
 तादिकं दरी गेहो यस्य स तथा । उक्तंच वादरायणेन भागवते- 'सत्यां
 जितौ किं कशिपोः प्रयासैर्वाही स्वसिद्धे उपवर्हणैः किम् ॥ सत्य-
 जलो किं पुरुषान्नपात्र्या दिग्बलकलादौ सति किं दुकूलैः ॥ चीराणि किं
 पथि न संति दिशंति भिक्षां नैवाधिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥
 रुद्रा गुहाः किमजितो ऽवति नोपपन्नान्कस्माद्भ्रजंति कवयो धनदुर्मदां-
 धान्' इति । पुनर्जलाशयो नद्यादिरेव कमंडलुः जलपानपात्रं यस्य
 स तथा ॥ ५२ ॥

विचरन्पृथिवीमेतां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥

अयाचितयथाप्राप्ताहारः कारकतोऽज्ञितः ॥ ५३ ॥

पुनः एतां पृथ्वीं जडोन्मत्तपिशाचवद्विचरन्, जडोन्मत्तादिर्यथा एषा
 दिग्गंतव्या एषा नेति न विचारयति, तथा ऽयमपि पूर्वापरविचारहि-
 तः केवलं वर्तमानकाले स्थितः । न च वर्तमानकाले तु सर्वे तिष्ठतीति
 वाच्यम् । अन्ये तु भूतभाविपदार्थानपि चिंतयन्ति । अयमेव विशेषो-
 ऽस्य भूतभावि न चिंतयेत् । न च वर्तमानकालिकवस्तुभावेऽपि चिंत-
 नस्वाविशेषादविशेष इति वाच्यम्, सेस्त्वहकारपूर्वकं चिंतयते ऽनेन तु
 निरहंकारेणैव पदार्थो भास्यंते इति विशेषत्वात् । अतएवोक्तम्- 'ना-
 स्मारुमस्त्वहंकारो व्यवहारेषु यं समः ॥ नुप्यं एव हि तिष्ठेयं यत्र दृश्यं
 न विद्यते' इति । ननु त्रुपे तिष्ठेयमित्युक्तवतां वेदातिनां द्वैतसंखने

मवृत्तानां त्रित्वापत्तिरेकं तुयं स्थितिस्तत्कर्ता वेति मूलहानिर्वृद्धिभिच्छ-
 त इति न्यायापत्तिरिति वाच्यम् । यथा स-भूमा कुञ्ज स्थित इति पृष्टे
 स्ये महिम्नि इत्यत आह । कारकतोऽङ्गितः कारकतया उज्जितः त्यक्तः ।
 “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केने कं पश्येत् ” इत्यादिश्रुत्या
 स्वरूपसाक्षात्कारे सर्वस्य कारकमात्रस्यात्ममात्रताभिधानात् । अतएवा-
 पाचित यथा अपाचितमार्गेण यथाप्रारब्धं प्राप्ताहारः । अतएवोक्तम्-
 ‘येन केनचिदाशितो येन केनचिदाशितः ॥ यत्रकचनशायी स्यात्तं देवा
 ब्राह्मणं विदुः ’ इति ॥ ५३ ॥

दधानोऽतः परं ज्योतिर्बहिर्धूलिविधूसरः ॥

विवेकाश्रममानन्धोपविवेश तदाज्ञया ॥ ५४ ॥

एतत्सर्वनिदानं विशेषणमग्रह । दधानोऽतः परं ज्योतिः तत्पदलक्ष्यं
 सच्चिदानन्दमन्तः त्वंपदलक्ष्याभिन्नत्वेन दधानः । पुनर्बहिर्धूलिविधूसरः
 देहाध्यासाभावात् धूलिलिप्तांगः । पुनः किं चकार । विवेकाश्रममानन्ध
 ज्येष्ठत्वात्तस्य तदाज्ञया तस्य विवेकाश्रमस्याज्ञया उपविष्टवा-
 नित्यर्थः ॥ ५४ ॥

विवेकाश्रमं आहैनं भिक्षो दंडकमंडलू ॥

कौपीनाच्छादनं वासः कथां किं त्यक्तवानसि ॥ ५५ ॥

वैराग्यतीर्थस्पर्शेदृशां दशां दृष्ट्वा विवेकाश्रमः किमाह परमावधिभूतं
 परमदंससन्पासमाक्षिपन्नाह । विवेकाश्रम इति । विवेकाश्रम एवं वैरा-
 ग्यतीर्थमाह । हे भिक्षो दंडकमंडलू कौपीनाच्छादनं वासः कूपपतनमर्ह-
 ति कौपीनम् । कूपशब्दात्सजि वृद्धौ सज ईनादेशे । कौपीनं पापं
 तत्साधनत्वात्पुरुषमेतदोऽपि कौपीनं तस्याच्छादनं वासः, अथवा कौपीनं
 मेरुस्तदाच्छादनमपि कौपीनं, आच्छाद्यते जलपात्रमनेनेति आच्छादनं
 जलशोथनपात्रं पृथगेव कौपीनं आच्छादनं चानयोः समाहारः कौपी-
 नाच्छादनम्, वासः षट्त्रिंशः । कथां शीतनिवारणां किं त्यक्तवा-
 नसि । शास्त्रनिहितत्यागे दोषमाहेति भावः ॥ ५५ ॥

इत्थं पृष्टः स तेनाह विवेकाश्रमे शृण्वतः ॥

परमहंसोपनिषदस्तात्पर्यं कथयाम्यहम् ॥ ५६ ॥

वैराग्यतीर्थसंन्यासी विवेकाश्रमिभुङ्गाऽऽक्षिप्तः किमाह पंचविंशतिश्लो-
कैर्नारदनारायणसंवादरूपां परमहंसोपनिषत्कथामाह । इत्थमिति ।
इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण पृष्टः स वैराग्यतीर्थः तेन विवेकाश्रमिभुङ्गा पृष्ट
आह । हे विवेकाश्रम भतः शृणु । अवधूताश्रमे प्रमाणमिति शेषः । अहं
परमहंसोपनिषदस्तात्पर्यं कथयामि ॥ ५६ ॥

देवर्षिर्नारदो ऽभ्येत्य देवं नारायणं विभुम् ॥

पप्रच्छोत्कंठया वाचा प्राञ्जलिः प्रश्रयान्वितः ॥ ५७ ॥

तां कथामेवावतारयति । देवर्षिरिति । नारदो देवर्षिविभुं व्यापकं देवं
प्रकाशरूपं नारायणं सर्वनरांतर्यामिणं परमेश्वरं जगत्कल्पाणार्यं
लीलाविग्रहरूपेण बदरिकाश्रमनिवासिनं प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्रश्रया-
न्वितः प्रश्रयेण श्रुत्युपदिष्टेन शिक्षारूपेण मार्गेण पुक्त उत्कंठया
श्रद्धाभक्त्युत्साहव्यंजकया वाचा वाण्या पप्रच्छ पृष्टवान् ॥ ५७ ॥

भगवन्परमहंसानां को मार्गः का परा स्थितिः ॥

एतद्विज्ञातुमिच्छामि ततो मे ऽनुग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

किं पृष्टवानत आह । भगवन्निति । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानामग-
तिं गतिम् ॥ वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भनवानिति ॥ तत्संबु-
द्धौ हे भगवन् । अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थि-
तिरिति श्रुतिमर्थतः पठति । परमहंसानां जीवन्मुक्तानां संन्यासोपनि-
षदा परमहंससंन्यास उक्तः, हंसोपनिषदि च उक्तः तत्र प्राप्तयोगस्य
ज्ञानिनः कीदृशी लोके स्थितिरिति संदिश्यते । यदुक्तम्—' स्थितमज्ञस्य
या भाया समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभावेत किंमापीत
ब्रजेत किम् ' इति । तथाच पामरत्वशंकयाऽवज्ञा स्यात्ततो महान्प्रत्य-
वायः स्यादित्येतत्स्वरूपज्ञानाय परमहंसोपनिषदाभ्यन्ते । अथ योगि-
नां परमहंसानामिति । योगधित्तदृष्टिनिरोधस्तद्भ्रंती योगिनः, परमहं-

साथोत्पन्नतत्त्वज्ञानाः । तत्र निरुद्धचित्तोप्याणिमादिपूक्तदशार्था समास-
 क्तः सन्नात्मनि संशितो विपर्यस्तश्च परमपुरुषार्थाद्भ्रंश्यतीति परमहंसप-
 दं परमहंसश्च तत्त्वविवेकेनैष्यैष्वसारतां ब्रुध्वा विरज्यति ॥ तदुक्तम्-
 'चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरतीह शक्तयः इत्यस्याश्वयंजालेषु नाभ्युदेति
 कृतहलम्' इति । परमहंसो विद्यावलेन विधिनिषेधौ लंघयति ततः
 शिष्टविगान स्यात् । तदुक्तम्- 'सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति समाप्ते च कलौ
 युगे ॥ नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्रोदरपरायणाः' इति । तदर्थं योगिग्रहण-
 म् । नच निष्कामकर्मानुष्ठानमपि योग इति वाच्यम्, विशेषणद्वयेन
 स्थितप्रकृत्यगुणातीतत्वादीनामभेदकत्वात् । तथाचोक्तं वासिष्ठे प्रश्न
 प्रतिवचनान्प्याम्- 'राम उवाच । एवं स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य संम-
 तः ॥ अपूर्वातिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदा वर ॥ वसिष्ठ उवाच । नास्य
 कस्मिंश्चिदेवाशे भवत्यतिशयेन धीः ॥ नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा स आत्म-
 न्येव तिष्ठति ॥ मंत्रसिद्धेः तपःसिद्धेस्त्वेत्रसिद्धेश्च भूरिशः ॥ कृतकामाश-
 यानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ एक एव विशेषोऽस्य न समो सूक्ष्म-
 द्विभिः ॥ सर्वत्रास्या परित्यागात्सदा निर्वासनं मनः ॥ एतावदेव सत्तु
 ङ्गिमलिंगमूर्तेः संशांतसंश्रुतिविरभ्रमनिर्वृतस्य ॥ तज्ज्ञस्य यन्मदनको-
 पविपादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं तत्तुत्वम्' इति । को मार्गः
 नारदो ब्रह्मपुत्रो देवर्षिर्भगवतं सनत्कुमारं प्रति जगाम । स हि नारदा-
 य शोकवरणाय भूमानमुपदिष्टवान् । 'यथा "छंदोगानामात्रातं अ-
 धीहि भगवन् इतिहोपससाद् सनत्कुमारं नारदः" इत्यारभ्य "तस्मै
 मृदितकपापाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्स्तनत्कुमारः" इत्यन्तेन ।
 स ततो लब्धसाक्षात्कारो मार्गस्थितिं पृच्छति । वित्तानदादर्थाय का परा
 स्थितिः परा ऽवधिभूता निष्ठा । हे भगवन् एतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि
 ममानुग्रहं कुरु ॥ ५८ ॥

देवर्षिणैवं भगवान्प्रार्थितो भक्तवत्सलः ॥

मार्गं तावदुवाचोचेर्मघगंभीरया गिरा ॥ ५९ ॥

नारदेन पृष्टो नारायणो मार्गं परमर्दसानामुवावेत्याह । देवर्षिणैवमिति ।

भगवाभाराण्यो देवर्षिर्भैवं भक्तवत्सलो मार्गं प्रार्थितः । मेघगंभीरया
मेघवद्गंभीरया ऽगाधया गिरा । वावा । अहंकारराहित्येन च
साहस्यम् ॥ ५९ ॥

इदं परमहंसानां मार्गं लोके ऽतिदुर्लभम् ॥
वक्ष्यमाणं मया तेन यो गच्छेत्सोऽपि दुर्लभः ॥ ६० ॥
स एव नित्यमुक्तिस्थः स एव श्रुतिशेषवित् ॥
विद्वांस इति मन्यन्ते, स एव पुरुषो महान् ॥ ६१ ॥
सर्वदा मयि तच्चित्तं तच्चित्तेऽहं च सर्वदा ॥
असौ स्वमित्रपुत्रादिकलत्रभ्रातृबांधवान् ॥ ६२ ॥

किमुवाचेत्यत आह । इदमिति । इदं ब्रह्मरूपं परमहंसानां संवर्तदीनां
मार्गं लोकेऽतिदुर्लभम् । अतिदुर्लभश्चेत्तादर्थव्यः ' अतिक्रेशेन ये ह्यर्था
अनर्थास्ते मता मया ' इतिन्यायादिति चेत् । लोक्ष्यते दृश्यते लोको
देहः तत्र इष्टाहंतादिमान् लोकः तत्र साधनहीने ऽतिरागिणि दुर्लभमे-
व । तथापीषरानुग्रहे सुलभमेवेत्याह । वक्ष्यमाणमिति । ' आश्चर्यवत्प-
श्यति कश्चिदेनम् ' इत्याशयेनाह । तेनेति । तेन मार्गेण यः गच्छेत्स
दुर्लभः ' यत्तत्तामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ' इति स्मृतेः ।
नच पूर्वोक्तन्यायाभ्यादतर्व्य इतिवाच्यम् । ' देवी ह्येषा गुणमयी मम माया
दुरत्यया ॥ मामेव ये भजन्ते मायामेतां तरन्ति ते ' इति स्मृतेर्भगव-
त्परापणानां तद्दशवर्तिनां तस्य न्यायस्यानादत्त्वात् । नचेदशाः
परमहंसाः मसिद्धाः कुत्रापि वाच्यम्, जावालौपनिपदादौ प्रसिद्धत्वा-
त् । तथा हि तत्र परमहंसानां नाम संवर्तकारुण्यश्चेतकेतुदुर्वासा-
ऋषभनिदाघजडभरतदत्तात्रेपरिवतकप्रभृतयोऽव्यक्तास्त्रिणाः अव्यक्तावा-
रा अनुमता उन्मत्तवदाचरन्त इति । स कीदृशः परमहंसोऽत आह ।
स एव नित्यमुक्तिस्थ इति । नित्या चासौ मुक्तिः नित्यमुक्तिर्ब्रह्मरूपा
तत्रस्थः । पुनः स एव श्रुतिशेषवित् नेतिनेत्यादिवाक्यैर्ष्यं. शेषितो
ऽवधित्वेन शेषस्तं वेत्तीति तथा " ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति " इति श्रुते.

अथवा श्रुतिशेषशब्देन सर्वाः श्रुतयः ता वेत्तीति तथा 'वेदेविदेव बहं यस्तं वेद स वेद वित्' इति स्मृतेश्च । ब्रह्मानुभवचित्तविश्रांतिप्रतिपादकशास्त्रपारंगतार इति मन्यन्ते । इति किम् । स एव पुरुषो महान् स एव परमहंसः महान्पुरुषो ब्रह्मैव । तथाव स्मृतिः—'दर्शनादर्शनं हित्वा स्वयं केवलरूपतः ॥ यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयम्' इति । तथाव श्रुतिः—'महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा भय्येवावतिष्ठते तस्माद्दह च तस्मिन्नेवावस्थीयते' इत्याशयेनाह । सर्वदेति । इदानीं दृष्टं मार्गं मुदिशति । असाविति । स्वमित्रपुत्रादिकलत्रध्रातृबाधवान्स्वस्य मित्रं च पुत्रादिश्च कलत्रं च भ्रातरश्च बाधवाश्च तान् परित्यजेदित्यन्वयः । कलत्रं स्त्री । आदिना भूत्यादि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च यागान्स्वाध्यायमेव च ॥

ज्योतिष्टोमादिकर्माणि ब्रह्मांडं च परित्यजेत् ॥ ६३ ॥

कौपीनं वाससी दंडं संन्यसेन्न कमंडलुम् ॥

स्वशरीरस्य भोगाय नृलोकानुग्रहाय च ॥ ६४ ॥

अन्यात्किं परित्यजेदत आह शिखामिति । शिखायज्ञोपवीते प्रतिद्वे । यागान् स्मार्तान् । स्वाध्यायं 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति नित्यविधिमात्रं वेदाध्ययनम् । ज्योतिष्टोमादीत्यादिना अग्निहोत्रादिपरिग्रहः । स्वाध्यायमेव चेति चकारेण न तदर्थोपयुक्तानि पदवाक्यप्रमाणशास्त्राणि वेदोपबृंहणादीनि च इतिहासपुराणानि च समुच्चीयन्ते । औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रफलानां काव्यादीनां त्यागस्तु कैमुत्पन्याससिद्धः । कर्माणि लौकिकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानि संश्रद्धते । पुत्रादित्यागेनैदिकभोगाः पद्धताः सर्वकर्मत्यागेन आशुभिकभोगाशा वित्तविक्षेपकारिणी परिहृता । ब्रह्मांडं च परित्यजेदिति । ननु स्वस्यापि ब्रह्मांडांतः पातित्वात्कथं तत्त्याग इति चेद्ब्रह्मांडत्यागेन तत्प्रसिद्धेतोर्विराड्पासनत्यागस्य विवक्षितत्वात् । तेन शिरष्यगर्भोपासनसमुच्चयः । सर्वभेषमंत्रोच्चारणेन परित्यज्य कौपीनादिकं न संन्यसेत् । कस्मै प्रयोजनाय । स्वशरीरस्य भोगाय नृलोकानुग्रहाय मनुष्यलोकोपकाराय

तथाव स्मृतिः—'कौपीनं युगलं वासः कंथां शीतनिवारणीम् ॥ पादुकं
वापि शृङ्गीयात्कुर्यान्नन्यस्य संग्रहम्' इति । स्वशरीरोपभोगो नाम
कौपीनेन लज्जानिवृत्तिः । दंडेन गौसर्पादिपरिहारः । वाससा शीतादि-
निवृत्तिपरिग्रहः । लोकस्योपकारो नाम दंडादिभिर्गोत्रेण तदीयमुत्तमाश्रमं
परिज्ञानाय तदुचितार्थिवंदनभिक्षाप्रदानादिना मुकृतसिद्धिः शिष्टाचार-
प्राप्त्याः संन्यासमर्पादायाः पालनेन समुच्चीयते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

मार्गो ऽयं परहंसानां न मुख्यः परिकीर्तितः ॥

मुख्या तु निष्ठा हंसानां शृणु तां नारदायुना ॥ ६५ ॥

कौपीनादिपरिग्रहस्य मुख्यत्वं प्रतिषेधयति । मार्गोऽयमिति । न मुख्यो
ऽवधूतानां विदुषां विविदिषूणां तु दंडग्रहणं मुख्यम् । स्मर्यते च—'दंडा-
त्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते ॥ न दंडेन विना गच्छेदिपुक्षेपत्र-
यादुघः' इति । दंडत्यागो प्रायश्चित्तमपि प्राणायामशतं स्मर्यते—'दंड-
त्यागो शतं चरेत्' इति । तर्हि परमहंसानां मुख्या निष्ठा केत्यत आह ।
मुख्या इति । हे नारद हंसानामवधूताश्रमं प्राज्ञानां या निष्ठा ऽयुना तां
शृणु । तुशब्दोऽत्यंतभेदघोतकः ॥ ६५ ॥

तेषां न दंडो न शिखा न सूत्रं नापि वाससी ॥

न पादुके नांतुपात्रं न कंथा न निवासनूः ॥ ६६ ॥

न शीतं यत्र नोष्णं च न सुखं दुःखमेव च ॥

न मानो नापमानश्च नोर्मयो यत्स्पृशंत्यमी ॥ ६७ ॥

तामेवाह षोडशभिस्तेषां न दंड इति । नतु ज्ञानकादिवत् विद्वान्
यह एव तिष्ठतु, तथाव स्मृतिः—'ज्ञानाश्रितेन वृषस्य कृतकृत्यस्य योगि-
नः ॥ नैवास्ति किंचित्कतं व्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्' इति । यद्यपि
ज्योतिष्टोमे कृष्णविषागया कंहूपतीति प्रतिपत्तिवद्विदुषः संन्यास-
स्वार्थसिद्धत्वं तथापि वित्तत्रिआतिरहितस्य वृष्यभावेन विदुषोऽपि य-
हस्यस्य नादीमुत्स्राद्धोरवासादिपूर्वकमन्यामाविधानान् 'मकृतिवद्वि-
कृतिः कर्तव्या' इतिन्यायेनात्र विविदिषां संन्यासवन् प्रेयमंत्रेणैव

सर्वत्यागविधानात् इति । निवासभूः-मठादिः निरुद्धाशेषवृत्तेयोंगिन
 शीतादिप्रत्ययाभावात् यथा बालस्य-क्रीडासक्तस्य शीताद्यभावः तथा
 योगिनः परमात्मन्यासक्तस्य शीताद्यभावः, तदभावे च सुखाद्यभावः ।
 तथाचोक्तम्- 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति पतो
 ऽध्यगमत्स्यह्यपम् ॥ देवादुपेतमथ देववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं भ-
 दिरामदांधः' इति भागवते । पुरुषांतरसंपादितसत्कारः मानः, अपमानः
 तिरस्कारः स्वात्मव्यतिरिक्तपुरुषांतराभावात्- । यान् अखंडानंदनि-
 मग्नान् पद्ममयः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणं च क्रमेण प्राणमनोदे-
 हघर्मा आत्मतत्त्वासक्तान् योगिनः न स्पृशन्ति न व्यथयन्ति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 शब्दस्पर्शरूपरसगंधानपि स्मरन्ति न ॥

निंदागर्भपरासूयादंभद्वेषादिवर्जिताः ॥ ६८ ॥

अतएव शब्दादीनिपि न स्मरन्तीत्याह । शब्देत्यादि । समाधावेवं भवं-
 तु व्युत्थानकाष्ठे निंदादिदुःखं स्यादित्याशंक्य सदासमाहितेषु तज्जन्यं
 दुःखादि न स्यादित्याह । निंदति । दोषो निंदा, अन्येभ्योऽविकोह-
 मिति वृत्तिर्गर्वः, गुणेषु दोषोऽसूया, स्वकृत्यकीर्तनं दंभः, स्वदृष्टि-
 कृष्टेऽनिष्टचितनं द्वेषः । विषयादिभिरस्य सदृशो भवामीति मत्सरस्या-
 दिना परिग्रहः ॥ ६८ ॥

दर्पकामक्रोधलोभमोहाहंकारवर्जिताः ॥

शरीरं शब्वत्स्वीयं पश्यंतः शोकवर्जिताः ६९ ॥

पुनः कर्षभृताः परमहंसाः । दर्पकामक्रोधलोभमोहाहंकारवर्जिताः, भर्त्स-
 नादिषु बुद्धिर्दोषैः, योपिदाद्यभिलाषः कामः, कामितार्थविधातजन्यो
 बुद्धिनिक्षोभः क्रोधः, प्राप्तस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, अहितेषु हितबुद्धि-
 हितेषु अहितबुद्धिमोहः, देहेन्द्रियादिषु आत्मत्वभ्रमोऽहंकारः, सर्ववर्जिता ।
 पुनः शरीरं शब्वमित्यं पश्यंतः स्वशरीरं नित्यं पुणपवत् मृतशरीरं
 नुस्यं पश्यंतः । एतेन देहे सति कथं निंदात्याग इति परास्तम्, देहस्य
 ज्ञानेन निरस्तत्वान् । अतएव शोकवर्जिताः शरीरनाशमान्नेव्य यः
 संगारिणां मनस्तापस्तेन रहिताः ॥ ६९ ॥

एतच्छरीराभिमानत्यागाच्चिद्रूप आत्मनि ॥

अज्ञानसंशयभ्रांतिहेत्वज्ञानविवाजिताः ॥ ७० ॥

पुनः एतच्छरीरेऽभिमानत्यागात् एतच्छरीरे योऽभिमानोऽहमाकारावृ-
त्तिस्तस्य त्यागात्सर्वाधिष्ठाने चिदात्मनि प्रत्ययूपेण साक्षात्कृते सति
चिन्मात्रतां गताः । यथा चिन्मात्रस्य कस्मिन्नपि देहेऽभिमानो नास्ति
तद्रूपस्य परमहंसस्यैतच्छरीरेऽभिमानत्यागः संपन्नः । आत्मनीति
देहलीदीपन्यापेनोभयत्र संबध्यते । पुनः चिद्रूपे चेतन्यमात्रे आत्मनि
अज्ञानसंशयभ्रांतिहेत्वज्ञानविवाजिताः । अज्ञानं चतुर्विधम् । कार्याविद्या
अनित्याशुचिद्रुभ्रानात्मसु, नित्यशुचिसुम्बात्मरूपातिरविद्येति पतञ्जलि-
सूत्रान् । अनित्ये गिरिनद्यादौ नित्यत्वभ्रांतिरेकाविद्या । अशुचौ
पुत्रकण्ठादिदेहे श्रुत्वित्वदुद्धिर्द्वितीया । दुःखे कृपिवाणिज्यादौ सुखि-
त्वमतिस्वृतीया । गौणात्मनि पुत्रादिदेहे मिथ्यात्मनि स्वकीयदेहत्रये
चात्मत्वमतिश्चतुर्थी । आत्मा कर्तृत्वादिमान् तद्दहितो वा इत्यादिसंशयः,
भ्रांतिर्देहादिष्वहं बुद्धिः, एतद्वेतुभूतं यन्मूलाज्ञानं तेन वाजिताः । एतेन
पया दिग्भ्रमे जाते सूर्यदर्शनेन नष्टे कार्णांतरे पुनर्भ्रमस्तथाऽऽत्मविष-
यभ्रांतिरपि पुनर्भविष्यतीत्यपास्तम्, मूलस्य नष्टत्वादेवानुत्पत्तेरिति
दृष्टान्ते तस्यानाज्ञात् ॥ ७० ॥

नित्यमुक्ता अतो ये ऽस्मिन्विचरन्ति महीतले ॥

ते हंसाः परमा ज्ञेयास्तेषां निष्ठेयमीदृशी ॥ ७१ ॥

का स्थितिरिति मश्रस्योत्तरमुपसंहरति । नित्यमुक्ता इति । अतो मूला-
ज्ञाननिवृत्तेः येऽस्मिन्महीतले नित्यमुक्ता आत्मरूपत्वाभिरहंकारा विच-
रन्ति ते परमहंसा विद्वत्संन्यासिनः अवधूता इति ज्ञेयाः । तेषां परम-
हंसानां ईदृशीयं पूर्वोक्ता निष्ठेति ॥ ७१ ॥

शांताचलाह्वयानंदविज्ञानघन एव यः ॥

स आत्मा मे परं भाम तत्सूत्रं सा शिखा मता ॥ ७२ ॥

भो वैराग्यवीर्यं किं ते घाम सूत्रं शिखा आसर्तं संख्या च का

इति प्रश्ने सत्याह । शांतेति । शांताचलाद्वयानंदविज्ञानयन एव श्रु-
चामावोपलक्षितः, शांतः अचलः क्रियारहितः अद्वयः आनंदः सुख-
रूपः विज्ञानयनः विद्वान एव य आत्मा स मे परं धाम स्यात्तं धीपते
ऽस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्तेः । तत्सूत्रं स आत्मा । तदिति विधेयत्वात्वा-
निर्देशः, सूत्रवत्सर्ववैष्टकत्वात् । सा शिखा अत्रापि पूर्ववर्निर्देशः, शैते
सर्वोपरि तिष्ठतीतिव्युत्पत्तेः ॥ ७२ ॥

परमात्मात्मनोरैक्यज्ञानमेव ममासनम् ॥

अज्ञानतत्कृतभेदनाशः संख्या मता मम ॥ ७३ ॥

आसनमाह । परमात्मेति । परमात्मा तत्पदार्थः आत्मा त्वंपदार्थः
तयोरैक्यज्ञानमभेदसाक्षात्कारः मम परमहंसस्यासनं आस्यते उपविश्य-
तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । संख्यामाह । अज्ञानतत्कृतभेदनाशः अज्ञान-
नाशपूर्वकभेदनाशः संख्या, संघौ भवा इत्युक्तेः ॥ ७३ ॥

सर्वान्कामान्परित्यज्याद्वैतब्रह्मात्मचित्तनम् ॥

अयमेव परो दंडः पंचमुद्रासमन्वितः ॥ ७४ ॥

पद्यं संन्यासांगमाह । सर्वानिति । सर्वान्ब्रह्मलोकादिविषयान्कामान्प-
रित्यज्याद्वैतब्रह्मात्मचित्तनं अद्वैतरूपेण ब्रह्मात्मनः स्फुरणम् । अयम्-
हमस्मीति निष्ठेति यावत् । अयमेव परः श्रेष्ठः सर्वदुःखनिवर्तकत्वादंडः
अनादिकालमारभ्याज्ञानेनाहं दुःखित्वमापादितोऽतो बोधस्तस्य दंडः ।
कथंभूतो दंडः । पंचमुद्रासमन्वितः धामादिपंचमुद्रापुक्त इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ज्ञानदंडो घृतो येन एकदंडी स उच्यते ॥

काष्ठदंडो घृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥ ७५ ॥

स याति नरकान् घोरान्महारौरवमेव च ॥

इति श्रुतिः स्वयं प्राह ज्ञानदंडस्ततो मम ॥ ७६ ॥

चतुर्थाश्रमादिगत्यागनिमित्तो दोषः स्यादित्याशंक्य सर्वदोषमूलक-
साक्षाननिवर्तकत्वान् । ज्ञानदंडस्यैव शास्त्रमतिपाद्यत्वं मृत्युत ज्ञानरहि-
तस्यैव दोषत्वमित्याह । ज्ञानदंड इति । त्रिदंडितो यथा—वाग्दंडो मनो

दंडः कार्यदंडश्चेति त्रिविधो दंडः । एवमेकदंडिनां द्विविधो ज्ञानदंडः काष्ठदंडश्चेति । तेषां स्वरूपं च दक्षेणोक्तम्—‘वाग्दंडो मौनमातिष्ठेत्कर्म-दंडस्त्वनीहताम् ॥ मानसस्य तु दंडस्य भाग्यामो विधीयत ’ इति । मौनहीनां वागादिदमनहेतुत्वाद्यथा दंडत्वं तथैवाज्ञानतत्कार्य-दमनहेतुत्वात् ज्ञानस्य दंडत्वम् । अयं ज्ञानदंडो येन परमहंसेन धृतः स एव मुख्य एकदंडी उच्यते, मानसस्य ज्ञानदंडस्य चित्तविक्षेपेण विस्मृतिर्भाभूदिति स्मारकः । काष्ठदंडो ध्रियते एतदज्ञात्वा वेद्यमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य येन परमहंसेन काष्ठदंडो धृतः स बहुविधयात-नोपेतान् महारौरवसन्नकान् नरकान् याति प्राप्नोति । तत्र हेतुः । पतः सर्वांगी वज्र्यावज्र्यम कृत्वा सर्वमश्राति सर्वांशी । तत्र हेतुर्ज्ञानवर्जितः । इति स्वयं साक्षात् श्रुतिः ग्राह वदति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

एवं योऽंतर्ध्यानयुक्तः परमहंस ईरितः ॥

नास्य कार्यं नमस्कारो न स्वधाकार एव च ॥ ७७ ॥

अन्यथा च “ के चात्महनो जनाः ” इति श्रुत्या पूर्वार्धेन ‘तांस्ते प्रेत्या-भिगच्छंति’ इति बर्दत्या ज्ञानहीनस्य नरकाभिधानात् अतो ज्ञानदंडका-ष्ठदंडयोर्पदंतरमुक्तं मत्वाऽधमत्वलक्षणं तत् ज्ञात्वोत्तमो ज्ञानदंडः यो धारयति स एव परमहंसो मुख्यो ज्ञेय इत्याशयेनाह । एवं य इति । यः परमहंसः अंतर्ध्यानसंपुक्तः, अंतः प्रत्यगात्मनः ध्यानं ब्रह्मात्मै-क्यनिष्ठा तद्युक्तः, इति मुख्यत्वे हेतुगर्भे विशेषणमिति । ननु माण-दस्य काष्ठदंडोऽन्या तु क्रिया शिष्टाचारपरंपराभ्राष्ट्रास्यावश्यमपेक्षिताम-पांसा इत्याशंक्य ज्ञानामृतेन नृत्तस्येति वचनमाश्रित्याह । नास्पेति । अस्य स्नापरोक्षस्य विदात्मरूपस्य परमहंसस्य नमस्कारो न कार्यं स्वस्मिन्नयकृष्टतां संभाष्यान्वस्यिन् जडे चेतनेवोत्कृष्टत्वमकारकबोबो नमस्कारः स्वस्य न कार्यः स्वभिन्नस्य चेतनस्य जटस्य वाऽभावा-त् । पक्षी वर्तते । कर्मत्वमयोजकस्य वेदादेरोपातत्वात् । यथानोक्तं शुक्रेण—‘ मेदाभेदो सपति गच्छति पुण्यपापे दिशिर्णे प्रायाप्तोद्दो क्षय-प्रविगती नष्टसंदेहवनेः ॥ शब्दातीर्णं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

नित्यैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः' इति । निर्नमस्कार-
मस्तुतिमितिवचनाच्च । श्राद्धादावपि न स्वधाकारोऽस्य ॥ ७७ ॥

न श्रौषट् न वपट्कारो नावाहनविसर्जने ॥ ।

। न मंत्रं नापरं ध्यानं नान्योपासनमेव च ॥ ७८ ॥

श्रौषडादिकर्तुर्पजमानस्योद्देश्यविषयस्य देवताश्चेतस्वरूपत्वात् श्रौ-
षडादिकमप्यस्य नेत्याह । न श्रौषडिति । ननु 'भिक्षार्जनं जपः शौचं
स्नानं ध्यानं मुरार्चनम् । कर्तव्यानि पठेत्तानि सर्वदानृपदंढवत्' इतिवि-
धानात्कथं न कर्तव्यमित्याशङ्क्य मुख्यतदितरयोर्भेदस्य दर्शितत्वादस्य
वचनस्य न मुख्यपरत्वमित्याह । नावाहनविसर्जने इति । सदापात्र-
स्यावाहनाभावात्तदभावे विसर्जनाभावः । न मंत्रो जपव्यत्वेन विवक्षि-
तः । नापरं ध्यानमात्मनो भिन्नमस्यास्ति । नान्योपासनमेव च, अ-
न्योऽसावन्योऽहमस्मीत्यन्योपासननिषेधात् ॥ ७८ ॥

संग्रहो न सुवर्णादेर्न स्पर्शां नेच्छयेक्षणम् ॥

वाघा हि नरकांता स्यादेवं सति न संशयः ॥ ७९ ॥

संग्रहो न कर्तव्यः सुवर्णादेरित्याह । संग्रह इति । सुवर्णादेः संग्रहः
स्पर्शश्च नास्ति । नेच्छया रागेण ईक्षणं न दर्शनमपि । ननु भिक्षा-
चमनाद्यर्थं धातुपात्रापेक्षा इति चेत्, धातुभिन्नपात्रचतुष्टयविवेकतेः
चत्वारि पात्राणि इत्यादेर्वैषम्यपरिहारेति । तथा च निषेधोऽपि
जागति सुवर्णरजतादिपात्राणां भिक्षा आचमनाद्यर्थानामेकमपि नैव
परिग्रहेदिति । यमोऽप्याह—'हिरण्ययानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ॥
यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः' इति । तथाच श्रुतिः—'भिक्षु-
र्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत् स आत्महा भवेत् ॥ यस्माद्ब्रह्मुर्हिरण्यं यो न
दृष्टं च न ग्राह्यं च सर्वं कामा मनोगती व्यापतते' इति । अस्यार्थः—
रसेन मेव्या हिरण्यं स्वर्णं न ग्राह्यं नु दृष्टीतव्यम् । प्रथमाप्रयोग-
छादसः । स आत्महा आत्मेव सत्यमन्यत् शक्तिरजतवत् मिथ्या इत्य-
मंगीकारान् आत्मा तेन हत इव भवति तेनात्महा भवेत् । स्मृतिश्च—

‘ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयाद्दृष्टि ब्रह्मविदं च यः ॥ अमृतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्मघातकाः’ इति । स्मृत्यन्तरम्— ‘पतत्पसौ ध्रुवं मिधुर्यस्य भिक्षोर्द्रव्यं भवेत् ॥ धीपूर्वं रेतउत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव च इति’ । अन्यापि— ‘योन्यया संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा’ इति । न दृष्टं न स्पृष्टमश्रेच्छेदिति शेषः । चकारैः श्रुतं च कथितं च व्यवहृतं न वेच्छेदिति समुच्चयः । दर्शनादिकं चाभिन्नायादिपूर्वकहिरण्यादिदृष्टांतश्रवणतद्गुणकयनतदीपक्यादिव्यवहारा अपि प्रत्यवापहेतव इत्यर्थः । हिरण्यादिवर्जनस्य फलमाह । सर्वे कामा मनोगता इति । पुत्रभार्यादीनां हिरण्यपूर्वकत्वात्तत्प्यागे सर्वत्प्याग इति, मनोगता इत्यनेन कामानां मनोधर्मत्वं बोध्यम् । “ ह्रीर्धीर्भारेतत्सर्वं मन एव ” इति श्रुतेः । न च मनोनिमित्तकत्वमेवामिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति । मनसि सति सत्त्वं तल्लये सुषुप्ते तदभावाच्च । आत्मा तु चित्सदानंदघनः स एव परमहंसस्वरूपः परमहंस एव कृतकृत्यो भवति नान्य इति । तथाच श्रुतिः— “ पत्पूर्णांनंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मि ” इति । कृतकृत्यो भवति ‘आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ इति स्मृतेः । उक्तंच— ‘न सुखं देवराजस्य न सुखं बक्रवार्तिनः ॥ यत्सुखं वीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः’ इति तस्मात्परमहंस एव विद्वान्पूर्णांनंदनिगम इति ॥ ७९ ॥

परमहंसोपनिषदमेवमाह हरिः स्वयम् ॥

देवर्षये नारदाय तस्मादेवंविधोऽस्त्वहम् ॥ ८० ॥

एवं नारदनारायणसंवादरूपां परमहंसोपनिषदर्थभृतां स्वनिष्ठायां प्रमाणत्वेन दर्शितामुपसंहरति । परमहंसोपनिषदमिति । परमहंसोपनिषदं हरिनारायणो देवर्षये नारदाय स्वपमाह साक्षादुपदिष्टवान् । तस्मात् श्रुतिप्रमाणात् एवंविधोऽहं विधिनियेयागोचरः चित्सदानंदोऽद्वितीयोऽहमस्मीति ॥ ८० ॥

चिदात्मनि जगन्नाथे आनंदाव्याचनंतके ॥

रममाणस्य किं मे स्यात्कंधादंडकरंडकैः ॥ ८१ ॥

तमेवार्थमाह । विदात्मनीति । मे कंधादंडकरंडकैः कंधा शीतनिवारणी दंडं सन्यासमर्षादापालनकं लिङ्गं करंडको जलपानभाजनं तैः मम वि-
ध्याद्यगोचरस्य किं साध्यं स्यात्, अपितु न किमपीत्यर्थः । कथंभूतस्य
मे । जगन्नाथे सर्वजगदतर्पामिस्वरूपे आनंदार्यो पूर्णानंदसमुद्रे अनं-
तके देशादित्रिविधपरिच्छेदहीने रममाणस्य परमप्रीत्या विदात्मन्या-
सक्तस्य ॥ ८१ ॥

इति वैराग्यतीर्थस्य वच आकर्ण्य विस्मिता ॥

पप्रच्छ चित्तवृत्तिस्तं विवेकाश्रममंतिके ॥ ८२ ॥

इति वैराग्यतीर्थस्य वचनं श्रुत्वा सा किं कृतवतीत्यत आह । इति
वैराग्येति । वैराग्यतीर्थस्य इति पूर्वोक्तप्रकारं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा वि-
स्मिता आश्चर्यं प्राप्ता सती तं विवेकाश्रमं भिक्षुमंतिके समीपे वर्तमान
पप्रच्छ चित्तवृत्तिरिति ॥ ८२ ॥

भ्रातस्त्वया जीव एवानंदरूप उदाहृतः ॥

विषयत्यागपूर्वं मे रतिं तत्रोक्तवानसि ॥ ८३ ॥

किं पृष्ठवतीत्यत आह । भ्रातरीति । हे भ्रातस्त्वया जीव एव वि-
गशरीरावच्छिन्न एव आनंदरूपः परमानंद उक्तः विषयत्यागपूर्वं रतिं
प्रीतिं तत्र जीवे उक्तवानसि ॥ ८३ ॥

अथ तु मस्करिं चक्त्यानंदितां परमेष्ठिनः ॥

इदानीमस्मि संदेहदोलालोलाऽऽमलाशया ॥ ८४ ॥

विवेकाश्रमवचो पया निश्चितं तदुक्त्वा वैराग्यतीर्थवचोभिमेतं स्वज्ञातं
पयातया दर्शयति । अयं त्विति । अयं वैराग्यतीर्थसंन्यासी तु परमे-
ष्ठिनो वंक्षण आनंदितां आनंदरूपां तां वक्ति कथयति । तुशब्दो
ऽत्यंतभेदघोतनार्थः । इदानीं सामंतं भवतो भिक्षुार्थं वचः श्रुत्वा ऽहं
संदेहदोलालोला संदेहो विरुद्धयोऽस्तिष्टवृत्तानं स एव दोलातया लोला-
चंगला संदिग्या अतएवामलाशया आसर्पतान्मलो मन्दिनः आशयो

ऽतस्कारणं यस्याः सा तथा न मल इति छेदेऽपि स एवार्थः । अथवा
अमलाशया इति छेदः । पूर्वं भवद्भक्त्या विषयविमुक्ता सती निर्मलाभवं
संप्रति संदिग्धा जातेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

पिंडं त्यक्त्वा करं लेढीत्याभणक उपस्थितः ॥

यस्य क्त्वा विषयान्सर्वान्नोपादेयं निरीक्ष्यते ॥ ८५ ॥

अतः करं लेढीति न्यायविषयतां प्राप्ता इत्याह । पिंडमिति । यथा लो-
के काचित् योषा शर्करावृतादिपुतं पिंडं त्यक्त्वा करं स्वहस्तं ले-
ढीति जनैर्हस्यते तथाहमपि । आभणको न्यायः उपस्थितः प्राप्तः ।
दाष्टीते योजयति । यदिति । यद्यस्माद्धेतोरानंदजनकान् सर्वान्विषयां-
स्त्यक्त्वा उपादेयो ग्राह्यो भवदुपदिष्टः पूर्णानंदो न प्रतीयतेऽतस्ततो
ऽप्युत्थापिता निर्विषया सती किं कुर्यां कुत्र गच्छेद्यम् ॥ ८५ ॥

काबला मृदुलाऽत्राहं का निष्ठा परमेष्ठिनि ॥

तपोभिर्दुष्करैरस्मिन्नास्थिताः कपिलादयः ॥ ८६ ॥

किंच 'सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्षवान् ॥ भिनत्ति वासनाजालं
पंजरं केसरी यथा ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तच्चतः ॥
श्रुत्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चित् दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति' इत्यादिव-
चनैरतिदुर्घटेऽस्मिन्नर्थे योषाया मे सामर्थ्यं नास्तीत्याह । काबलेति ।
हे ब्रह्मभ्रातृस्मिन्नर्थेऽबला तपोबन्धरहिता स्त्री मृदुला मृदुस्वभावा दुः-
स्वसहनासमर्था क्व । परमेष्ठिनि परब्रह्मणि निष्ठा काऽतिदुर्लभा ।
अस्मिन्योगे दुःसाध्ये दुष्करैः दुस्तेन क्रियते साध्यंते दुष्कराणि तै-
स्तपोभिः कपिलादयः । आदिना ऋषभादिपरिग्रहः । आस्थिता नि-
ष्ठा प्राप्ताः ॥ ८६ ॥

किंचात्मनि जगत्सर्वं दृश्यतेऽज्ञानकल्पितम् ॥

इति त्वयोक्तं तत्रापि निश्चयो मे न जायते ॥ ८७ ॥

किंचेदं जगन्मिथ्या इत्यपि मय निश्चयो न जायते इत्याह । किंचेति ।

आत्मनि जगत्सर्वं अज्ञानकल्पितं इति यत् त्वया उक्तम् । तत्रापि जगतो ज्ञानकल्पितत्वे मे मम निश्चयो न जायते ॥ ८७ ॥

जीवात्मनि जगत्सर्वं कल्पितं परमात्मनि ॥

आद्ये किं बहवो जीवाः किं तावन्ति जगन्त्यपि ॥ ८८ ॥

अज्ञानेनात्मनि जगत् कल्पितमित्यत्र जीवात्मा ज्ञानेनेति वक्तुं न शक्यते अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वे आत्माश्रयाद्यापत्तेः, अज्ञानेन जगदात्मनि कल्पितमज्ञान कल्पितं न वाद्ये स्वेन स्वस्य कल्पितत्वे आत्माश्रयः द्वितीये ज्ञाने परस्पराश्रयः तृतीये चक्रकं चतुर्थे ऽनवस्था नकल्पितं चेदद्वैतहानिरिति । किञ्च जीवशब्देनांतःकरणविशिष्ट उच्यते । उपहितो वा शृद्धो वा नाद्यः कार्यकोटिनविष्टस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, न द्वितीयः स्वोपहितस्य स्वाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, न तृतीयः शृद्धत्वानुपपत्तेः । द्वितीयं कल्पमाह । परमात्मनि ब्रह्मणि जगदज्ञानेन कल्पितं ब्रह्मनिष्ठेनाज्ञानेन जगत्तस्मिन्कल्पितम् । आद्ये पक्षे जीवात्मनि जगत्सर्वमिति । अस्मिन्पक्षे जीवा बहवो नेके जगन्त्यपि किं तावन्ति प्रतिजीवं भिन्नानि किम् ॥ ८८ ॥

किंचेदं जगदेकं सत्सर्वजीवेषु कल्पितम् ॥

द्वितीये ज्ञानहेतुत्वं जगतः कथ्यते कथम् ॥ ८९ ॥

जीवबहुत्वपक्षे द्वितीयकोटिमाह । किंचेदमिति । किंवा पक्षांतरे एकं जगत्सर्वजीवेषु कल्पितं बहवो जीवाः । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकोटि एको वा जीवः । एकत्वपक्षे बंधमोक्षानुपत्तिरपि कल्पितं वा परमात्मनि इति । द्वितीयपक्षो न विचारसहः प्रतिभातीत्याह सार्धेन । द्वितीय इति । जगतो ज्ञानहेतुत्वं षष्ठमज्ञानशब्देन सांख्यिककल्पिता प्रकृतिरुच्यते । नैयायिकसंमतो ज्ञानाभावो वा भवत्कल्पितमनिर्वचनीयं वा । नाद्यः ईसतेनांशब्दमित्यादिवचनेस्तस्या स्यया संछितत्वात्, न द्वितीय अभावास्पोषादानत्वानंगीभारान्, न तृतीयः प्रातीतिरस्य धृक्त्वं रजतनुपम्य गुरुशास्त्रादिव्यापहारिवपदायं प्रत्यपदेतुत्वादिति ॥ ८९ ॥

नखजानं भवेदीशो सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥

तत्र कल्पयतो ऽज्ञानं महान् दोषः प्रसज्यते ॥ ९० ॥

“यः सर्वज्ञः स सर्ववित् ॥ यस्य ज्ञानमयं तपः” इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञे ज्ञानविरुद्धमज्ञानं कल्पयतो महान् दोषः स्यादित्याह । नहीति । सर्वज्ञे सर्वप्रकाशके सर्वशक्तिके सर्वाः शक्तयोऽवित्यप्रभावा यस्य स तस्मिन्परमेश्वरे अज्ञानं कल्पयतः ईश्वरोऽज्ञानी मूढ इति कल्पनाकृतवत् एव मूढत्वं वदन्ति । महान्तं दोषमपि कथयन्तीत्याह । महान् दोष इति ॥ -९० ॥

इत्यज्ञानां मतिःस्त्रीणां न विप्रो विदुषां कथम् ॥

अजं गजं हि ते कुर्युस्तर्ककर्कशबुद्धयः ॥ ९१ ॥

मन्त्रिश्रयस्स्वीदृशः भवादृशां पंडितानां निश्चयं न जानामीत्याह । इत्यज्ञानामिति । इत्यज्ञानां मूढानां स्त्रीणां मतिः निश्चयः विदुषां पंडितानां धूकवत्तमः सूर्ये कल्पयतामर्थतो विपर्ययग्रस्तानामिति हास्योक्तिः । विपर्ययेव तेषां प्रकटयति । अजं गजं हि ते कुर्युः, हि यस्मात्ते परमेश्वरमज्ञबद्धदंतो पेन विपर्ययेणेश्वरं मूढं मन्यन्ते तेनैवाजं वर्करं गजं हस्तिनमपि कर्तुं समर्थाः । अतएवेश्वरज्ञानभावात्तर्कमात्रप्रधाना इत्याह । तर्ककर्कशबुद्धय इति ॥ ९१ ॥

भ्रातः प्रातः समुत्थाय कस्य चास्यं निरीक्षितम् ॥

आनीता ऽस्म्यद्य केनोच्चैः कर्मणेमं मठं प्रति ॥ ९२ ॥

वैराग्याद्रागिणो बिभ्यतीति इमं अर्थं बोधयन्ती वैराग्यतीर्थं दृष्ट्वा स्वदृश्यकंपनादिहेतुं भयं दर्शयति सार्धद्वयेन । भ्रात इति । हे भ्रातः प्रातःकाले समुत्थाय मया कस्यास्यं गुप्तं निरीक्षितं दृष्टम् । अद्यकाले केनोच्चैः तीव्रवेगेन कर्मणा तत्कारुण्यद्वेनेमं मठं मनुष्यदेहं प्रत्यानीता प्रापिताऽस्मि । फलेस्तु उच्चैः कर्मणा अनेकजन्मसंचितपुण्यकर्मणोत्पत्तिमायः ॥ ९२ ॥

कथं दृष्टो ऽयमद्यैव श्रुतः पूर्वं ममानुजः ॥

वेपते मे मनस्तात भीमं दृष्ट्वा दिगंबरम् ॥ ९३ ॥ -

हे तात भ्रातः अयं ममानुजः श्रुतः पूर्वश्रुतप्रभावः अद्य वास्मिन्काले ए-
व कथं केन प्रकारेण दृष्टः । भीमं विभ्यति रागिणोऽस्मादिति व्युत्प-
त्तेः, दिगंबरमाशावरं दृष्ट्वा मे मनः वेपते कपते ॥ ९३ ॥

उरः शिरस्ताडपंतीनां नासिकानेत्रकुंचनैः ॥ ९४ ॥

अग्रजामनुजः प्राह चित्तवृत्तिं यतीश्वरः ॥ ९४ ॥

अनुजः अनु पश्चाज्जातः पुण्यवशादनुजो विवेकाश्रमः यतीश्वरः मि-
थुराजः अग्रजां पूर्वजां चित्तवृत्तिं प्राह । कथंभूताम् । उरः वक्षः शि-
रस्ताडपंतीम् । पुनर्नासिकानेत्रकुंचनैः नासिके च नेत्रे च कुंचनं वैरा-
ग्यमयेन देहसंकोचनं च तानि तैर्लक्षिताम् ॥ ९४ ॥

उद्वेगं त्यज तन्वंगि तत्त्वोद्योगं हृदा ऽऽवह ॥

तव संशयमुत्पन्नं कुर्वे ऽनुत्पन्नसन्निभम् ॥ ९५ ॥

विवेकाश्रमश्चित्तवृत्तिं किमुक्तवानत आह । उद्वेगमिति । हे तन्वमिवाह-
विपयत्यागेन सूक्ष्मांगि हृदा मनसा तत्त्वोद्योगं आवह पूर्णानंदाविर्भावे परं
कुठ तत्संमुत्वा भव । तव संशयमुत्पन्नमनुत्पन्नसदृशमहं कुर्वे । स्वमन
उद्योगं पौरुषं विना कदाऽप्यभयं न लप्स्यसे मया ज्ञापसे त्वं विप-
यत्यागं कुर्वती दुःखिता । जाता स्वयमेवान्शोचय । ये रागिणो दुःखि-
नस्ते विरक्ताः सुखिनो ऽभवन् अतः स्वपौरुषसाध्ये फले चिरं न
कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच वसिष्ठः- 'पौरुषेण प्रयत्नेन चित्तमाश्रये जी-
र्यते ॥ अचित्तेन प्रयत्नेन पदे ब्रह्मणि दीयते ॥ स्वायत्तं च स्वसाध्यं
च स्वचित्ताकातिमात्रकम् ॥ शक्नुवति न ये कर्तुं शिक्त् तान्पुरुषजं-
बुक्ताम् ॥ स्वपौरुषेकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ॥ मनःप्रशमना-
न्नेन विना नास्ति शुभागतः ॥ नूनं देयमनादत्य मृदसंरक्तपक्षिपतम् ॥
पुरुषार्थेन सविद्या नय चित्तमचित्तताम्' इति ॥ ९५ ॥

आत्माज्ञानमप्यत्यत एव तावद्दृश्यस्य दृश्यते ॥

आत्मबोधयिनादप्यत्यत एव तस्यैव संमतम् ॥ ९६ ॥

अत्रापमाशयः, वस्तुतो जीवश्चेतन्याद्विन्नः कश्चिन्निरूप्येत तदेत्यमुपाल-
भ्येमेहि—एक एवात्मा शुद्धसत्त्वमापासंबंधेश्वरः स एव मलिनपृष्ठदर्पण
इव मल्लिनाम्नानोपाधिको जीव इति व्यवहियते, यथा निद्रादोषेणोपप्लुत
एक एव जीव ईश्वरं कल्पयति अन्यान्यमातृन् कल्पयति, सर्वं पदार्थ-
ज्ञात रपनथादिकं च जाग्रददृष्टे फलायोन्मुखे सति प्रबुध्यति, तथेश्वर-
प्रसादात्साधनसंपत्तौ अनादिमायया सुप्तो जीव एकः सर्वकल्पको महा-
वाक्येन स्वरूपसाक्षात्काररूपप्रबोधं प्राप्नोति, अज्ञानस्याघटनघटनाप-
टीयसः चेतन्यबलात्सर्वकल्पकस्य नैयायिकभेदवत् स्वपरनिर्वाहकस्य
चिन्मात्राश्रयविषयस्य स्वीकारात्सर्वदोषपरिहारः ‘ यस्याज्ञानाद्यद्वाति
तस्य ज्ञानाजनश्यति ’ इतिव्याप्तेरज्जुसर्पादौ दृष्टत्वेन प्रतीतिमात्रसिद्ध-
स्य प्रपंचस्याज्ञानं विना न किंचिदुपादानमधिष्ठानस्य च कल्पितगुण-
दोषाभ्यामसृष्टस्य श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवसिद्धत्वादित्यभिप्रायं मनसि
निधाय चित्तवृत्त्युक्तान्तिकल्पान्स्वप्रदृष्टेन परिहर्तुमाह । आत्माज्ञानेति ।
तावदादौ हे चित्ते तव सर्वविकल्पग्रासकत्री व्याप्ति गृणु । यस्य
पदज्ञानोत्पन्नत्वं तस्य तत् ज्ञाननाश्यत्वं शक्तिरजतादौ प्रसिद्धम् ।
दृश्यत्वहेतोरपि तत्प्रसिद्धिः यथा रजतस्य दृश्यत्वात् शुक्त्यज्ञानसमुत्थ-
त्वं शुक्तिज्ञाननाश्यत्वं तथा दृश्यस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रपंच-
स्यात्माज्ञानसमुत्थत्वं चित्तसूदानुंदाद्वितीयपरिपूर्णानंदा ज्ञानवती त्वं
तस्येवानिर्वचनीयस्य प्रपंचस्यात्मबोधविनाश्यत्वं निरंतरपरिपूर्णप्रकाश-
साक्षात्कारनिवृत्तत्वं सम्मतम् । वेदांतार्थतात्पर्यज्ञानवद्विः पूर्वेषिभि-
रितिशेषः ॥ ९६ ॥

एकाकी पुरुषः शय्यामधिरोते यदा तदा ॥

न रथास्तत्र वर्तते रथयोगास्ततोऽपि च ॥ ९७ ॥

स्वप्नस्यैव बृहदारण्यकश्रुत्या दर्शयति द्वाभ्याम् । एकाकीति । एकाकी
असहायः बालस्तहायानपेक्षं यदा शय्यामधिरोते शय्यायां अधि,
शीङ्गस्यासाधितपाधारस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया, शोते शयनं करोति न
रथास्तत्र वर्तते । तत्र स्वप्ने रथाः प्रसिद्धाः । रथयोगाः रथैर्युज्यन्ते इति

रथयोगा अन्वाहयः । ततोऽपि च, अपिचाभ्यां तदुपादानभूतकाष्ठो-
हादिसमुच्चयः ॥ ९७ ॥

न पंधानो भवंत्यत्राय रथान् पश्यतीप्सितान् ॥

रथयोगान्पथञ्चैतत्किं कार्यमिति चिंतय ॥ ९८ ॥

न पंधानो रथयोग्या भवंति । अत्र स्वप्ने अथ रथान् पथः इप्सितान्
पश्यति प्रकाशयति स्वयंप्रकाशः आदित्यादेरभावादिद्वियाणामुपरत-
त्वात् । अज्ञानोपादानस्य मनसश्च विषयाकारणोपेक्षयात् । अविद्यात्-
त्वमात्रेणात्मन उपादानत्वं व्यवह्रियते, कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्त-
चाकत्वाभावात् । इति तात्पर्येण श्रुतौ पुरुषः सृजत इति प्रयोगः ।
पुरुषस्य निर्विकारस्य परिणाम्युपादानत्वाभावात् । अज्ञानं विना
रथादेरन्यदुपादानं न संभवति अनिर्वचनीपक्ष्येऽनिर्वचनीयोपादानस्य
योग्यत्वादित्याशयेनाह । किं कार्यमिति । कस्य कार्यं किं कार्यमज्ञानं
विना न कस्यापि कार्यं स्वप्नजगदित्यर्थः । किं कार्यं किमपि कार्यं
नास्तीति मायामात्रमिति चिंतय विचारय । तथेदं जगच्चिदधिष्ठा-
नाज्ञानोपादानमनिर्वचनीयमेवेति । अतएवोक्तम्— 'मायामात्रमिदं द्वै-
तमद्वैतं परमार्थतः', इति । अविद्यैव जगदाकारेण परिणमते इत्यत्र
वासिष्ठमपि— 'पत्रेद्रजालमस्त्रिं मायामयमवस्तुकम् ॥ तत्र कारणा
कर्यं नाम हेयोपादेयदृष्टयः ॥ ज्वालान्वर्चद्भुद्भवणांऽपि मयीमन्त्रिकोऽत्र ॥
बन्धत्पन्पमसादेन क्षीयते तदवेक्षणान् ॥ जटैव चिन्मयी वासावन्यस्व-
दोषजीवनी ॥ निमेषमप्यतिष्ठती स्वैपांशकां प्रपच्छति' इति ॥ ९८ ॥

उपलक्षणमेतच्च श्रुत्युक्तमिति कीर्तितम् ॥

रंक्रः साम्राज्यमायत्ते संभ्राद् रंक्रत्वमेव च ॥ ९९ ॥

एतच्च श्रुत्युक्तमुदाहरणं भ्रांतिज्ञानानामुपस्थापकमित्याह । उपलक्षण-
मिति । एतच्च श्रुत्युक्तं विषयं पात्सरुमुपलक्षणमिति उपलक्षणमा-
त्रं कीर्तितं बहूनां विषयं पृष्टांतानामेकदेशमात्रं कथितमन्येऽपि मिथ्या-
ज्ञानस्य बहवो पृष्टांताः इत्याह । रंक्र इति । दरिद्रः साम्राज्यं सम्य-

राजते सम्राट् चक्रवर्ती तस्य भावः साम्राज्यं आधत्ते कुरुते । स्वप्ने
इति शेषः । सम्राट् रंक्त्वमेव च पुनः रंक्त्वमाधत्ते ॥ १९ ॥

निद्रितो दृश्यते ऽवंत्यां समीपस्थैर्नरैरः ॥

स तु देहं समीपस्थं मेरोरुपरि पश्यति ॥ १०० ॥

अत्रैवोदाहरणांतरमाह । निद्रित इति । समीपस्थैरैः अवंत्यामुज्ज-
पिन्यां निद्रितः निद्रा जाताऽस्येति निद्रितः निद्रां प्राप्नोति स उज्ज-
पिन्यां मृतः । समीपस्थं देहमवंतीवर्तमानं समीपस्थं स्वशरीरं मेरोः
पर्वतविशेषस्योपरि उर्ध्वं वर्तमानं पश्यति ॥ १०० ॥

मानुषे ऽस्मिन् शरीरेऽभिमानसंपन्न एव सन् ॥

व्याघ्रो भूत्वोचितं कार्यं तद्देहस्य करोति च ॥ १०१ ॥

तथैवान्यदाह । मानुषेति । अस्मिन्मनुष्यदेहे ऽभिमानसंपन्नः प्राणः ।
द्वितीयाश्रितेति समासः । एव सन् तच्छरीराभिमानमपरित्यज्यैव म-
नुष्य एव सन्नित्यर्थः । व्याघ्रो भूत्वा सिंहभावं प्राप्य तद्देहस्य व्याघ्र-
देहस्योचितं मनुष्यादिमारणरूपं कृत्यं करोति । चकारोन्पदेहस्य तत्का-
र्षकारणस्य समुच्चापकः ॥ १०१ ॥

सर्वं चैतच्चित्तवृत्ति त्वं विचारय तन्त्वतः ॥

अज्ञानस्य विलासो ऽयं भवेद्वा न भवेदिति ॥ २०२ ॥

यद्यज्ञानविलासोऽयं न स्यादन्यनिदानजः ॥

तत्स्वज्ञानापनोद्यत्वं तस्य स्यान्न कथंचन ॥ २०३ ॥

अस्य प्रपंचस्य स्वप्नेद्रजान्मांशवर्षपत्तनमरुमरीचिकानुत्पस्य माया-
मात्रत्वनिश्चयं विना निर्वाहो न भविष्यतीत्याह । सर्वमिति । हे चित्तवृत्ते
मयं चैतत्तत्त्वतो विचारय । परमापेक्षया विचार्यमाणेन किंचिदुपल-
भ्यते जन्ममृत्युकत्वेन तरंगवत् । यथा तरंगो दृश्यमानोऽपि ना-
स्त्येव तपार्थं प्रपंचोऽपि तच्छदृष्ट्या प्रक्रीवेति । ननु ब्रह्मणो रूपा-
यभावान् कथं दृश्यत्वमित्याशङ्क्य नन्वी यथा नभसि किंचिद्गर्गादि
प्रक्षिप्य सेतानगरादिकं दर्शयति तथेयं मायापतनी किं दर्शयतीत्याह ।
अज्ञानस्येति । यदि विचारं विना प्रतीयते नभसि गौपर्वतनगरादिका मान-

स्यैव विलासः परमार्थदृष्ट्या न भवेत् । तरंग इवेति भावः । अयं प्रपंचो मायाविलासो ज्ञानापनोद्यत्वात् । शुक्तिरजतवदिति न चेदप्रयोजकमत आह । - यदीति । अयं प्रपंचो यच्च ज्ञानविलासो न स्यात्किंतु अन्यनिदानजः अज्ञानान्यत्प्रधानपरमा एवादि तज्जन्यः स्याच्चदा तच्च ज्ञानापनोद्यत्वं तस्य कथंचन केनापि प्रकारेण न स्यात् । न चाज्ञानभागभावे व्यभिचार इति वाच्यम्, तस्यानंगीकारत् । तथाहि । प्राक्कालावच्छिन्नाभावत्वं विनाश्यभावत्वं वा प्रतियोगिजनकाभावत्वं । वा प्रागभावत्वं नाद्यः आत्माश्रयापत्तेः । न द्वितीयः चक्रकापत्तेः । विनाश्यभावत्वमित्यत्र किं विनाशि, ध्वंसप्रतियोगित्वं, ध्वंसत्वं किं, जन्याभावत्वं जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं प्रागभावत्वं विनाश्यभावत्वमिति न तृतीयः अन्योन्याश्रयापत्तेरिति । अतएव न विरुद्धः । न च प्रपंचः सत्यः, अर्थक्रियाकारित्वात् इति प्रकरणसंमतेति वाच्यम्, पारमार्थिकत्वस्योपाधित्वात् । न च फलाभावः पूर्वोत्तमानस्य तत्फलस्य सत्त्वात् । न च स्वरूपासिद्धः दृष्टान्तदेतोर्निश्चयात् । न च मन्मते पक्षे साध्यसंदेहः तस्यानुकूलत्वात् । पक्षादन्यत्र श्रुतित्याग्निरुहेतोः बलात्पक्षे साध्यज्ञानरूपाया अनुमितेर्निष्पत्सुइत्वात् । न च कालात्ययापदिष्टता मया मायाविलासत्वरूपसाध्याभावस्य पक्षे निश्चितत्वादिति वाच्यम्- । त्वया निश्चितत्वेऽपि मया अनिश्चितत्वे न दत्तोत्तरत्वात् । न च व्यावहारिकत्वमुपाधिः मायाविलासे प्रपंचे तस्य सत्त्वात् । ज्ञानापनोचे शुक्तिरजतादावसत्त्वादिति वाच्यम्, प्रपंचः सत्यः व्यावहारिकत्वाभावादिति । तत्फलस्य त्वया बर्कव्यत्वेन त्वन्मते प्रपंचस्य व्यावहारिकत्वेन स्वरूपासिद्धेः पारमार्थिकत्वस्योपाधेरुक्तत्वाच्चेति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

स्यमोपमं सर्वमयेहि तस्मा-

ज्जगन्न गत्यंतरमस्ति तत्र ॥

१ मायाविलासमात्रादिबन्धुशुभानुमाने सत्यप्रपंचेतेत्यर्थः । २ साध्यस्यापत्तेरिति साधनभावकत्वात् । ३ पक्षे साध्याभावः ।

स्वप्ने मुहूर्तेऽब्दशतत्रमेण

चिरस्थितो वाऽत्र चिरस्थितो न ॥ १०४ ॥

वस्तुस्य मापामात्रमिदं जगदिति जानीहीत्युपसंहरन्नाह । स्वप्नोपम-
 भेति । हे चित्तवृत्ते तस्मात्पूर्वोक्तश्रुतेयुक्तेषु सर्वमिदं जगत्स्वप्नोपमं
 त्वमतुल्यमवेहि जानीहि । गच्छति विपरिणमते इति जगत् देहादि ।
 पथेन्द्रजालिकेनोपवीजादिकं तत्कालं पत्रपुष्पफलादिना परिणमते
 तथा गर्भे क्षिप्तं बीजादिकं कलिलबुद्बुदादिद्वारा करचरणादिरूपेण
 परिणमते बाल्ये युवा वृद्धौ भवति तत्र दर्शनादिव्यापारं करोति वा-
 गादिव्यापारं च करोति । तत्र केवलस्यात्मनो दर्शनादिक्रियाभावात्
 “निर्गुणं निष्क्रियम्” इति श्रुतेः केवलस्येन्द्रियादेर्जडत्वेन तदभावात्
 अतःकरणस्यापि केवलस्य जडत्वात् न तदाश्रयत्वम् । यथा जला-
 दिप्रतिबिम्बः न केवलं जलस्य धर्मः सूर्यादिकं विनापि प्रतीतेर्न सूर्या-
 देस्तन्निष्त्वाभावादेव अहं जानामि पश्यामि गच्छामीत्यादि व्यवहार-
 स्यापि लोहो दहतीत्यादिवत् भ्रांतिमात्रत्वात् ऐन्द्रजालिकव्यवहारवत् ।
 अतएवोक्तं वृद्धैः—‘एतस्मात्किमिवेन्द्रजान्मपरं पदभवात्स्थितं रेतश्चे-
 तति हस्तमस्तकपदमोहृतनानां सुरम् ॥ पर्यायेण “शिशुत्वपौवनजरावे-
 पेरेकेर्हृतं पश्यत्यपि शृणोति जिप्रति तथा गच्छत्यथाऽऽगच्छति’
 इति अत आह । न गत्यंतरमस्ति तत्र तस्मिन्व्यवहारे स्वप्नादितुल्यत्वं
 विना गत्यंतरं प्रकारांतरं नास्ति । स्वप्ने विपरीतमात्राने उदाहरणमाह ।
 स्वप्ने मुहूर्ते स्वप्ने स्वप्नवस्थायां मुहूर्ते द्विषष्टिकारुनेऽब्दशतत्रमेण
 वर्षशतत्रमे चिरस्थितो वाऽत्र, वा इवाप्ये, अस्मिन्देशे चिरस्थिता इवेत्यु-
 त्थिताः परामृशंति । वस्तुतः किम् । अतःचिरस्थितानां न वर्षं न चि-
 रस्थितानां भ्रांतयेव शतवर्षमतीतिविशेषोदाहरणं चात्र गामिन्वगहरिश्चंद्रा-
 दयो बोध्या इति । तथा चोक्तं वामिश्रे—‘मुहूर्ते वत्सरत्रेणि न्ययस्या-
 नया कृता ॥ रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चंद्रस्य निर्दिता’ इति । अनया
 विषया ऐवतो प्रश्नोऽं गतस्तत्र मुहूर्तेऽत्र पुगादि जातानि स्वप्ने

हृद्देशे रथादिकं श्रुत्यैव दर्शितमतो मायाया देशकालनियमो नास्तीति
 ॥ १०४ ॥ मायामात्रमिदं, द्वैतं चतुर्थे, कवले स्थितम् ॥ तद्व्याख्या
 च मायेशस्तुष्यतु परमेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसरस्वतीप्रि-
 यशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथसरस्वती-
 विरचितेऽद्वैतामृते चतुर्थः कवलः संपूर्णः ॥ ४ ॥
 इत्यद्वैतामृततरंगिण्यां टीकायां चतुर्थः कवलः ॥ ४ ॥

अद्वैतामृतग्रंथे

पंचमः कवलः ।

ॐ नमो नारायणाय ।

चिद्रूपमस्तीति हि निर्विवादं
जगत्प्रकाशेत-कुतो ऽन्यथेदम् ॥
आत्मा तदेवेति तदाश्रयो वे-
त्येवं परं संशयमेति लोकः ॥ १ ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ ॥ एवं विषयदोषद्विष्टवर्णनपूर्वकं वैराग्यं स-
र्वसाधनपौष्टकं प्रथमकवले निरूपितम्, ततो द्वितीयकवलेन त्वंपदार्थ-
शोधनार्थं दीपदृष्टान्तेनात्मनः स्वयंज्योतिष्टं निरूपितं तत्र प्रमाणमपि
दर्शितमधोपाल्यानेन तदेव द्रढीकृतम्, ततस्तृतीयेन तदर्थमेवात्मन
अनंदतायां श्रुतिपुक्तिदर्शिते, चतुर्थेन तत्पदार्थशोधनार्थं प्रपंचस्याज्ञा-
नविनासत्त्वेन मिथ्यात्वं दर्शितम्, पंचमे कवले स्थूणानिखननन्यापेन
तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकं महावाक्यार्थो वर्णयिष्यते, तत्र बह्वीनां श्रुती-
नां प्रामाण्यं दर्शितमिति । तत्र तावदात्मनश्चिद्रूपत्वं श्रुतिपुक्तिभ्यां नि-
रूपयितुमाह । चिद्रूपमस्तीति । हीति प्रसिद्धौ । चिद्रूपं वर्तते इति
निर्विवादं विवादस्याभाव इति निर्विवादम् । अभावार्थे ऽव्ययीभावः । ज्ञान-
मात्रसत्त्वे कस्यापि विवादो नास्ति सर्वस्यापि व्यवहारस्य ज्ञानसाध्य-
त्वान् । ज्ञानाभावे जगदाद्यं स्यादित्याह । जगदिति । अन्यथा ज्ञा-
नानंगीकारे इदं जगत्कुतः कस्माद्धेतोः प्रकाशेत । प्रकाशाद्देतोरभावा-
च्चगत्प्रकाशात्पथानुपपत्तिमनुसंधानार्थोपसिरेव प्रकाशो प्रमाणमिति न वि-
वादात्प्रसक्तोऽह आह । आत्मा तदेवेति । तज्ज्ञानमेवात्मा तदाश्रयो व
ज्ञानाश्रयो वा इत्येवं भगिन्यर्थे श्लोकः श्लोकपते ह्यपते लोको दे-
तदश्रितेऽस्मान् श्लोकः परं त्रिनु संशयमेति प्राप्नोति ॥ १ ॥

आत्मा तदेवेत्यपि पक्ष आहुः
किं तत्क्षणध्वंस्यथवाऽस्तु नित्यम् ॥
तत्स्थानमात्मेत्यपि पक्ष आहु -
रेकः स आत्मा घटते ऽथ नाना ॥ २ ॥

ननु जिज्ञासुल्लोकः कथं संशयं प्राप्नोतीत्याशंक्य तान् पक्षान् श्रुत्वा
के ते पक्षा इत्यत आह । आत्मा इति । तदेव ज्ञानमेवात्मा इत्यपि
अस्मिन्नपि पक्ष आहुः । किं तत् ज्ञानम् । क्षणध्वंसि अथवाऽस्तु नित्यं वै-
द्वाश्रित्यारः तत्र शून्यवादिनो माध्यमिकासुपुस्यव्यवहितोत्तरक्षणे व्युत्पि-
तस्य सुपुसावहं नासमित्यनुभववाच्यन्यमेवात्मा । तथाच श्रुतिः—“असदेवे-
दमग्र आसीत्” इत्याहुस्तदसत् नासमित्यनुभवस्यापामाणिकत्वात्प्राभा-
णिकत्वे बाह्यज्ञानामात्रपरत्वात् । श्रुतेस्तु नामरूपाभावपरत्वात् । योगात्वा-
पास्तु क्षणिकविविज्ञानमेवात्मा । तद्विषयम्—प्रवृत्तिविज्ञानमात्रविज्ञानं च ।
तत्रायं घट इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं सुपुसावहमित्याल्यविज्ञानम्, सूत्रादि-
कमस्यैवाकारस्तदतिरिक्तवस्तुनोऽसिद्धेः । श्रुतिरपि—“अन्योत्तरत्वा
विज्ञानमयः” इत्याहुस्तदसत् पूर्वानुभूतपदार्पस्मरणानुपपत्तेः । पूर्वक्षण-
वर्तिनोऽनुभवितुरभावात् अन्यानुभूते चार्थे ऽन्यस्य स्मृत्ययोगान् न
च पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाने संक्रातिः जनन्यनुभूतस्य गर्भस्य तनयेन स्मर-
णापत्तेरिति । सौत्रातिकास्तु ज्ञानारूपाणामेव क्षणिकवाह्यार्थ एवात्मेती-
च्छति तदप्यसत्, प्रत्यक्षस्य घटादेरनुभवेपत्त्वाभावान् । अन्यथापहृतवि-
षयत्वेन प्रत्यक्षस्यापामाण्यपापत्तेरिति । वैभाषिकास्तु क्षणिकवाह्यार्थ
एवात्मेत्याहुस्तदपि मंदं सोऽपं घट इति प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्याप-
त्तेर्वारस्वीकारे भिन्नाभिन्नविकल्पत्रासापत्तेरिति । अन्येऽप्यष्टादश
भेदाः संति ते विस्तरमपान्नोच्यन्ते इति । देहाद्यात्मवादिनश्चार्वाका
अन्यनित्यत्वादिदोषदुष्टत्वादुपेक्षणीया इति । तर्हि कीदृग्ज्ञानमात्मेत्यत
आह । नित्यं त्रिकालमाध्यम् । कथं तर्हि ज्ञानसमवायिकारणमात्मेत्यत
आह । तत्स्थानमात्मेत्यपीति । तस्य ज्ञानस्य स्थानमाश्रय आत्मा
इत्यपि पक्षे नेपापिनमते आहुर्वदन्ति । इत्यपिम्यामस्वरसः सुचितो

ऽस्मिन्मते समवायस्य खंडितत्वात् । ज्ञानोपादानत्वे परिणामित्वापत्तेः
'उपपन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्' इतिन्यायस्योक्तत्वात् । एक
आत्मा स भय नानात्मा 'नानात्मानो व्यवस्थात' इति सूत्रात् । इति
नैयायिकाः सांख्या वदन्ति ॥ २ ॥

एवं विवादे सति सत्यनादौ
तर्काकसंलालितलोकसिद्धे ॥
वेदांतकांतोपवनप्रचारा
इत्थं नरा निर्णयमाहुरत्र ॥ ३ ॥

एवं नास्तिकमतानि नैयायिकेन खंडितानि नैयायिकेन सांख्येन खं-
डितं सांख्यमते नानात्मवाद एतेषां चात्मैक्यवाद एवं सति कथं
निर्णय इत्यत आह । एवं विवादे सतीति । सति हे पतिमते । तर्का-
कसंलालितलोकसिद्धे तर्काः शुष्कतर्काः श्रुतिविरुद्धाः । यद्येक आत्मा
तदैकस्मिन्मुक्ते मुक्ताः सर्वे स्युरित्याद्याकारकास्ते भ्रंशाः कलंकाः तै-
ल्लोकिताः तोषिताः लोकास्तीः सिद्धे । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणानादौ वि-
वादे विरोधे सति अत्रावसरे वेदांतकांतापवनप्रचाराः वेदांताः कांतोप-
वनमिव, यथा लौकिकसुखाधिभिः उपवनमुद्यानं काम्यते तथा पूर्णा-
परिष्ठितनिरतिशयसुखार्थिभिर्वेदांताः काम्यते तत्र प्रचारः प्रवृत्तिये-
षां ते तथा नरा इत्थं निर्णयं सिद्धांतमाहुः ॥ ३ ॥

आत्मा तदेवेति मते प्रथंते
विज्ञानमानंदमिति श्रुतिर्या ॥
प्रज्ञानशब्दं समुदीर्य याऽहं
ब्रह्मेति तत्तत्प्रमुखा असंख्या ॥ ४ ॥
चिदात्मभावे श्रुतयस्ततो ऽयं
पक्षस्तु तात्रच्छ्रुतिसिद्ध एव ॥
युक्तिस्तु चित्वाचिदिहाध्रपाशां
कुर्यादृणत्वादथ वार्थरूपात् ॥ ५ ॥

इत्थं कथमेत आह । आत्मा तदेवेति सार्धेन । आत्मा तदेव ज्ञानमेव ।
 एवेन तदाश्रयव्यवच्छेदः । इतिमते परमसिद्धांतमते विज्ञानमार्गं वि-
 ज्ञानं चिद्धनमानंदनिरतिशयानंदस्वरूपमिति या शब्दे प्रसिद्धा श्रुतिः, या
 प्रज्ञानशब्दं समुदीर्य याऽहं ब्रह्मेत्याह प्रज्ञानं ब्रह्म प्रकृतं निरतिशय-
 प्रकाशं ब्रह्मेति या श्रुतिरखंडार्यं वदति 'तत्तत्प्रमुखा, असंत्या "आ-
 नंदो ब्रह्मेति व्यजानात्, आनंदरूपममृतं यद्विभाति, आनंदं ब्रह्मणो
 विद्वान् विभेति कुतश्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति,
 बृहच्च तद्विषयमचित्यरूपम्, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म, एको देव इत्याद्या अ-
 नंताः श्रुतयः ब्रह्मणश्चिदात्मभावे ज्ञानरूपत्वे प्रथंते तात्पर्येण प्रतिपा-
 दयंति । ततस्तस्माद्धेतोरयं पक्षः श्रुतिसिद्धः श्रुतिप्रतिपाद्य एव ।
 एवमात्मनश्चिद्रूपत्वे श्रुतेः ग्रामाण्यं दर्शयित्वा तत्र युक्तिं दर्शयितुं प्रति-
 जानीति सार्धाष्टभिः । युक्तिस्त्विति । तुरप्यर्थः । युक्तिरपि उच्यते
 इति शेषः । इह रूपब्रह्मकाराले चित् आश्रयाशां कुर्यात् साश्रयाचि-
 त्वात् नित्यत्वादित्यर्थः । गुणत्वात् अर्थरूपत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

आद्येऽनपायाचिदिहाश्रयाशां

कुर्यात्करोतीति हि नान्वयो ऽस्ति ॥

चिन्मात्रपक्षीकरणान्न मध्यो

सिद्धेर्गुणत्वस्य चिदाश्रयस्य ॥ ६ ॥

तत्राद्ये हेतुमनुपसंहारित्वेन खंडयति । आद्ये ऽनपायात् नित्यत्वात्
 चिदाश्रयाशां कुर्यादिति । नित्यत्वादिति हेतुरन्वयीव्यतिरेकी वा नाद्य
 इत्याह । नान्वयोऽस्तीति । अन्वयदृष्टांतो नास्ति । ननु चिदंतरत्वा-
 दित्यन्वयदृष्टांतो भवत्यत आह । चिन्मात्रपक्षीकरणात् न । द्वितीयः
 यत्र सांश्रयत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वं नास्तीति यत्कुमशक्यत्वात् । सा-
 श्रयत्वाभावे नित्यत्वनियमात् इति । आद्यत्रये प्रथममपोह्य द्वितीयस्य
 गुणत्वस्यात्मन्यसिद्धिमाह । न मध्योऽसिद्धेः । न द्वितीयः चिदाश्र-
 यत्माश्रयस्य गुणत्वस्यासिद्धेः चिह्नये पक्षे गुणत्वस्य हेतोरुच्यते
 स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

नांत्योर्यमात्रे सति साश्रये स्या-
 चिदाश्रयोऽप्याश्रयसव्यपेक्षः ॥
 तथा सतीर्य प्रसृताऽनवस्था
 निवारणीया बलिनेह केन ॥ ७ ॥

तृतीयं खंडयति । नांत्य इति । तृतीयोर्यरूपो हेतुर्न चितः साश्रय-
 त्वसाधक इत्यर्थः । कथं न साधक इत्याशङ्क्यानवस्थापत्तेरित्याह ।
 चिदाश्रयोऽप्याश्रयसव्यपेक्ष इति । एवं सति किं स्यादित्याशङ्क्यानव-
 स्थां विहाय न किमपि स्यादित्याह । तथा सति चिदाश्रयस्याश्र-
 यसव्यपेक्षत्वे सति अनवस्था प्रसृता प्रवृत्ता । तर्हि निवार्यतामिदं
 पिशाघात्पाशङ्क्य भगवद्विमुखेभ्यो मापेव बलिनापि न निवारयितुं श-
 क्येत्याह । निवारणीयेति ॥ ७ ॥

चिद्रूप एवायमुपेय आत्मा
 श्रुतेश्च युक्तेश्च न हेयमेतत् ॥
 प्रतिक्षणध्वंस इहाभ्युपेयः
 किं दीपदृष्टांतवशादिहार्थात् ॥ ८ ॥

श्रुत्या युक्त्या च प्रतिपादितमात्मनश्चिद्रूपत्वमुपसंहरन् "नैषा तर्केण
 मतिरापनेया" इति श्रुतेर्न त्याज्यमेतच्चिद्रूपत्वमित्याहार्थेन । चिद्रूप इति ।
 अयं साक्षादपरोक्ष आत्मा श्रुतेश्च, चात् 'आदित्यवर्णं तमसः परस्ता-
 त्' इत्यादिस्मृतेः । युक्तेश्च चात्पुराणादिग्रहणम् । न हेयमेतत् । श्रु-
 तिशासनं शिष्टैरादरेण शिरसा धारयितितिसाद्वैपंचभिरात्मनः क्षणिक-
 त्वमनूद्य खंडयति । प्रतिक्षण इति । प्रतिक्षणध्वंसः क्षणं क्षणं प्रति-
 ध्वंसो यस्य स तथा । इह व्यवहारकाले दीपदृष्टांतवशात् अर्थात् प्र-
 योजनात् वा आत्मा प्रतिक्षणध्वंसोऽभ्युपेयः स्वीकर्तव्यः ॥ ८ ॥

प्रयोजनं - न क्षणिकत्वपक्षे
 चित्तेः किमप्यत्र विलोक्यमानः ॥
 आद्यस्तु दीपोपमयैव तत्रे-

. तदस्तु, सूर्योपमया स्थिरत्वम् ॥ ९ ॥

न द्वितीय इत्याह । प्रयोजनमिति । चित्तेः क्षणिकत्वपक्षे किमप्यत्र व्यवहारे प्रयोजनं न विलोकर्यामः । भोजनादिव्यवहारे यागादिजन्य-स्वर्गादिव्यवहारे वा श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञानव्यवहारे वा ज्ञानप्राप्त्यभो-क्षव्यवहारे वा चित्तेः क्षणिकत्वप्रयोजनम् । अथः तत्कल्पस्य वृषा-देरभावापत्तेः न द्वितीयः यागादिकर्तुर्भिन्नस्य स्वर्गादिभोक्तृत्वानुपप-त्तेर्ब्यधिकरणत्वात् न तृतीयः साधकभावेन ज्ञानानुपपत्तेरिति न चतुर्थः ज्ञानाश्रयस्य पूर्वक्षणवर्तिनः उत्तरक्षणेऽसत्त्वात् न व्यवहारानु-पपत्तिरपीति । सर्वथापि क्षणिकत्वे फलाभाव इति प्रथमं प्रत्याह । अथ इति । दीपोपमया दीपदृष्टान्तेन तच्चेत्क्षणिकत्वं, यदि, निरंतरत्वेन धारात्वं तदा सुषुप्तिशोपापत्तिः, तत्स्वीकारे मात्रानुभूतस्य गर्भस्य स्मरणपत्तेरित्यरुच्या पक्षांतरमाह । तदस्त्विति । सूर्योपमया स्थिर-त्वमस्तु ॥ ९ ॥

घटोपलब्धौ न पटोपलब्धिः

पटोपलब्धौ न घटोपलब्धिः ॥

आवालगोपालमिति प्रसिद्धं

तस्मान्न सिद्धं यदि तत्स्थिरत्वम् ॥ १० ॥

ननु सूर्यदृष्टान्तेन कथं स्थिरत्वं पूर्वदिग्दृष्टस्य पश्चिमायामुपलब्धेरित्याशं-क्यास्थिरत्वमित्यपि पदछेदः । तथाच यथा सूर्यस्योपाधिनास्वाधारब-क्रेणास्थिरत्वं स्वतःस्थिरत्वं तथाऽऽत्मनोऽप्यंतःकरणवृत्त्यानुपाधिसंब-धेनास्थिरत्वं स्वतःस्थिरत्वमित्याशयेनाह । घटेति । घटोपलब्धौ घट-काराणां वृत्तौ न पटोपलब्धिः पटोपलब्धौ पटज्ञाने न घटोपलब्धिः । आवालगोपालमिति मुसुंत्वेन प्रतिज्ञेषु बालादिष्यपीति प्रसिद्धं तस्मा-न्न सिद्धं पदिति तत्स्थिरत्व चेत्सूर्योपमया स्थिरत्वं सोपाधिकं न स्यान्नतः प्रसिद्धं न स्यात् । सर्वजनप्रसिद्धिर्न स्यादिति नकारानुप-गेनान्वयः ॥ १० ॥

तद्ब्रूहि लाक्षारससन्निधाने
न पीतभावं स्फटिकोऽभ्युपैति ॥
पीते ऽथवा वस्तुनि सन्निकृष्टे
न रक्ततामित्यपि सुप्रसिद्धम् ॥ ११ ॥

अत उपाधिर्नैव स्थिरत्वव्यवहार इत्याह सार्धेन । तद्ब्रूहीति । स्फ-
टिकः लाक्षाया रसस्य रक्तवर्णस्य सन्निधाने सति पीतभावं नाम्यु-
पैति पीतवर्णोपाध्यभावे पीतवर्णत्व न याति । पीते वस्तुनि सन्नि-
हिते, सति न रक्तभाव यातीति सुप्रसिद्धम् । इत्यपि दृष्टातरसमु-
च्चायकौ ॥ ११ ॥

तत किमस्तु स्फटिक स्थिरात्मा-
ऽनुरागभेदात्क्षणिकोऽमलात्मा ॥
अतो ऽत्र विज्ञानमयो ऽयमात्मा-
ऽमलोऽचलो नित्यविमुर्धिवोधः ॥ १२ ॥

एव सति कथं क्षणिकः स्फटिक इत्यत आह । तत इति । स्थिरा-
त्मा स्थिरोऽपि स्फटिको यथाऽनुरागभेदात् पीताद्युपाधिभेदात् । पी-
तसन्निधाने पीत एव न रक्त, रक्तसन्निधानक्षणे रक्त एव न पीतः
क्षणिक इति व्यवहियते । वस्तुतस्तु अमलात्मा स्फटिकः शुद्धो निर्मे-
ल इत्यर्थः । दृष्टातमुक्त्वा दार्ष्टान्ताह । सार्धेन । अत इति । अत्र-
दार्ष्टान्ते अयमात्माऽमलः मायामलवर्जितः अचल चलनवर्जितः नित्य-
विमु सदापूर्णविबोध इन्द्रियादिभिर्विशेषो बोधो यस्य स तथा ।
वृत्त्युत्पत्त्या उत्पन्न इव तन्नाशो नष्ट इव भवनातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्तत्प्रकाश्याकृतिचित्तसूर्या-
श्मभित्तिभागे प्रतिबिम्बितात्मा ॥
तन्नाशतो जष्ट इवैतदात्-
कुमात्क्रमीष प्रतिभासते च ॥ १३ ॥
नैनं गृह्णाशयति कश्चिदयं चिदात्मा

सर्वं प्रकाशयति नैव करोति चैनम् ॥

कश्चित्करोति भुवनानि चतुर्दशायं

हंतास्य नायमुपसंहरति त्रिलोकीम् ॥ १४ ॥

कथं वृत्त्यादिसंबन्धेनेदंशा आत्माऽतो दृष्टातमाह । तत्तत्प्रकाशयेति ।
 तत्तत्प्रकाशया घटादयः तत्राकृतिराकारो यस्य तत्तत्प्रकाशयाकृतिः
 तत्तत्प्रकाशयाकारतां गतं चित्तं तत्र सूर्य-अश्वमिच्छिभागे मण्यादिभिः
 च्छिभागे यथा प्रतिबिंबितस्तथा प्रतिबिंबितश्चासावत्मा तन्नाशतो नष्ट
 इव यथा सूर्यसंबन्धे प्रतिबिंबितसूर्यं उत्पन्न इव तस्य तद्वित्तिसंबन्धमा-
 वे नष्ट इव तथा चित्तमतिबिंबित आत्मा चित्तनाशो नष्ट इव । एतदा-
 ष्टक्रमात् एष चासावाप्तक्रम एतदाप्तक्रमस्तस्माद्विषयाकारतां प्राप्ताश्चि-
 त्तात्कमीव क्रमो ऽस्यास्तीति क्रमी गमनवानिव । वस्तुतो नाशपदेनो-
 त्पत्तिरपि विवक्षिता । तथाच तदुत्पत्तौ उत्पत्तिमानिव नोऽस्माकं
 प्रतिभासते । यदि तु एतदात्मा इति पाठस्तदा स्पष्ट एवार्थः । पूर्वार्था-
 त्पाठस्य प्रतिबिंबित आत्मा स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तथाच श्रुतिः- 'य-
 था ज्योतिरात्मा विवस्वान् एको बहुधा यो गच्छन् ॥' एक एव
 हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल-
 चंद्रवत् ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' इति । 'अयमात्मा ब्रह्मविज्ञानम-
 यो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथ्वीमयः आपोमयो वायुमय
 आकाशमयस्तेजोमयः' इत्यादि । अधुना श्रुत्यर्थनिरूपणद्वारा
 परात्मतत्त्वं तस्या विश्वासायं निरूपयति एकोनपष्टिभिः । नैनमि-
 ति । कश्चिद्ब्राह्मः प्रकाश आंतरश्चेनमात्मानं न प्रकाशयति । न तत्र
 सूर्यो भाति न चंद्रताएकम्' इति । अयं चिदात्मा सर्वब्राह्ममांवरं व
 भासयति "यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । नैव
 करोति चैनं आत्मानं यत्नेन कश्चिन्नैवोत्पादयति "अविनाशी वा रेऽप-
 मात्मा" इत्यादिश्रुतेः । अयमात्मा चतुर्दश भुवनानि करोति मायया
 त्रैलोक्याल्लोकवदुत्पादयति । 'मयाव्यसेण प्रकृतिः स्रज्यते स चराचरम्'

इति स्मृते । अस्यात्मनो इति नाशयिता न विद्यते ' न
इत्यते हन्यमाने शरीरे ' इति स्मृतेः । अपि त्रिलोकी सर्वं जगत्
उपसहरति " यत्प्रयत्नमिसविशंति " इति श्रुते ॥ १३ ॥ १४ ॥

वस्त्वेव तत्र नहि यत्र तु नायमास्ते

"कालं तमत्र कलयामि न यत्र नायम् ॥

देशोऽपि दुर्लभतर स तु यत्र नास्ति

बालादिधर्मरहितो विमलश्चिदात्मा ॥१५॥ . .

नतु कालादीनित्यत्वात्कथं सर्वसंहर्तृत्वमत आह । वस्त्वेवेति । यत्र
वस्तुन्यधिष्ठानत्वे नाय न वस्त्वेव न वर्तते यद्वस्त्वेव न " सर्वं
सखिद ब्रह्म " इति श्रुते । यत्र अपमात्माङ्गनतं कालमपि न
पश्यामि । देशोऽपि दुर्लभतर स देशोऽपि नास्ति यत्र देशोऽधिष्ठान-
त्वेनाय नास्ति, सर्वदेशकालाधिष्ठानत्वात् । " अनतं ब्रह्म " इति-
श्रुते अतो देशकृतकालकृतो वस्तुश्रुते परिछेदो यत्र नास्ति ' तद-
नत सत्य ज्ञानम् " इति श्रुते, सर्वगत इति स्मृतेश्च । नित्यत्वेन
स्थूलदेहस्यावस्था बालययुवादिरूपा अस्य पूर्णस्य न संतीत्याह ।
बालादीति । अतएव विमलो निर्मलश्चिदात्मा इति ॥ १५ ॥

नैनं प्रकाशयति वागगृहीतसंगा

नैनं मनो विशति मानपथव्यतीतम् ॥

वेद प्रमाणपथमागतमर्थजातं

सर्वं निषिध्य परिभीतवदाह शेषम् ॥१६॥

" यतो वाचो निवर्तते, नेव वावा न मनसा " इत्यादिश्रुतेरर्थमाह ।
नैनमिति । एनमात्मानं वाक्शब्दो न प्रकाशयति न विपयीकरोति ।
हंशुगर्भं विक्षेपणम् । कुतो न विपयीकरोति । यतो ऽग्रहीत सगः
सबधो यस्या सा तथा । नहि सबध विना वृत्तिमात्रं प्रवर्तते " अस-
गो नहि संजते " इति श्रुतेरहमनो ऽसगत्वात् । नतु मन एव प्रवर्त-
तामत आह । नैनं मन इति । अत्रास्त्रि मनो न विशति कथमन्तं

मनः । मानपथव्यतीतं भ्रममाणं तथाच प्रयोगः मनो न प्रमाणं
 प्रमाणसहकारित्वादालोकवदिति । उक्तंच—' भ्रममाणमनोऽस्माकं प्रमा-
 देराश्रयत्वतः ' इति । ननु " तं त्वौपनिषदम् " इति श्रुतेः कथं तत्र
 शब्दाप्रवृत्तिरित्यत आह । वेदे इति । नेति नेति इत्यादिवेदः परिभीत-
 वत् परितो भीत इव शेषं भवधिभूतमाह वदति । किं कृत्वा । प्रमाणर-
 थमागतं सर्वं प्रतियोगित्वेन विषयतां गतं ब्रह्मभिन्नं वस्तुतामात्रं निषिध्य ।
 अतएवोक्तम्—' अतद्यावृत्त्या यं चकितमभिघत्ते श्रुतिरपि इति ' ।
 उक्तंच बादरायणेनापि—' शब्दातिगः शसद्ब्रह्मः ' इति । अथवा यद्यप्यना-
 शिनोऽप्रमेयस्येत्यादिवचनात्सर्वथा विषयत्वं नास्ति । कुतः स्वप्रकाश-
 त्वात् । स्वस्य स्वविषयत्वे कर्मकर्तृभावविरोधापत्तेरन्यस्य जडस्य
 प्रकाशकत्वानुपपत्तेस्तथाऽप्यसद्ब्रह्माध्यारोपणनिवर्तकत्वेन वेदस्य प्रामा-
 ण्योपपत्तेरिति तद्वाप्योक्तेः । वेदः सर्वमयंजातं निषिध्य प्रमाणपथमा-
 गतं यथा स्यात्तथा शेषमाह । न चैवं सति घटत्रुटीप्रभातन्यायापत्तिरि-
 ति वाच्यम् । शेषमाहेत्यस्य सर्वनिषेधावधिभूतं बोधयति । वाग्व्या-
 पारं विनैव सूत्रपतीत्यर्थः । यथा चित्रलेखया पत्रे सर्ववर्तमानकान्ठिक-
 राजादिव्यक्तयो लिखिताः, तथा वाणपुत्री सर्वा व्यक्तीनेति नेतीति
 निषिध्यानिरुद्धं दृष्ट्वा तूष्णींभूव, पार्श्वस्थैर्निश्चितो यो न निषिद्धः सो
 ऽनिरुद्ध इति हरिवंशे प्रसिद्धा कथा, तथा श्रुत्या शेषित इति ॥ १६ ॥

नैवास्ति किञ्चिदणु यस्य न सोऽतस्मास्ते

तच्चापि नैव महदेय न यस्य बाह्यः ॥

संकल्पहीनमिह सर्वगुहाशयं तं

पश्यत्यमुष्य कृपयैव हि वीतशोकः ॥ १७ ॥

सम्यङ् दुर्लभत्वमेव प्रतिपादयति । नैवास्तीति । स आत्मा यस्यांतनांस्ति
 एतादृशमणु त्रिनिश्रयास्ति तच्चापि किञ्चिरपि वस्तु नैव महत् । यस्य
 एष आत्मा न बाह्यः, संकल्पहीनं मनोरहितं सर्वगुहाशयं सर्वबाहि-
 र्ज्ञे सुद्विगुहायामपिष्ठानत्वेन स्थितमात्मानममुष्येश्वरस्य कृपयेवानु-
 शब्दे

येव पश्यति साक्षात्करोति । ततः वीतशोको भवति । तथाच श्रुतिः—
 “अणोरणीयिन्महतो बहीषान् आत्माऽस्य जंतोर्निहितो गुहायाम्”
 इति । अन्यच्च वचनम्—“ ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना” इति । त-
 त्पस्यं विना न लभ्यते । तथाचोक्तम्—‘ यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते
 परदेशितुः ॥ तावन्न सद्गुरोः प्राप्तिः सच्छास्त्रं वापि नो लभेत ’ इति ।
 अत्राप्यत्रापः—‘यत्करोषि यदश्रासि यजुहोषि ददासि यत् ॥ यत्प-
 स्पसि कौतये तत्कुठुष्व मदर्पणम्’ इति स्मृत्युक्तनिष्कामकर्मानुष्ठानं वि-
 नाऽतत्करणशुद्धिना, तामृते साधनचतुष्टयसंपत्तिर्न, तां विना श्रवणा-
 धनुष्ठानं न, तद्विना ज्ञानं न ’ तद्वत्ते तरति शोकमात्मवित् ’ इति श्रु-
 तेः । शोकनिवृत्तिर्नेति श्रुतिस्मृतिरूपेश्वराज्ञोल्लंघिनां निःश्रेयसं द्व-
 ल्भमिति भावः । तथाचोक्तं भगवता—‘श्रुतिस्मृती मयैवाज्ञे यस्त उल्लंघ्य
 वर्तते ॥ आज्ञाछेदी मम द्वेषी मद्रक्तोऽपि न वैष्णव’ इति । तस्मादी-
 श्वराज्ञापरिपालनजन्यतत्कूपयैव तं पश्यति ततो गतशोको भवति
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सत्यस्य नैव चरणौ जवनस्य नैव
 हस्तौ गृहीतुरपि पश्यति सोऽभिहीनः ॥
 कर्णौ न चास्य स शृणोति स वेत्ति सर्वं
 तं वेद कोऽपि न पुराणमनंतमाद्यम् ॥ १८ ॥

नन्वेवं कथं ज्ञानं शक्य इत्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियहीनोऽपि सर्वसत्तामदः सर्व-
 द्रियव्यवहारसाधको ज्ञेय इत्याह । सत्यस्येति । सत्यस्य अधिष्ठानस्य च-
 रणौ । जवनस्य वेगतः हस्तौ न स्तः । शहीतुः “अपाणिपादौ जवनो
 बहीता” इति श्रुतेः कर्णौ श्रोत्रे न स्तः । स शृणोति शब्दं प्रकाशय-
 ति “स शृणोत्यकर्णैः” इति श्रुतेः । स सर्वं वेत्ति कोऽपि तं न वेद न
 भ्राम्यति । कुतो न आत्मवतीत्यत आह । पुराणं नित्यम् । अनंतं वि-
 विधपरिच्छेदरहितम् । आद्यं कर्माधिष्ठानत्वेन कारणम् ॥ १८ ॥

श्रोत्रस्य यः समुपयात्यपि कर्णभावं
यो वा मनश्च मनसोऽप्यथ वाक्च वाचः ॥

प्राणस्य प्राण इह चक्षुष एति चक्षु-

र्णभावं तमेत्य खलु मुक्तिमुपैति धीरः ॥१९॥

पुनः श्रुतिस्वत्प्राण्युपायं वदति । श्रोत्रस्येति । यः श्रोत्रस्य सर्वेन्द्रियस्य कर्णभावं श्रोत्रभावं समुपयाति श्रोत्रसाध्यशब्दज्ञानं करोति, तत्प्रकाशकत्वात् “श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इति श्रुतेः । य आत्मा मनसस्य विकल्पविकल्परूपस्य प्रकाशकं मनसो मनः “मनसो मन इति श्रुतेः । वाचः वागिन्द्रियस्य वाक् तत्प्रेरकत्वात्, “वाचोह वाचम्” इति श्रुतेः । द्वितीया प्रथमात्वेन परिणमते इति । प्राणस्य प्राणः तत्सत्तामदः प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विका अवेतनप्रवृत्तित्वात् रयादिप्रवृत्तिवर्धित्ति । इह इंद्रियैर्विषयग्रहणकाले चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य चक्षुः तद्व्यवहारसाधकः । सर्वस्यैव करणफलापस्य यदर्थप्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेत्याशयेन त परमात्मानं एत्य प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृत्य धीरः साधनसंपन्नः मुक्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यत्र यो ऽस्ति विदिताविदितार्थयुग्मा-

दन्यत्र यो ऽस्ति च कृतादकृताच्च भूमा ॥

अन्यत्र भूतनिचयाच्च भविष्यतश्च

व्याख्यापदत्यमुपयाति ततो य ईशः ॥२०॥

ननु यद्यद्भूतं तत्तत्प्रत्यक्षं भवत्येव ज्ञानेनेति कथं दुर्ज्ञेयत्वमत आह । अन्यत्रेति । य आत्मा विदिताविदितार्थयुग्मात् विदितश्चाविदितश्च तौ अर्थौ तयोर्युग्मं तस्मात् । श्रोत्रादिविदितात् अन्यदेव पृथगेव । विदितं नाम यद्विदिक्रिययाऽतिशयेन व्याप्यं तत्कर्मभूतं व्याकृतं तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितात् अव्याकृतात् व्याकृतरीजात् । वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदितं चेति द्वयीमतिः, सतो विदिताविदितत्वनिषेधेन वेदिरवक्ष्य प्रक्षेपेति तात्पर्यम् । श्रुतिराद- “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्” इति । कृतात्कार्या

त् अकृतात्कारणात् अन्यच्च भूतनिर्वयात् भूतस्य कालस्य निवयः
समुदायः सर्वभूतकालस्तस्माद्विष्यतश्च । चाद्वर्तमानात्, द्वितीयच-
कारात् कालत्रयपरिच्छिन्नवस्तुमात्रात् । अन्यत्र स्वमहिम्नि । संकोचा-
भावमाह । भूमा परिपूर्णाः । समूमा कुत्र स्थितः । स्वे महिम्नीति श्रुतेः । सप्तमी
तु आराधांतरं निषिध्यैव चरितार्था । नन्वेवं बोधिते सति विषयतां गमीष्य-
तीत्यत आह । अख्याख्यापदत्वं व्याख्यायाः ' पदछेदः पदार्थोक्तिविग्रहो
वाक्ययोजना ॥ आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पंचधा स्मृतम् ' इत्याका-
रिकायाः पदत्वं विषयत्वं नोपयाति । तस्या द्वितीयागताविषय इति
चेन्न पदवाच्यतापास्तत्र निषिद्धत्वात् । अनेन किमुक्तं भवत्यत आह । ततः
यः सर्वथाव्याख्यानेऽपि न विषयतां याति स ईशः परं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २० ॥

कालत्रयेऽपि य इहाम्युदितो न वाचा

येनाभ्युदेति निखिलाऽपि च वाक् स आत्मा ॥

यं चेतसा न मनुते मतमाहुरत्र

येनेदृशं मतमुदीर्यत एव आत्मा ॥ २१ ॥

"यद्वाचानम्युदितं येन वागभ्युचते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि" इति श्रुत्य-
र्थनिर्देशेनोपदिशति । कालत्रयेऽपीति । य आत्मा कालत्रयेऽपि वाचा
वर्णाभिव्यञ्जरूपा करणभूषणया वर्णाभिव्यंग्यशब्दरूपयाऽभ्युदितः प्र-
काशितो न भवति । निखिलाऽपि वाग् येन ब्रह्मणाऽभ्युदेति अर्थं प्र-
काशते, वाचोऽहमित्युक्तत्वात् । वदन् वागिति श्लोक्तम् । "यन्मनसा
न मनुते येनाहुर्मनो मतम्" इति श्रुत्यर्थं दर्शयति । यमात्मानं चेत-
सा मनसा "हीर्द्धीर्धिरित्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुतेरंतकरणभूतेनामत-
मप्राशितं न मनुते संकल्पयति न निश्चिनोति । मनसोऽवभासकं
ज्योतिर्लोकः येन ज्योतिषा ईदृशं सर्वं जगत् मत भाषितमुदी-
र्यत एव आत्मा ॥ २१ ॥

यं चक्षुषा न परिपश्यति पश्यतीह
चक्षुषि येन स भवेच्छ्रुतिसिद्ध आत्मा ॥

श्रोत्रेण यन्नहि शृणोति शृणोति येन
श्रोत्रं स एव सुखबोधमयः किलात्मा ॥२२॥

‘य चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति’ इत्यस्या अर्थेनोपदिशति ।
यं चक्षुषेति । लोको यमात्मानं चक्षुषा न परिपश्यति विपयीकरोति ।
पश्यतीह चक्षुषि लोक अंतःकरणवृत्तिभेदसंभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तिः प्रकाशयति
चेतन्यात्मज्योतिर्विपयीकरोति स श्रुतिसिद्धः श्रुतिप्रतिपाद्यः आत्मा ।
यच्छ्रोत्रेण न शृणोतीत्यर्थमाह । श्रोत्रेण घट्टस्तु लोको न
शृणोति शब्दवत् न विपयीकरोति । येन ब्रह्मणा प्रकाशरूपेण
श्रोत्रं शृणोति शब्दं प्रकाशयति स एव सुखबोधमयः आनन्दधि-
द्वनपरमात्मा विद्यते श्रुतिसिद्ध आत्मा इत्यनुषंगः ॥ २२ ॥

प्राणेन यः क्वचन नानितिं संप्रणीय-
ते प्राण एष खलु येन स एव चात्मा ॥
कामेन के ऽपि यदिदं समुपासतेज्ञाः
नात्माऽयमित्यवधृतिः श्रुतिशेषसिद्धाः ॥ २३ ॥

येन प्राणः प्रणीयते इत्यस्या अर्थेनोपदिशति । प्राणेनेति । यः परमात्मा
प्राणेन नानिति न प्राणिति न चेष्टते “को ह्येवान्यात्कं प्राणपाद्येषु
आकाश आनंदो न स्यादिति न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्च-
न” इत्यादिश्रुते । एष प्राणो बाणुः येनात्मना संप्रणीयते चेष्टयते स
एव चात्मा । चक्षुष्य अपानादिसमुच्चयार्थः । नेद यदिदमुपासते इतिश्रु-
तिभागेनोपदिशति । कामेनेति । केऽप्यज्ञा शास्त्रतात्पर्यानिविज्ञाः का-
मेन फलेच्छया यदिदं मत्पक्षविपयीभूतं जडवस्तु उपासते । नापमा-
त्मादवयत्वात् घट्टवदिति अवधृति श्रुतिशेषसिद्धा एव निश्चयः श्रुति-
प्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यस्यामतो भवति तस्य मंतोऽपमात्मा
जानंति ये न विदितोऽस्ति परः स तेषाम् ॥

जानन्ति ये न विदितः परमेष तेषाम्
सर्वाद्भुतैकनिधिरत्र न संशयो ऽस्ति ॥२४॥

शिष्याचार्यसंवादनिरुद्धमर्थमेव बोधयति श्रुतिर्षा यस्यामतमित्यादिस्त-
दर्शनिरूपणेन उपदिशति । यस्यामत इति । यस्य ब्रह्मविदः अमतः
अविज्ञातः घटादिवन्नज्ञातः तस्य पुरुषस्यापमात्मा मतः । प्रत्यक्षं ये
जानन्ति इदंतया घटवद्विषयतया निश्चिन्वन्ति सः श्रुतिसिद्धः पर इन्द्रि-
याद्यगोचरः तेषामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनानां न विदितः न साक्षात्कृ-
तः “अविज्ञातं विजानताम्” इति श्रुतेः । “विज्ञातमविजानताम्”
इति श्रुत्यर्थमाह । जानन्ति इति । ये न जानन्ति विषयतया घटवत् न
निश्चिन्वन्ति परं किंतु तेषां महात्मनां एव आत्मा विदितः साक्षात्कृतः ।
नन्वेवं सति विरोधोऽत्र आह । सर्वाद्भुतैकनिधिः सर्वाश्चर्यस्वानम् । तथा-
च स्मृतिः—‘आश्चर्यत्पश्यति कश्चिदेनम्, इति । अविषयत्वेनैवात्म-
साक्षात्कार इति श्रुतेस्तात्पर्यात् । इति श्रुतिस्मृत्यनुभवसिद्धार्थे संश-
यो न कर्तव्यः शिष्टैरित्याह । अत्र न संशयोऽस्ति ॥ २४ ॥

शृण्वन्न तन्वि बहुना किमिहोदितेन
ज्ञानं प्रतीतिरथ धीर्धिषणा मनीषा ॥
चित्तप्रत्ययोऽनुभव ईक्षणमासिरात्मा
प्रज्ञानमित्यभिधिया प्रतिपाद्य एव ॥ २५ ॥

नन्वेवमपि निर्विशेषस्य ज्ञानं दुर्घटं ‘अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवदि-
रवाप्यते’ इति स्मृतेरित्याशङ्क्यैहिकामुष्मिकविषयभोगवृत्त्यापिशान्ध्यावि-
ष्टानां हृदतराईममाध्यात्मशादुर्लभत्वेऽपि श्वांतवत्परित्यक्तब्रह्मलोक-
स्त्वानां विरक्तानां वैराग्यरुता एव शिषिन्नीकृतदेहाध्यासानां परमई-
सानां बाह्यान्वंतरविषयविवृत्त्यानां तद्रूपलभ्यापानां वृत्तीनां सत्वानुसु-
लभ इत्याशयेन ता वृत्तीर्निरूपयितुमाह । शृण्वन्नेति । हे तन्वि, त-
नुमालतां प्राप्ता इति बोधयितुं योग्येति संग्रहपाशयः । इह ब्रह्मविद्यार-
यसरे बहुनाऽभिकेनोदितेन किम् । परममिदं नृन्नु आकर्षय । ज्ञानं

संज्ञानं श्रुतौ समोऽपि सत्त्वात्संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः, प्रतीतिरेन्द्रिय-
द्वारा सर्वविषयोपलब्धिः श्रुतौ दृष्टिशब्देनोक्तो, धीर्मेतिर्मननं, धियणा
विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं, मनोपा मनसो विषयेभ्यो व्यावर्तनं व्याख्या-
तं, संचित् आज्ञानमीश्वरभावः, प्रत्ययः स्मृतिः, अनुभवः प्रमाणं, ई-
क्षणं स्रष्टव्याकारा मापावृत्तिः, आप्तिः प्राप्तिः, आत्मा व्यापकविषयग्रह-
णं विषयभासरुः सर्वसंततः, प्रज्ञानं प्रकृष्टाज्ञप्तिः । इदं च ब्रह्मणो वि-
शेषणम् । अविषयत्वायं स्वप्रकाशचेतन्यं तदर्थं तस्य विषयत्वे स्रष्ट-
काशत्वव्यावातात् । ब्रह्म अविषयः स्वप्रकाशत्वाद्यत्रैवं तत्रैवं यथा वृ-
त्त्यादिब्रह्म निर्विषयमनंतत्वात् सविषयत्वे स्वप्रकाशत्वव्याहतिः सवि-
शयत्वे परिच्छिन्नत्वेनाब्रह्मत्वापत्तिरिति । एवमविषयस्य साक्षादिदंतया
ज्ञानासंभवेऽपि संज्ञानार्थतःकरणवृत्तिसाक्षितया अविषयत्वेनैतस्योपल-
ब्धेः संभवात् इत्पाशयेनाह । अभिधया प्रतिपाद्य एवेति ॥ २५ ॥

विज्ञानरूप इह यः प्रतिपत्तिमेति

नाथो न पंगुरथ नो चधिरो न मूकः ॥

न ब्राह्मणो न भुजभूर्न तथोरुजातः

शूद्रोऽपि किं बहुगिरा श्वपचोऽपि नैव ॥२६॥

एवं चिन्मात्र एवात्मा इति यः प्रतिपद्यते स एवात्मानं प्राप्नोतीत्याह ।
विज्ञानरूप इति । विज्ञानरूप एव यः प्रतिपत्तिमेति साक्षात्कारं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । चक्षुरादिविकृतधर्मनिषेधेनापि ज्ञातुं शक्य इत्याह । नाथ
इति । नाथः विकृतचक्षुर्निष्ठधर्मरहितः । न चधिरः विकृतश्रोत्रनिष्ठवधि-
रत्वधर्मरहितः । न मूकः विकृतवाक् तदधर्मरहितः । न पंगुः विकृतपा-
दवान्तरांजो न अन्येषां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणमिद-
म् । स्थूलदेहतदधर्मनिषेधार्थमाह । न ब्राह्मणः प्रथमवर्गः । नापमात्मा न
भुजभुः क्षत्रियोऽपि । न तथोरुजो वैश्योऽपि । न चतुर्धवर्णांऽपि । न
मनुष्यमात्रनिषेधार्थमात्र । किं बहुगिरा अश्विनाद्यनेन । श्वपचोऽपि
न चांटान्त्रोऽपि नैव । उक्तं चाचार्यः— 'नाहं मनुष्यो न च देवपत्नी न

ब्राह्मणसन्निपवैश्यशूद्राः ॥ न ब्रह्मवारी न वृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं
निजबोधरूपः' इति ॥ २६ ॥

विज्ञानमेतदखिलं परमद्वितीयं
निःसंगमाकृतिविहीनमसद्वितीयम् ॥
सद्रूपमंशरहितं परिणामहीन-
मानंदरूपमपरप्रतिभाप्यतत्त्वम् ॥ २७ ॥

एतदखिलं सत्यपि कीदृक् तज्ज्ञेयमित्यत आह । विज्ञानमिति । एतदखि-
लं जगत् विज्ञानं चिन्मात्रं परं मायातत्कार्यसंबन्धशून्यं अतएवाद्वि-
तीयं सजातीयं विजातीयभेदरहितमतएवासंगं संबन्धमात्ररहितम् । न
वेवं कथं सन्नयायास्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, मायाकल्पितसंबन्धेन प्र-
वृत्तेः स्वीकृतत्वात् । आकृतिहीनं सर्वं भावाः परिणामिन ऋते चि-
ति शक्तेरिति मायातत्कार्यद्वैतरहितं "सत्यं ज्ञानमनेतं ब्रह्म, एकमेवा-
द्वितीयम्" इत्यादिश्रुतेः आनंदरूपमपरः प्रतिभाप्यतत्त्वं न प्रतिभाप्यं
तत्त्वं परमार्थरूपं पश्य तत्तया निराकारमसद्वितीयं, विजातीयद्विती-
यवर्जितम् । शून्यमेव नेत्याह । सद्रूपमंशरहितं स्वगतभेदरहितं नि-
ष्कल्पमिति श्रुतेः ॥ २७ ॥

न स्थूलभावमुपपाति न चाणुभावं
नो दृस्वदीर्घतनुभृत्तदलोहितं च ॥
अधेहमुज्झिततमस्कमवायुरूपं
नो पाचकं च तदनावरकं विसंगम् ॥ २८ ॥

अतएव परिणामहीनं वृद्धदारण्यके- "कस्मिन्नु स्रष्टवामासाः" इत्यादीनां
व्याकृतादिगायत्र्यां शृष्टं पात्रवत्कथं उवाच । 'एतद्वै तदभरं गार्गि
ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यन्म्' इति श्रुतिरजोदनिवेशावधित्वेन तत्सामि-
त्वेन चाभरास्तित्वं प्रतिपादयति तस्या भयं श्लोकद्वयेन निरूपयन्नाह ।
न स्पृशेति । तदभरं न स्पृशन्भावमुपपाति स्पृशादिभम् । तर्ह्यस्त्वशु
इत्यत आह । न चाश्रिति । न चाणुभावं उपपाति । दृस्वदीर्घशरीरं

भवत्वत आह । नो ह्रस्वदीर्घतनुभूत् इति । द्रव्यत्वप्रयोजकपरिणाम-
 निषेधेन द्रव्यत्वं निषिद्धम् । रक्तरूपं भवत्वत आह । तदलोहितं ली-
 हित्यमग्निरूपं तद्भिन्नम् । अन्नगो भवत्वत आह । अस्नेहमिति । भूर्तद्रव्यत्वं
 निषिद्धम् । तमोरूपं भवत्वत आह । उज्जितं तमो घ्वांतं येन, तत् ।
 वायुस्वरूपमस्त्वत आह । अवायुरूपमिति । वायुरूपं नभो भवत्वत
 आह । तदनावरकं आवृणोति स्वकार्यमिति आवरकमाकाशं तद्विषय-
 नाकाशम् । वह्निर्भवत्वत आह । नो पावकं पूर्वं धर्मनिषेधोऽत्र धर्मनिषेध-
 इत्यपौनरुक्त्यम् । संगि भवत्वत आह । विसंगमिति । एवमुत्तरश्लोके-
 ऽपि निषेधाशंकापूर्वकं तन्निषेधकपदानामुत्थानं बोद्धव्यमिति ॥ २८ ॥

• संत्यक्तसर्वरसगंधमनेत्रमेत-

दश्रोत्रवाग्हृदयदीप्तिकमास्यहीनम् ॥

• • अप्राणमात्रकमन्तरमप्यवाहं

नाश्रातिं किञ्चन कश्चन चैतदस्ति ॥ २९ ॥

संत्यक्तसर्वरसगंधं संत्यक्तः सर्वरसो गंधश्च येन तत्तथा । रूपान्निषे-
 धोपलक्षणाभिदम् । एतदनेत्रमक्षुः, तद्भिन्नं न विद्यते क्षुर्पस्येति वा ।
 अश्रोत्रवाग्हृदयदीप्तिकं श्रोत्रं च वाक्चहृदयं च दीप्तिश्च तत् न विद्यते यस्य
 तत्तथा श्रोत्रभिन्नं वाग्भिन्नं मनोभिन्नं वृत्तिभ्रक्षणतेजोविहीनम् । आस्य
 हीनं मुखरहितम् । अप्राणमात्रकं प्राणश्च मात्रं च तत् न विद्यते यस्य तदप्रा-
 णमात्रकं अध्यात्मभिन्नम् । भीषतेऽनेन मात्रं मात्रं मेयान्वयरूपं न । अन-
 तरं अंतरं छिद्रं न विद्यते यस्य । अवाहं न विद्यते वाहं यस्येत्यवाहं
 पूर्णम् । अनंतानां व्यक्त्याऽनंत्येन प्रत्येकं निषेधे गौरवमालोच्य भो-
 कृमोग्परूपेणोकीकृत्य निषेधयति । नाश्रातीति । तदक्षरं किञ्चन किंविदपि
 विषयं नाश्राति न भुंक्ते । उपाधिसंबंधेनैव आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्ते-
 त्याहुरित्यनयाऽभिधानात्स्वतो भोक्तृत्वाभावेऽपि भोग्यत्वमेवास्वत-
 आह । न चैतदस्तीति । तदक्षरं कश्चन नास्ति न भुंक्ते इतिभो-
 ग्यत्वनिषेधः ॥ २९ ॥

पुंस्त्रीनपुंसकविभागविहीनमेत-
 ष्णोऽश्रमोज्झितमजातिविशेषरूपम् ॥
 सर्वोदयास्तमयहीनमहःस्वरूपं
 स्तुत्यं न निद्यमपि नो गुणदोषहीनम् ॥ ३० ॥

अथ पुरुषः स्त्रीय नपुंसकर्मिदमिति प्रतीतेर्लिंगविशिष्टत्वं प्रतीयते इ-
 याशक्य लिंगस्य शब्दधर्मत्वात् शब्दमात्रावाच्ये ब्रह्मणि कथं पुमा-
 देशब्दप्रवृत्तिरित्याशयेनाह । पुंस्त्रीनपुंसकविभागहीनमिति । पुमांश्च
 विष्णुः शिवश्च स्त्री च देवी नपुंसकं च ब्रह्म तानि पुंस्त्रीनपुंसकानि
 तेषां विभागस्तेन विहीनं एतदक्षरं वर्णाश्रमोज्झितं वर्णाश्च ब्राह्मणादयः
 आश्रमा ब्रह्मचर्यादयो देहधार्मास्तैरुज्झितं त्यक्तं, अजातिविशेषरूपं
 जातिध्यानैकसमवेतत्वरूपा निर्विशेषे नास्ति । द्रव्यत्वाभावादेव वि-
 शेषरूपमपिनित्यर्थः । अतएवाविनाशीति श्रुतेः । उदयास्तमयहीन मह-
 स्वरूपं प्रकाशरूपं स्तुतिः श्रूयते परस्येति चेन्माययैव तस्या संभव-
 निर्गुणमिति श्रुतेः । न वस्तुतोऽस्येत्याह । स्तुत्यं न निद्यमपि । कुतो
 नात आह । गुणदोषहीनमिति । सर्वोत्कर्षं स्तुतिः तमउत्कर्षे निदा
 तयोरभावेन ते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

जीवत्वमेति न न चेति परेश्वरत्वं
 सर्वोपधानपरिवर्जितशुद्धरूपम् ॥
 नांतो ऽस्य वस्तुत उदंचति नापि काला-
 देशात्तथा न परं प्रथितञ्चिदात्मा ॥ ३१ ॥

ननु जीवभावे ईश्वरभावे सति च कथं ते निषेद्ध शक्ये इत्याशंक्य
 तयोरेपि मायिकत्वमेवेत्याह । जीवत्वमेतीति । सर्वोपधानपरिवर्जितशु-
 द्धरूपमिति । मायाविद्यारूपसर्वोपाधिरहितं शुद्धं ब्रह्म न जीवत्वमेति,
 तदुपाधेरविद्याया अभावात् । न चेति परेश्वरत्वम्, तदुपाधेरमाया-
 भावात् । तथाचोक्तं इदं—'कार्योपाधिरथ जीवः कारणोपाधिरीश्वरः
 कार्यकारणता हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते' इति । शुद्धतामेवाह । नात

इति । अस्य ब्रह्मणो-वस्तुतोऽतः परिच्छेदः न उदंचति न विद्यते,
द्वितीयस्याभावात् । नापि, कालत्परिच्छेदः नित्यत्वात् । देशतया
न देशतः परिच्छेदः पूर्णत्वात् । स ईदृशोऽपि परं किंतु प्रथितश्चिदात्म
श्रुतिविद्वदनुभवसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अमलकमलनेत्रे तत्र या जीवता वा
परमपुरुषता वा स ह्युपाधेर्विलासः ॥
वदसि क इव तस्मिन्स्यादुपाधिर्विसंगे
मद्विसरदन्गे तत्समाकर्णयास्मत् ॥ ३२ ॥

ननु यदि जीवभाव ईश्वरभावश्च नास्ति तदाधिकार्यभावात्फलदातुश्चाभ
वान् सर्वस्य कर्मसांवादेः शास्त्रस्याप्राप्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य सर्वे
शास्त्रस्य साक्षात्परपरया परमपुरुषार्थे तात्पर्यात् तत्प्राप्तौ तस्यासत्त्वा
पपत्तिरिष्टव “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इति श्रु
तेः, सर्वस्यात्ममात्रत्वात् जीवन्मुक्तात्पूर्वं परमहंसोपनिषदांशितस्वरूपता
र्वविधिनिषेधशास्त्रस्य निवृत्तिव्यवहारकाले तु जीवस्येश्वरस्य च तत्प्र
तिपादकशास्त्रस्याविद्यावदधिकारिकत्वात्प्राप्त्यापत्तिरित्याशयवाना
चार्यो वनितत्वेन कल्पितो चित्तवृत्ति संबोध्याविद्या निरूपयितुं प्रति
जानीते । अमलकमलनेत्रेति । अमलकमलनेत्रे “ यस्याः सा तथा न
रसंबुद्धौ हे अमलकमलनेत्रे । तत्र तस्मिन् चिद्वने या जीवता परमपु
रुषता ईश्वरता । द्वि प्रसिद्धिद्योतकः । स सा जीवता ईश्वरता स
इति विधेयस्मिगत्वात् । उपाधेर्मायाविलासः ‘मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं
परमार्थतः ’ इति वचनात् । ननु निरुपाधो निर्गुणोऽङ्गो कथमुपाधि-
रित्याशङ्कामनुवदति । वदसीति । हे मद्विसरदन्गे मदेन विसरद
प्रवर्तमान अनङ्गो मदनः कामो यस्या सा तथा तत्संबुद्धौ । वृत्तिरपि
विषयासत्तया सतामा मयति । तथाव स्मृतिः-‘ संगान्तर्जापते काम’
वामलक्रीयोऽभिजापते ॥ क्रोशद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्र-
मः ॥ रघुनिभ्रंशाऽनुदिनासो बुद्धिनागात्मणश्चति’ इति । एष वदति

वस्मिन्विसो सर्वसबधशून्ये क इव-उपाधिः । इव क आक्षेपार्थः ।
निर्गुणे निरुपाधौ तत्संबंधे-तच्चव्याघात-उपादधाति-स्वसमीपस्थं
स्वसमानं करोतीत्युपाधि । तत्समाकर्णयास्मत् असौ ब्रह्मणि जीव-
त्वस्येश्वरत्वस्य च यथा बालानां प्रतीतिस्तत् अस्मत्सकाशा-
त् शृणु ॥ ३२ ॥

इह भवति स कश्चित्सर्वसंसारबीजं
सुतनु परमुपाधिर्यावदीहा ऽस्त्यविद्या ॥

इयमपि न सती वा नासती बोभयात्मा

नहि जगुरिति विज्ञास्तामनिर्वाच्यरूपाम् ॥ ३३ ॥

अस्यमपि सगिनमिव या करोति तस्या स्वरूप निरूपयति नव
मि । इह भवतीति । हे सुतनु ईहा ईहते चेष्टते ईहा, अविद्या न
विद्यते विचार्यमाण। सा अविद्या । अतएवोक्तम्-‘ ईदृशी राम मापेयं
या स्वनाशेन हर्षदा ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नदय-
ति’ इति । वासनात्वेनापि वासिष्ठे निरूपिता-‘मम पुत्रा मम धनमयं
सोऽह इदं मम ॥ इतीयांमद्रजालेन वासनेव विवल्गति इति । पाव-
दिय विवल्गति जाग्रदादिरूपेण चेष्टावती अनित्यादौ नित्यत्वा-
दिप्रतिकर्त्री पूर्ववाणितरूपा कार्याविद्यादिशब्दव्यवहृता अतिविद्यते तावत्
इह व्यवहारकाले स कश्चित्तत्त्व सर्वसंसारबीजं सर्वस्य संमाणस्य ईश्वरो
हिरण्यगर्भा विराट् इत्यादिरूपस्य बीजं मूळकारणं परं किंतु उपा-
धिर्भवति तथाच जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव-
भवति इति श्रुते । नन्वियमपि सद्रूपा असद्रूपा उभयरूपावा नाद्य अनि-
मोक्षापत्ते , न द्वितीय भानत्वानुपपत्ते , ज्ञानमिदृच्यत्वानुपपत्तेर्जगत्त्वा
रणत्वानुपपत्तेश्च, न तृतीय विरोधात्, ‘नामत्रो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सत्’ इति बचनात् सद्रसतोविरोधाद्भयरूपत्वानुपपत्तिरि-
त्याशयेनाह । इयमपीति । साक्षिवेद्या विज्ञा पठिता इति जगुर्वदति
इति किमत उत्तरमाह । अनिर्वाच्यरूपा मिथ्याभूता न वस्तुसजा जग-
दुरित्यर्थं ॥ ३३ ॥

वरतनु चिदविद्यायोगमय्येवमाहुः
 क्षयमपि पुनरस्या यक्षनैवेद्यतुल्यम् ॥
 सकलभुवनमालापादपस्याहुरेनां
 श्रुतिचयविच्छेदाः पंडिता बीजभूताम् ॥ ३४ ॥

ननु इयं असंबद्धा संसारहेतुः संबद्धा वा नाद्यः असंभवात् न द्वितीयः
 स्वस्याहेतुत्वे आत्माश्रयापत्तेः स्वभिन्नायाः 'स्वीकारेऽनवस्थापत्तेरि-
 त्याशंक्य 'यादृशी शीतला देवी तादृश एव वाहनः' इतिन्यायेन या-
 दृशी माया तादृश एव संबन्ध इत्याह । वरतन्विति । हे वरतनु वरा
 श्रेष्ठाऽऽत्मविचारासंमुखा तनुः मूर्तिर्यस्याः सा तथा । चिदविद्यायो-
 गमप्येवमाहुः चित्ता चैतन्येनाविद्या संबन्धमेवमनिर्वचनीयमेवाहुः । अत्र
 विस्तरस्तु पूर्वमेवोक्तः । नन्वविद्या यादृशी तादृशी भवत्यस्या निवृ-
 त्तिः सत्या असत्या वा नाद्यः द्वैतोपपत्तेर्नात्यः संमारोन्मज्जनापत्तेरि-
 त्यत आह । क्षयमपि पुनरस्या यक्षनैवेद्यतुल्यं 'यादृशी अविद्या
 तादृशी तन्निवृत्तियादृशी यक्षस्तादृशी बलिः' इति न्यायात् । अत्र
 ब्रह्मसिद्धिकाराः अधिष्ठानादेशो हि नाशः कल्पितवस्तुन इतिवचना-
 दात्मरूपैवाविद्यानिवृत्तिः, नचैवं ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिः यस्मिन्सत्पुत्र-
 क्षणे यस्य सत्त्वं षड्यतिरेके यदभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणानुरोधेन
 ज्ञाने सत्पुत्रक्षणे आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वं तद्व्यतिरेके तत्प्रतिपो-
 ग्यविद्यारूपस्तद्भाव इत्याहुः, आत्मन्यविद्यानिवृत्तिर्न सती ज्ञानसाध्य-
 त्वानुपपत्तेर्नापि असती तत्त्वानुपपत्तेरेव न सदसद्रूपाविरोधान् नाप्य-
 निर्वाच्या तस्यासादित्वेनाज्ञानोपादानवत्त्वनिश्चयेन मुक्तावपि तदुपादा-
 नाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः ज्ञाननिवर्त्तत्वापत्तेश्च किंतु मोक्षशास्त्रमामाण्यात्
 अप्रतिद्वर्षयमभ्यारा इत्यानंदप्रोगवायां वदन्ति, अद्वैतविद्यावाप्यांस्त-
 न्मोक्षमिद्वयदादिध्वंसस्य क्षणिकमात्रनिरूपणरूपत्ववदविद्यानिवृत्तिरपि
 प्रथमाज्ञानकारोदयानंतरं क्षणमती कश्चिद्भावविकारः तस्यामुक्तावनुवृत्त्य-
 भारात् तवानिर्वाच्यत्वे षड्वितीर इत्याहुः, एतन्मतेनेव ग्रंथकारेणाप्य-

निर्वाच्यत्वं स्वीकृतमित्यलम् । ननु 'प्रक्षालनाद्धि पंचकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इतिन्यायेन किमर्थं स्वीकर्तव्या इत्याशंक्य जगत्प्रतीतिनिपाकत्वात्स्वीकर्तव्येत्याह । सकलेति । वेदांतसंग्रहवित्प्रधानाः - पंडिताः संसारवृक्षस्यैनामविद्यां बीजभूतां परिणाम्युपादानभूतां वदन्ति ॥ ३४ ॥

सृष्टेः काले व्याकृतं सर्वमासी-
न्यग्रोधो वा ऽणुप्रमाणे स्वबीजे ॥

दृष्टान्तो ऽयं साध्यहीनो मतश्चे-

त्तत्र ब्रूमो युक्तिमाकर्णयैताम् ॥ ३५ ॥

चिन्मात्राश्रिताज्ञानोपादानकत्वे प्रपंचस्य श्रुतिं प्रमागयन् तदनुकूलां युक्तिं च प्रकटयन्नाह त्रिभिः । सृष्टेरिति । इदं सर्वं जगत्सृष्टेः प्राक्काले अव्याकृतमासीत् कार्यत्वात् वटवदित्यनुमानप्रयोगमाह । अव्याकृतं सर्वमासीद्व्यग्रोधो वटो वा, वाराद्ध इवार्थे, ऽणुप्रमाणे स्वबीजे यथा तिष्ठति । ननु हेतुरस्तु साध्यं माभूदित्यप्रयोजकोऽयं हेतुः दृष्टान्तो साध्यविकलत्वादित्याशंकते । दृष्टान्तोऽयं साध्यहीनो मतश्चेद् महान् वटः स्वबीजे ऽणुप्रमाणे नास्तीति साध्यहीनो दृष्टान्त इत्युच्यते त्वया । तत्र वटो बीजे इत्यत्रैतां युक्तिमाकर्णय शृणु वयं ब्रूम इति ॥ ३५ ॥

न्यग्रोधश्चेत्तन्निव बीजे ऽत्र न स्या-

दत्यंतासन्नैव जायेत तस्मात् ॥

अत्यंतासन्नप्यमुष्माद्भवेचे-

त्किंतद्बीजात्स्यान्न चूतांकुरोऽपि ॥ ३६ ॥

विषयबाधकतर्करूपां युक्तिमेवाह । न्यग्रोधश्चेदिति । हे तन्निव अत्र बीजे न्यग्रोधश्चेद्यदि न स्यात् । वटबीजे वटोऽत्यंतासन्नंध्यापुत्र इव तस्माद्बीजाश्चैव जायेत नोत्पचेत् । नन्वसन्नपि जायतामत आह । अत्यंतासन्नप्यमुष्माद्बीजाश्चेत्किं तद्बीजाच्चातः चूतांकुरः भासांकुरः किं न स्यात् । अत्यंतासन्नपि वेद्भवेत्तत्र वटबीजादाभासांकुरोत्पत्त्याप-
त्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्मात्कार्यं कारणाज्जायते स-
दित्येवैषा प्रक्रिया युक्तियुक्ता ॥
तस्माच्चिन्मात्राश्रिता ऽव्याकृताख्या
पूर्वप्रोक्ता स्यादविद्यैव तन्वि ॥ ३७ ॥

तर्हि प्रकृते किमायातमित्यतो निगमयति । तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्ता-
द्वैतो. कारणादेव कार्यं जायते एषा प्रक्रिया युक्तियुक्ता श्रुत्यनुकूल्युक्ति-
सहिता 'सवेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः । हे तन्वि तस्मात्केवल-
स्य शुद्धस्य ब्रह्मणः कारणत्वाभावात्केवलस्याव्याकृतस्यैव तत्त्वाभावा-
च्चिन्मात्राश्रिता चिन्मात्राधिष्ठिता ऽव्याकृताख्या ऽविद्यैव पूर्वप्रोक्ता
प्रतिपादितस्वरूपा स्यात् । प्रपंचमतिपत्तौ निदानमिति भावः ॥ ३७ ॥

एतन्मात्रोपाधिकत्वेन जात-
श्चिन्मात्रात्मा ब्रह्मशब्दाभिधेयः ॥
ईशानं यं वशिनं प्राहुरार्याः
सर्वाधीशं सर्वभूताधिवासम् ॥ ३८ ॥

ईश्वरभावादिप्रयोजकत्वेमेपि मापयेत्पाद । एतन्मात्रेति । चिन्मात्रा-
त्मा चिन्मात्रमात्मस्वरूपं यस्य स तथा एतन्मात्रोपाधिकत्वेन माया-
मात्रोपाधिकत्वेन ब्रह्मशब्दाभिधेयः ब्रह्मशब्दवाच्यः ईश्वरः । आपा-
ऋदयः पमीगतं वशिनं सर्वेशानत्वादेव सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्निर्णायक स
वांधीशं सर्वस्याधिष्ठातारं सर्वभूताधिवासं मृतमात्रे स्थावरजंगमात्मके अ-
धिवसत्यधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीति तथा तम् । तथाच श्रुतिः— "सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः" इति । एतस्मात्पूर्ववाक्ये "स वा एष
महानज आत्मा प्रागेपु य एषोऽतर्हृदये नाकाशस्तस्मिच्छेते" अत्रात्म-
न्नेन उंपोतिब्राह्मणोक्तो जीरोऽभिमत' इति द्योतयितुं विशेषण
द्वयम् । योऽय विज्ञानमयः प्रागेपु इति । अथोरेक्यन्तणो वाक्यार्थ
सामानाधिकरण्येनाभिमत इति द्योतयितुमाह । य इति । य एवा-
तर्हृदये आकाशः परमात्माख्यो शुद्धयात्रपो वा, तस्मिन्क्रमेण विज्ञा-

नमयः संप्रसादकाले शेते एकीभूतो वर्तते बुद्ध्यादि साक्षिरूपेण वर्तते ॥ ३८ ॥

भूतानां यं पालकं सेतुमेत-
दृत्यै लोकानामसंबन्धहेतुम् ॥
सर्वाभिज्ञं सर्वशक्तिप्रतिष्ठं
सर्वोपास्यं सर्वलोकेशपालम् ॥ ३९ ॥

एतद्विज्ञानफलमाह । भूतानामिति । 'एतत्पूर्वं सन्साधूना कनीयान्' इति, स विद्वान् साधुना शास्त्रविहितेन कर्मणा पूर्ववस्थातो भूयात् न वर्धते नो एवासाधूना शास्त्रनिषेद्धेन कर्मणा नो एव कनीयान् अल्यो न भवति, यतो भूतानां पालकं जनिमत्कार्याणि यानि भूतानि तेषां स्वचेतन्यदानेन पालकम् । एतद्दृत्यै एतस्यां वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया धृतिधारणा तस्यै । लोकानां भूरादिब्रह्मलोकानामसंबन्धस्यासंकरस्य एकवर्णनिवर्तनस्य हेतुम् । एतत्कथमत आह । सर्वाभिज्ञं सर्वानभितो जानातीति सर्वाभिज्ञस्तम् । ज्ञानमात्रेण कथमत आह । सर्वशक्तिप्रतिष्ठितम् । नन्वनादिवासनावसितस्य कथं रक्षणमत आह । सर्वोपास्यं बुद्धिरिव स्वसन्निहितम्, शीतार्तं जाड्यनिवृत्त्या रक्षति तथोपासितः सर्वथा रक्षक इति । ननु ब्रह्मादि रक्षिष्यत्यत आह । सर्वलोकेशपालम् । विद्वांसः प्रादुरित्यनुपंगः । तथाच श्रुतिः— "एष भूतपाल एष सेतुविधारण एषां लोकानामसंबन्धाय" इति ॥ ३९ ॥

बुद्धिप्रधानत्वमुपेत्य तस्मिन्-
हिरण्यगर्भव्यपदेश इष्टः ॥
मनः प्रधानत्वमपेक्ष्य चात्र
अवेद्यं सूत्रव्यपदेशभाक्त्वम् ॥ ४० ॥

ननु हिरण्यगर्भमतिपादकलां, मंत्राणां का गतिरित्याशंक्य तत्तद्दुपापीनां देव एव तद्व्यपदेशभाक् भवतीत्याह । बुद्धीति । तस्मिन् ब्रह्मणि बुद्धिप्रधानत्वमुपेत्य स्वीकृत्य हिरण्यगर्भो व्यपदिष्टः । हिर-

प्यगर्भपदवाच्यत्वं भवतीत्यर्थः । च पुनरत्र ब्रह्मणि मनःप्रधानत्वमपे-
क्ष्य सूत्रव्यपदेशभाक्त्वं सूत्रनामत्वम् ॥ ४० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४१ ॥

मत्रगतिस्तु नोक्ता अत आह । हिरण्यगर्भः अग्रे पूर्वं समवर्तत अजाय-
त । जातः सन्नीश्वराज्ञया पतिर्वभूव । भूतस्य भूतग्रामस्य । स ईश्वरः
हिरण्यगर्भभावं प्राप्त इमां पृथ्वीं तदधः सप्त लोकांतां द्यां स्वर्गतद्वुप-
रिलोकांश्च दाधार दधार । दीर्घदृष्टादसः । कस्मै देवाय हिरण्यग-
र्भाय । हविषा स्वेषृष्टादिद्रव्येण । विधेम परिचरेम इदमुपलक्षणं
विष्णुशिवशक्तिगणेशादीनाम् ॥ ४१ ॥

इतिश्रुत्यैव तद्रूपं चित्तवृत्ते स्फुटीकृतम् ॥

स एव परमात्मेति कथ्यते व्यवहारिभिः ॥ ४२ ॥

उपाधिकृततत्तद्रूपत्ववर्णनमुपसंहरति । इतिश्रुत्यैवेति । हे चित्तवृत्ते
इतिश्रुत्यैव तद्रूपं तस्य परमात्मनो रूपं स्फुटीकृतं प्रकटीकृतम् । स
सर्वश्रुतिमसिद्धः, "एव पत्साक्षादपरोक्षात्" इतिश्रुतेः । साक्षादपरोक्ष
आत्मा व्यवहारिभिः व्यवहारं स्वीकुर्वद्भिः परमात्मा वाचामगोवरोऽपि
स्वतः मोक्षादिव्यवहारार्थं कथ्यते अद्वैते कथंचिन्नेष्टा स्यादित्ये-
तदर्थं श्रुतिभिस्तद्व्यपदेशैः प्रतिपाद्यते ॥ ४२ ॥

यथोर्णनाभिः स्वकृतैः तंतुजालैः समुच्चरेत् ॥

यथाग्नेर्ज्युश्चरंतीमेऽतिधुद्रा विस्फूर्तिगकाः ॥ ४३ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वं मयद्रपितुं श्रुत्युक्तदृष्टांतावाद्द्वाम्प्याम् । यथोर्णना-
भिरिति । ऊर्णनाभिस्तारपकीटविशेषः असहायः सन्स्वकृत्यैस्तंतुजा-
लैरुच्चरेत्पुद्गलेन् । यथा वा अग्नेरेव रूपान् एकस्मान् धुद्राः विस्फूर्तिगाः
अग्न्यवपराः व्युच्चरंति विनिर्ध नानामुत्तेनोच्चरति उद्गच्छंति ॥ ४३ ॥

व्युत्तरंत्येवमेवास्मात्सर्वे प्राणाः परात्मनः ॥

सर्वे लोकाः सर्वदेवा भूतान्येतान्यशेषतः ॥ ४४ ॥

इमेवास्माद्विज्ञानमयस्य प्रबोधात्प्राक् स्वापे स्वरूपभूत आकाश इति
 उक्तः एवमस्मादेवात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लो-
 का भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारः अ-
 न्यादय एतानि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि प्राणिजातानि जलबु-
 दुदादिवत् स्थितिं लयं च पस्मिन्गच्छन्ति । अशेषतः ततो ऽस्मा-
 दात्मनो न किंचिदवशिष्यते । श्रुत्यंतरम्—“मय्येव सकलं जातं
 मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ मयि सर्वं लयं पाति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्य-
 हम्” इति ॥ ४४ ॥

यत्किंचेदं जगत्सर्वं स्थाचरांतं वरानने ॥

तत्र सर्वत्र कर्तृत्वं तस्यैवेत्यवधारयः ॥ ४५ ॥

ननु विस्फुल्लिगदृष्टान्तेनोपादानत्वं भवत्वात्मन अन्यकर्तृत्वं भविष्यती-
 त्याशंक्य यथा लूताया निमित्तमुपादानत्वं च तथाऽऽत्मन एव कर्तृ-
 त्वमपीत्याह । यत्किंचेति । हे वरानने यत्किंचेदमनविशिष्टं सर्वं स्थाव-
 रांतं जगत् तत्र तस्मिन् जगति सर्वत्र निरवशेषे तस्यैवाविद्यानभूतस्या-
 त्मनः कर्तृत्वमुपादानत्वं चेत्यवधारय निश्चिनु । तथाच तस्योभपवि-
 धत्वे श्रुती—“स ऐक्षत इमान् क्रोकानु सृजे” इति “एकोऽहं बहु
 स्याम्” इति । एतेन प्रधानपरमाणवादेर्व्यवभेदः ॥ ४५ ॥

उदासीनादसंगाच्च चिन्मात्राद्भिद्यते यथा ॥

परेशो यत्र वा विद्या तन्मया ते निरूपितम् ॥ ४६ ॥

अद्वितीये द्वितीयत्वं निर्गुणे गुणता यथा असंगे संगता उदासीने कर्तृता
 ईश्वरे यथा भेदोविद्यया तत्राविद्या यथा इति ते निरूपितमित्याह ।
 उदासीनादिति । उदासीनात् जगदुत्पत्तिस्थितिलयेषु सत्त्वपि नि-
 संकल्पात्कूटस्थान् असंगात् सर्वसंबन्धरहितात् चिन्मात्रात् यथा परेशो
 ब्रह्म भिद्यते चिन्मात्रं कूटस्थमसंगं स्वरूपं विहायेवाविद्यया भिद्यते

इव पत्र यस्मिन् चिन्मात्रे यथा तत्तेऽनुस्यं, मया निरूपितम् ॥ ४६ ॥

जगद्धिरण्यगर्भादिस्थावरांतं-वरांने ॥ ४७ ॥

-आविद्यकं चिभात्येतद्वितीये चिदात्मनि ॥ ४७ ॥

ननु निष्पपंचे प्रपंचः-कथमित्याशंक्य प्रपंचसत्पत्वे तपान्मध्येमहि
तन्मिथ्यात्वेनोपालब्ध इत्याह । जगदिति । हे वरांने हिरण्यगर्भादि
स्थावरांतमेतज्जगद्वितीये ; चिदात्मनि पूर्णे आविद्यकं मायामात्रं
मातीतिकं भाति, न वास्तवमिति ॥ ४७ ॥

रूपं समष्ट्यदि तथा नामसूत्रादि यत्किल ॥

बुद्धिसंकल्पकार्यत्वात्तदुपाधौ न विद्यते ॥ ४८ ॥

नन्वेवमपि मायिका एव धर्मा आत्मनि संत्विद्यत आह । रूपमिति
समष्ट्यादि समष्टिः आदिर्यस्या व्यष्टेस्तत्समष्ट्यादि । रूपं रूपप्रपंचः तथ
नामसूत्रादि यत्किल निश्चयेन यत्सूत्रमादिर्यस्य तत् । अथवा सूत्रस्या
दिकारणमीश्वरः समष्टिमायोपाधिकः बुद्ध्युपाधिर्हिरण्यगर्भः मनउपाधि
सूत्रं पंचीकृतभूतकार्योपाधिर्विराट्कृपष्टिकारणोधिः मनउपाधिस्तेजस
स्थूलदेहोपाधिरिन्द्रियाधीनज्ञानवान्बिम्बः इत्यादिनामप्रपंचः । बुद्धिसंक
ल्पकार्यत्वात् बुद्धिश्च संकल्पश्च तौ तयोः कार्यं तस्य भावः तत्त्वं
तस्मात् । बुद्धिशब्देन समष्टिबुद्धिस्तत्कारणं चोच्यते, नेश्वरहिरण्यग
र्भादि नाम संपन्नम् । संकल्पशब्देन मर्नस्तत्कार्यं च स्थूलं तेन समष्टिसूत्रं
व्यष्टिनामोच्यते । तदुपाधौ तौ बुद्धिसंकल्पौ उपाधी यस्य स तदुपा
धिः आत्मा तस्मिन् शब्दे ब्रह्मणि न विद्यते । पूर्वोक्त उपाधिस्तत्प्रयो
गव्यवहारश्च नास्वीत्यर्थः । नहि रक्तस्फटिक इति व्यवहारे वस्तुतो
रक्तो स्फटिके लगति तथा ऽन्नापीति भावः । कित्शब्द उत्प्रे
क्षायाम् । न नामवस्तु नामव्यवहारार्थमेव मायैव परिवर्तयति जगद्विद
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मादीनां शरीराणि श्वशूकरशरीरवत् ॥

सुरेश्वरोक्तिरेषाऽप्राविद्यावैभववादिनी ॥ ४९ ॥

ब्रह्मादिशरीराणामाविचकत्वे प्रमाणमाह । ब्रह्मादीनामिति । श्वशूकर-
शरीरवत् विरक्तैर्यैहिके शरीरे जिहासा क्रियते तथा प्राकृतैर्ध्वले-
कशरीरेऽपि । एतेन दिव्यदेहो भूत्वोर्ध्वलोके निवासं कृत्वा स्यास्या-
मीतीच्छा मुमुक्षूणां निरस्ता, आविचकत्वाविशेषात् । अत्रैषां शरीराणा-
माविचकत्वे एषा सुरेश्वरोक्तिः सुरेश्वरस्य विश्वरूपाचार्यस्य ब्रह्मावतार-
स्योक्तिरविद्यावैभवादिनी अविद्याया वैभवं सामर्थ्यं तत्कथनशीला ।
प्रमाणमिति शेषः ॥ ४२ ॥

तस्माच्चिन्मात्राश्रया ऽथ चिन्मात्रविषया सती ॥
अविद्या दर्शयत्यतेज्जगद्रज्जुभुजंगवत् ॥ ५० ॥

विदधिष्ठिताविचैव प्रपंचं दर्शयतीत्युपसंहरति । तस्मादिति । चिन्मा-
त्राश्रया चिन्मात्रं शुद्धं ब्रह्म आश्रयो यस्याः सा तथा, सोपाधिक-
स्याश्रयत्वे आत्माश्रयापत्तेः । चिन्मात्रविषया चिन्मात्रं विषयो य-
स्याः सा तथा सती प्रतीतिमात्रशरीरा जगत् दर्शयति । कीदृशं
जगत् सत्यमसत्यं वा, नाद्य. ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः, न द्वितीय-
शशशृंगतुल्यस्यापि तत्त्वानुपपत्तेरित्यत आह । रज्जुभुजंगवत् रज्जु-
अनिर्वचनीयं सर्पं दर्शयति यथा ॥ ५० ॥

ज्ञानाज्ञानविरोधेऽत्र प्रसिद्धे सति सर्वथा ॥

ज्ञानात्मा ऽऽश्रयतां यात्यज्ञानमित्युचितं भवेत् ॥ ५१ ॥

ननु यत्राविद्यातमस्तिष्ठति तत्र स्वकार्यं विक्षेपादिकं करोत्येव यदि श्र-
द्धत्वव्याघातमिषा न तत्र तिष्ठति तदा आश्रयत्वविषयत्वमाग्निनीति
पूर्वाचार्यवचनविरोधो ग्रंथकर्तुश्चेत्प्राशक्य मध्याह्नकालिके निरावरणे
ज्येष्ठसूर्ये घूककल्पिततमोवत् कल्पितप्रपंचदर्शने तत्कारणीभूतज्ञा-
नकल्पने तमोवज्जनबोधार्थं मता सा सायौक्तिरित्प्राशयेनाह । ज्ञानाज्ञा-
नेति । सर्वथा ज्ञानाज्ञानविरोधे, सति तत्र प्रकाशवत्प्रसिद्धे ज्ञानात्मा
ज्ञानस्वरूप ब्रह्म आश्रयतां याति । अज्ञानमित्युचितं भवेत् इयमज्ञा-
नस्यैव योग्यतेति, श्रद्धे वेदज्ञानकल्पनमिति भावः ॥ ५१ ॥

प्रमाणानि प्रवर्तते बहून्यत्र सुमध्यमे ॥

इंद्रो मायाभिरित्येव मंत्रस्तां किल भाषते ॥ ५६ ॥

अत्र परमार्थतो विद्यायां प्रमाणं नास्तीति पृच्छ्यते व्यवहारतो वाद्ये इष्टापत्तेः ' सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपह्व एव हि ॥ नाविद्यास्तीह नो माया सर्वे ब्रह्मेदमक्रमम् ' इति ' न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ' इत्युक्तत्वादिति तदशायां तदभावस्य पूर्वाचार्यैः स्वीकृतत्वाद्वितीये त्वाह । प्रमाणानीति । हे सुमध्यमे अत्राविद्यायां बहूनि प्रमाणानि प्रवर्तते । तानि कानि इत्यत आह । " इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इंद्रः आत्मा मायाभिरविद्याशक्तिभिः पुरुरूपो बहुरूप इत्येवं मंत्रः किल तां भाषते ता मायां वदति । किलेति व्यावहारिकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ' तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥ योगी मायाममेयाय तस्मै ज्ञानात्मने नम ' इति । योगी निष्कामकर्मयोगेन शुद्धस्वांतोऽष्टांगयोगेनोपासनाया वा प्राप्तयोगः यस्मिन्प्रत्यग्रूपेण ब्रह्मणि हृदि निवेशिते साक्षात्कृते सति विततां प्रपंचरूपेण विस्तारं गतां मायामविद्यां तरति तत्कालमेवेति स्थूलतूलासौ बह्निरिव नाशयति, तस्मै अमेयाय सकलप्रमाणाभास्याय । हेतुगर्भं विशेषणम् । ज्ञानात्मने ज्ञानरूपाय स्वयंप्रकाशाय नमः । तस्यैव पूर्णस्योत्कर्ष इत्यस्मिन्वाक्ये मायाविद्ययोरेकत्वश्रवणानिति शब्दस्य प्रकाशार्थत्वात्तत्र वचनांतरमप्युदाहृतमिति ॥ ५५ ॥

न तं विदाथेति तथाऽज्जामेकामिति चापरः ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ ५६ ॥

धुत्पंतरमविद्यायां प्रमाणमित्याह । न तं विदाथेति । ' न तं विदाथ य इमा जजानान्यष्टुध्माक्रमंतरं बभूव ' इतः पूर्वं सांशिवस्य सर्वोत्पत्तं मलिपादितम्, सांप्रतं तस्य जीवै नैक्यं परिज्ञातुं श्रीगुरुपादविमुक्तानां

ज्ञानजन्यः परिणामश्चेतसः समुदेति यः ॥

सोऽज्ञानस्य विरोद्धयस्ति न चिच्छ्रद्धा वराननो ॥५२॥

मूढकल्पितमज्ञान स्वकार्ये स्थातुं न शक्नोति सोपाधिके पूर्वदूषणभि-
या न तिष्ठति तथाऽप्यनन्यगत्पा स्वप्रकाशे श्रद्धे तिष्ठतीति वाच्यं त-
थाच तत्रापि तस्य निर्भाग्यस्य स्थितिदुर्लभा विरोधित्वादित्यत आह ।
ज्ञानजन्य इति । यः ज्ञानजन्य वेदातवाक्प्रज्ञानजन्यः चैतन्यात्मक-
ज्ञानजन्यो वा चेतसः परिणामो वृत्त्यात्मकः सोऽज्ञानस्य विरोधी निव-
र्तको भवति । न श्रद्धा वित् अन्यथा सर्वस्य कृतकृत्यत्वापत्तेरिति ॥५२॥

उदासीनमसंगं च चैतन्यं जगदाश्रयम् ॥

ज्ञानोपाधिप्रसंगेन बाध्यबाध्यकतां गतम् ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि चैतन्य कथं बाधकमित्याशंक्य यथा लोके केवलस्याग्नेर्दा-
हकत्वाभावेऽपि काष्ठधारुदस्य दाहकत्वं तथा वृत्त्यारुदस्य चैतन्य-
स्याज्ञानविरोधित्वमित्याह । उदासीनमिति । उदास्ते सर्वदा सर्वव्यवहा-
रेषु उदासीन निर्विकारचैतन्यमतएवासंगम् । जगदाश्रयः जगदाधार
जगदाश्रयो यस्येति वा तम्, घटोऽस्ति घटो भाति इत्यादिप्रतीतेः ।
अत आह । ज्ञानोपाधिप्रसंगेन बाध्यबाध्यकतां गतं घटाद्युपाधिप्रसंगेन घ-
टादिबाधेन बाध्यतामज्ञाननाशकवृत्त्युपाधिना बाधकतां गतमिति ॥५३॥

तस्मान्न जगदारोपे शंकाशूकोऽस्ति भामिनि ॥

न चाचिद्यैव नास्तीह मानाभावादितिरय ॥ ५४ ॥

परिपूर्णं ब्रह्मण्यज्ञानकल्पितं जगदित्युपसंहरन्नाह । तस्मादिति । हे
भामिनि तस्मात् पूर्वोक्ताद्वेतोर्जगदारोपे अज्ञानेन ब्रह्मणि जगत्कल्पने
शंकाशूकः शंकाशेषो नास्ति । चित्तवृत्तिरार्शकते । न चेति । हे
स्वामिन्नविद्यैव नास्ति इह अविद्यायां मानाभावात् इति प्रमाणसत्त्वं
सत्यत्वापत्तेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावे नानिमोक्षापत्तेः नास्तित्वेऽप्यनिमोक्षाप-
त्तेरित्याशयेनाह । इत्य कथयेत्पर्यं ॥ ५४ ॥

प्रमाणानि प्रवर्तते बहून्यत्र सुमध्यमे ॥

इंद्रो मायाभिरित्येव मंत्रस्तां किल भाषते ॥ ५६ ॥

अत्र परमार्थतो विद्यायां प्रमाणं नास्तीति पृच्छ्यते व्यवहारतो वाचे इष्टापत्तेः ' सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपह्वव एव हि ॥ नाविद्यास्तीह नो माया सर्वं ब्रह्मेदमक्रमम् ' इति ' न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ' इत्युक्तत्वादिति तदशायां तदभावस्य पूर्वार्थिः स्वीकृतत्वाद्वितीये त्वाह । प्रमाणानीति । हे मध्यमे अत्राविद्यायां बहूनि प्रमाणानि प्रवर्तते । तानि कानि इत्यत आह । " इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इंद्रः आत्मा मायाभिरविद्याशक्तिभिः पुरुरूपो बहुरूप इत्येवं मंत्रः किल तां भाषते ता मायां वदति । क्लिप्तेति व्यावहारिकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ' तरत्यविद्या विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥ योगी मायामेयाय तस्मै ज्ञानात्मने नमः ' इति । योगी निष्कामकर्मयोगेन शुद्धस्वातोऽष्टांगयोगेनोपासनाया वा प्राप्तयोगः यस्मिन्मत्पश्येण ब्रह्मणि हृदि निवेशिते साक्षात्कृते सति विततां प्रवचरूपेण विस्तारं गतां मायामविद्यां तरति तत्कालमेवेति स्थूलतूलाशो बहिरिव नाशयति, तस्मै अमेयाय सरूपप्रमाणाभास्याय । हेतुगर्भं विशेषणम् । ज्ञानात्मने ज्ञानरूपाय स्वयंप्रकाशाय नमः । तस्यैव पूर्णस्योत्कर्षं इत्यस्मिन्वाक्ये मायाविद्यपोरेकत्वश्रवणादिति शब्दस्य प्रकाशार्थत्वात्तत्र वचनांतरमप्युदाहृतमिति ॥ ५६ ॥

न तं विदाथेति तथाऽज्ञामेकामिति चापरः ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ ५७ ॥

श्रुत्यंतरमविद्यायां प्रमाणमित्याह । न तं विदाथेति । ' न तं दिशथ य इमा जजानान्यसु ' मारुमंतरं बभूव ' इतः पूर्वं सांबशिवस्य सर्वान्मिषत्वं प्रतिपादितम्, सांभतं तस्य जीवे नैक्यं परिज्ञातुं श्रीगुरुपादविमुक्तानां

सामर्थ्यं नास्तीति द्योतयितुमध्यवर्तते । न तमिति । यो विश्वकर्म
 इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान्तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं
 न विदाय । ननु देवदत्तो ऽहं यज्ञदत्तो ऽहमिति वयमात्मानं जानीम
 इति चेन्न नह्यहं प्रत्ययगम्यं चैवंरूपं परमेश्वरतत्त्वं किंतु, युष्माकमहं
 प्रत्ययगम्यानां जीवानामंतरं, यभूव । वास्तवं तुरीयं शिवतत्त्वमन्यद्भव-
 दपि तत्रैवास्ति । कुतो न विश्व इति चेन्न भवतामंतरं विद्यमानत्वात् । अंतरं
 विद्यमानमपि कुतो न ज्ञायते ऽत आह । नीहारेण प्राहृत्ता यूयं
 नीहारदृशेन अनिर्वचनीयेनाज्ञानेनावृतत्वात् जानीथ । पुनः कथंभूता
 पृथम् । जल्प्या चासुवृषः जल्पनं जल्पिः तथा, देवोऽहं नरोऽहं ममेदं
 गृहक्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्राथ । पुनरसुवृषः असव असून्या
 वृष्यंति असुवृषः प्राणान् भृत्वा तावतैव वृष्यंति, ननु शिवमात्मानं
 विचारयंति, न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिं किंतु क्यशासथरंति परलोकभो-
 गान्सपादयितुं यज्ञेषु तानि शंसंति । उक्थशासः शास्त्रस्तोतारः ।
 शंसेक्लिप्पनिहितामिति न लोपः संहितायां दीर्घः । ऐहिकामुष्मिकभोग-
 प्रकृतानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्प्रज्ञानमित्यर्थः ।
 अपरं तत्र प्रमाणमाह । “ अजाभेकां लोहितशुक्लकृष्णां ब्रह्मीः प्रजाः
 सृजमानां सरूपाः ॥ अजोह्ये को ज्ञपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगाम-
 जोऽन्यः ” इति । अजां मायां लोहितशुक्लकृष्णां समानरूपाः सत्वरजस्तमो-
 गुणात्मिकां सरूपाः ब्रह्मीः प्रजाः सृजमानामधिष्ठानसत्तया उत्पादयन्तीने
 कोऽजः पुरुषो ज्ञपमाणः सेवमानः कार्यकारणसंघाताभिमानो अनुशेते
 ऽजामात्मत्वेनावगम्य तत्त्वार्थशुद्धिनिष्ठसुखदुःखादिकमनुभवति अहं
 सुखी दुःखीति मन्यते, अन्योऽजो विवेकी भुक्तभोगां क्रतुभोगविवेकज्ञो
 तां जहाति, त्यक्त्वा मुच्यते इत्यर्थः । तत्र भगवत्सृष्टिमप्याह ।
 देवी देवस्य परमेश्वरस्य शक्तिरेषा साक्षिमत्पक्षसिद्धा गुणमयी सत्वा-
 त्यात्मिका मम माया भगवतः माया इन्द्रजालिकमायावत् मिथ्याभूताऽपि
 विचित्रमपचराचनां दर्शयती पराधीना दृग्गणा ईश्वरानुग्रहं विना
 दुस्तरैतिभावः ॥ ५६ ॥

भगवद्वचनं चेत्यं तां प्रकाशयति स्फुटम् ॥

अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानमित्यपि प्रकटं वचः ॥ ५७ ॥

इति भगवद्वचनं मायां वदतीत्याह । भगवदिति । च पुनस्तां मायां पूर्वश्लोकोक्तभगवद्गीतावाक्यं तां स्फुटं स्पष्टं भासेते । अन्यदपि गीता-वाक्यमाह । अज्ञानेनावृत्तं श्रुतौ नीहारपदबोधेनावारणात्मकेन ज्ञानं चैतन्यमावृतमोच्छादितं तेनावरणेनाहंममेति संसरेति जना इत्यपि प्रकटं स्फुटं वचः प्रवर्तेत । इत्यपी समुच्चापकी । मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रपते सवरोवरम् ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म' इत्यादीनामिति ॥५७॥

जीव एको ऽथवा नानेत्यास्ते यस्तत्र संशयः ॥

तं श्रुतिस्मृतिवृद्धोक्तैर्दृष्टान्तैर्दूरतः कुरु ॥ ५८ ॥

ननु जीवो नाना एको वाऽत्र संग्रहो वर्तते इत्यत्राह । जीव इति । जीव एकोऽस्ति, तेनैव स्वाज्ञानेन जगत्कल्पितं, तस्यैव ज्ञानेन मोक्षो भविष्यति, तत्कल्पिताश्चान्ये स्वप्नात्प्रबुद्धस्यैव मोक्षयते इत्येकजीववा-दम् । अन्ये वयमोक्षव्यवस्थायै नानाजीवान्कल्पयन्ति । हे वित्तवृत्ते इति पस्नव संशयः । तं स्वमनस्यं संदेहं श्रुतिस्मृतिवृद्धोक्तिदृष्टान्तेः श्रुतिश्च स्मृतिश्च वृद्धोक्तिश्च दृष्टान्तश्च तैर्मया वक्ष्यमाणैर्दूरमुत्सारय ॥५८॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतारत्मा ॥

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः ॥

साक्षी चेताः केबलो निगुर्णश्च ॥ ५८ ॥

तेषु मध्ये तावच्छ्रुतीः शृणु । एको देव इति । मूर्तित्रयस्य त्रयहद्राद्या-त्मनो भेदः प्रत्याह । एक इति । जाड्यं प्रत्याह । देव इति । ज्ञानधन इत्यर्थः । अत्र विशेषो देवनिर्णये द्रष्टव्यः । आदित्यादिवैषम्यं प्रत्याह । सर्वभूतेष्विति । तद्विं किमिति न प्रतीयते ऽत आह । गूढ इति । अनादिमायया छन्न इत्यर्थः । तत्तद्गुणवृत्तत्वेन परिच्छिन्नत्वं किं नेत्या-ह । सर्वव्यापीति । तमोवत्ताडस्थं वारपति । सर्वभूतारत्मा इति । सर्व-

भूतस्थस्य भूतत्रियया कर्तृत्वं स्यादित्यत आह । कर्माध्यक्षः सर्व-
 कर्मसाक्षी । सर्वभूतेष्वित्यत्र भूतानां पृथगुक्ते सद्वितीयत्वमत आह । स-
 र्वभूतेति । सर्वभूताधिष्ठानं कल्पितस्याधिष्ठानादथांतराभावादित्यर्थः ।
 न केवलं कर्माध्यक्ष एव तत् कर्तृणामपीत्याह । साक्षीति । साक्षित्वे
 हेतुमाह । चेताः चित्स्वभावः, कैवली दृश्यवर्जितः अद्वितीयः, निर्गु-
 णो ज्ञानादिगुणरहितः । चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः । तथा चतमैक-
 त्वे सर्वप्रमाणशिरोमणिश्रुतिप्रमाणमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ॥

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ ६० ॥

तत्रैव वचनांतरं श्रुतिराह । एक इति । एक द्वितीयपरहितः । ननु प्रा-
 णिनो भिन्नाः प्रतीपंते इत्याशङ्क्योपाधिभेदादेव भेदो न वस्तुतोऽस्ती-
 त्याह । भूतात्मेति । भूताधिष्ठानमित्यर्थः । भूतेभूते व्यवस्थितः सर्व-
 भूतेषु व्यवस्थितः उपाधिना विविधः प्रतीयते । तत्र दृष्टान्तमाह ।
 एकधा एक एव सत् जलचंद्रवत् जलप्रतिविवितचंद्र इवेत्यर्थः । त-
 श्च भगवतो वाङ्मारायणस्य सूत्र अतएवोपमा सूर्यकादिवत् । 'यत
 एव परमतिपेधोपदेशो यमात्मा निर्विशेष एवातएवोपाधिकं सविशेष-
 त्वमादाय जलसूर्यकादिवत्' सूर्य इव सूर्यकइवे प्रतिकृती । इति इ-
 वार्थे कन् । सूर्यसदृशः प्रतिविवितसूर्यः तद्वदित्यर्थः । तथाच श्रुतिः-
 "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ॥
 उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वैवमजोऽयमात्मा" इति । ज्यो-
 तिःस्वभावो विवस्वानेकोऽपि तत्तत्पान्नगता भिन्ना अपोऽनुगच्छन् बहु-
 धा क्रियते, एवमात्मा देवः स्वमकाशो ऽजः कूटस्थः नित्य एको भि-
 क्षेत्रेषु क्षेत्रेषु अनुगच्छन् उपाधिना भेदरूपः क्रियते । तथा चैतद्दृष्टान्त-
 यद्यणः स्वतो निर्विशेषत्वमेवेति सूत्रकृत्तापूर्यमिति ॥ ६० ॥

पृथग्विध पयसि निगृहं भूतेभूते च वसति विज्ञानम् ॥
 सततं मंधयित्तव्यं मनसा मंधानभूतेन ॥ ६१ ॥

ननु यदि भूतेभूते व्यवस्थितः तदा कथं न प्रतीयते इत्याशङ्क्य यथा काष्ठे स्थितोऽप्यग्निरुपायं विना नोपलभ्यते तथा मायातत्कार्ये स्थितं आत्मा श्रद्धांतःकरणेन जितेंद्रियेण, तत्परेण लभ्यते इत्याह । घृतमिव भूतेभूते ब्रह्मादिस्थावरांतभूतेषु विज्ञानमात्मा ' विज्ञानमानंदं ब्रह्म ' इति श्रुतेः । विज्ञायते विज्ञानम्, भावे लघुत् इति निर्वचनाच्च । निगूढं भूताकारपरिणतमापया छन्नमिव वसति तदधिष्ठानत्वेन तिष्ठति । तर्हि किं करणीयमत आह । घृतमिव मनसा मंधानभूतेन मथना न दंड-सदृशेन सततमादरनैरंतर्पेण मंधपितव्यम् । यथा दुग्धे स्थितमपि सर्पिर्धत्तं विना नोपलभ्यते तथा वैराग्याभ्यासादिकं विनाऽऽत्मा न प्राप्यते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

यत्कृत्स्नं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदेवेदमविद्यया ॥

एकधा नैकधा भूढैः कल्प्यते व्योमचित्रवत् ॥ ६२ ॥

ननु तथापि निराकारे निर्विकारे जगदाकारता केन कृतेत्याशङ्क्य मायानटीं विना का चित्रं प्रदर्शयेत् इत्याह । पदिति । यत्पूर्वोक्तं कृत्स्नं भूमाख्यं ब्रह्म तदेवेदं जगत् । अविद्यया सुरनरतिर्यगादिभेदेन एकधा एकं सद्यपि अनेकधा जडचेतनादिभेदेन चराचररूपेण भूढैः मायानटीमोहिनैः व्योमचित्रवत् कल्प्यते ॥ ६२ ॥

एक एव तु विश्वात्मा मायया मोहयन् जगत् ॥

एकतां बहुतामेति कुंभवनमणिसंश्रयात् ॥ ६३ ॥

दृष्टांतैरप्येकस्य बहुभावं दर्शयति । एक इति । एक एव न द्वितीयः विश्वात्मा विश्वाधिष्ठान ऐंद्रजालिकवत् मायया जगन्मोहयन् एकतां बहुतामेति । यथा नटः कदाचिदेको भवति कदाचिन्मायया बहुत्वं गच्छति । मणिसंश्रयात् मणिसामीप्यात् कुंभवत् घट इव यथा रक्तमणिसंश्रयाद्रक्तः कुंभः, पीतसंश्रयात्पीतः, नीलसंबंधान्नीलः । यथा चैकोऽपि कुंभो नानामणिसंबंधात् नाना भवति तत्संबंधाभवे एकतां पाति तथा विश्वात्मा प्रापयेति भवः ॥ ६३ ॥

स्वाभासवर्त्मनैवैतत्स्वात्माऽज्ञानजभूमिषु ॥

द्वित्वं बहुत्वमेकं सद्वियद्यद्वद्धटादिषु ॥ ६४ ॥

तत्रैव दृष्टान्तांतरमाह । स्वाभासेति । स्वस्य विदात्मनः आभासः प्रति-
विंबो मायायां सत्त्वरजस्तमोरूपायां यथा विष्णुब्रह्मादिरूपतां गतः,
तेन वर्त्मना तेनैव मार्गेणैतद्ब्रह्म स्वात्माज्ञानजभूमिषु स्वात्मनो यदज्ञानं
तज्जन्या भूमयोऽतःकरणानि ताम्बु एकं सत्, वस्तुत एकमपि यद्वत्
तथा विपदाकाशमेकमपि घटादिषु भिन्नेषु भिन्नमिव भाति तथाऽतःकर-
णादिभेदेन द्वित्वं बहुत्वं, यातीत्यर्थः । एतेन सुखदुःखादिव्यवस्था
बंधमोक्षव्यवस्था च पान्तिता इति ॥ ६४ ॥

तस्मात्तत्तदहंकारमुकुरः प्रतिविंबितः ॥

एक एव चिदात्मा ज्यं जीवतां बहुतां गतः ॥ ६५ ॥

पुनरपीममेवार्थं स्फुटपद्मसंहरतीव -दृष्टान्तपूर्वकं दाष्टान्तमाह द्वाभ्याम् ।
तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तहेतोः तत्तदहंकारमुकुरप्रतिविंबितः तत्तद्म-
रनराद्यहंकारामुकुरा दर्पणानि इव तत्र प्रतिविंबितः एक एव चिदात्मा-
ऽप्यमपरोक्षः जीवतां प्राणाद्युपाधिषु जीवभावं तद्भेदेन बहुभावं
च गतः ॥ ६५ ॥

कर्ता भोक्ता प्रमाताऽहंकारेणैक्यमुपागतः ॥

कर्तृभोक्तृप्रमातृत्वान्मात्मन्येव निरीक्षते ॥ ६६ ॥

संसारं च प्राप्त इत्याह । कर्ता इति । अहंकारेणैक्यं तादात्म्यमुपागतः
कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वानि चिदात्मन्येव निरीक्षते ऽनादिमायाजन्यभ्रमेण
पश्यति कथं निरीक्षते ऽत आह । कर्ता कर्मेन्द्रियव्यापारवानहम्, भोक्ता
अंतःकरणसहितज्ञानेन्द्रियव्यापारवानहम्, प्रमाता प्रमाकरूपवृत्तिज्ञानवा-
नहमित्यादिनिरीक्षते संसरतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

लोहतादात्म्यमापन्नस्ताज्यते ऽग्निर्पथा घनः ॥

अहंकारैकर्तां प्राप्ता संसारेः पीड्यतेऽत्र चित् ॥ ६७ ॥

नन्वात्मनो निर्विकारत्वादतःकरणारेजंढत्वान् अहं जानामि सुरव्यहमि-

त्यादिप्रत्ययः किनिर्बन्धनं इत्यत आह । लोहेति । यथा ऽग्निर्लोहतादात्म्यं लोहेनैकतां गतो धनैर्लोहसंघैस्ताडयते । तथा अहंकारैकतामहंकारतादात्म्यं प्राणाध्यासमापन्ना चित् निपीड्यते । कैः । संसारैः सुखदुःखाद्यनुभवैः । न चैवमपि चित्तः शुद्धत्वात्कर्षं पीडा इति वाच्यम्, परमार्यतस्तदभावस्येष्टापत्तिप्रस्तत्वात् । अज्ञाने सति संसारपीडाया विषयाधीनत्वात् । अतस्तज्जन्यभ्रमस्यैव सर्वव्यवहारसाधकत्वादिति ॥६७॥

किं वक्तव्यमविद्याया विलासात्मकमद्भुतम् ॥

कलत्रपुत्रवैकल्पैः साकल्पैश्चिन्निपीड्यते ॥ ६८ ॥

वाङ्माध्यासमप्यविद्यैव करोतीत्याह । किमिति । अविद्याया न विद्यते विचार्यमाणा या सा ऽविद्या तस्या अद्भुतमाश्चर्यं विलासात्मकं किं वक्तव्यम् । यतः स्वयं सती विचित्रं कार्यं दर्शयति । कीदृशमद्भुतमत आह । कलत्रपुत्रवैकल्पैः साकल्पैश्चिन्निपीड्यते कलत्रे विकलेऽहमेव विकलः पुत्रे विकलेऽहमेव विकलः तस्मिन्सकलेऽहमेव सकलः इत्याद्यविद्ययैवाभिमन्यते ॥ ६८ ॥

अतो जीवत्वमभ्येति चिदहंकृतिमिश्रणात् ॥

कामादीन्मानसान्धर्मानात्मस्थत्वेन पश्यति ॥ ६९ ॥

यतो ऽविद्यैवाहंकारद्वारा सर्वसंसारहेतुरित्याह । अत इति । अहंकृतिमिश्रणात् अहंकारेण तादात्म्याध्यासात् विच्छुद्धचैतन्यं जीवभावं प्राप्नोति । कथं जीवभावं इत्याशङ्क्यास्मिन्नन्यधर्मावभास एव इत्याह । कामादीनि । कामादीन् मानसान् धर्मान् कामः संकल्पः इत्यादिश्रुतेः आत्मस्थत्वेन पश्यति आत्मधर्मा एवैते इति पश्यति ॥ ६९ ॥

वस्तुतस्तु चिदात्मत्वाज्जीव आनन्दवारिधिः ॥

तं तथाविधमासाद्य विशोका भव शोभने ॥ ७० ॥

नन्देवं जीवस्य वास्त्वं वित्स्वरूपमत आह । वस्तुत इति । जीव आनन्दवारिधिः निरतिशयानन्दरूपत्वं चिदात्मत्वं च वित्स्वरूपत्वात् । तस्मिन् किं कुर्यामत आह । तमिति । तं तथाविधं

तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य विशोका विगतशोका भव " तरति शोक-
मात्मवित् " इति श्रुतेः । एतेन जीवो ब्रह्मणो न भिद्यते चित्त्वाद्ब्रह्म-
वदिति सूचितम् । न चैदमप्रयोजकमभेदश्रुतीनां पीडापत्तेरिति ॥ ७० ॥

सर्वज्ञो जगदीशानः किञ्चिज्ज्ञो जीवसंज्ञितः ॥

सर्वकर्ता जगन्नाथो जीवः किञ्चित्करो मतः ॥ ७१ ॥

ननु यदि भेदो नास्ति तर्हि ईश्वरो जीव इति व्यवहारः किनिमित्त
इत्याशङ्क्य मायाविद्याभ्यामेव तादृशव्यवहार इत्यनेकैर्वचनैः पूर्वं प्रति-
पादितं त्वया श्रुतमिति उपसंहरन्नाह द्वाभ्याम् । सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञः
सर्वप्रकाशः जगदीशानः जगन्निषामकः मायोपाधिकः किञ्चिज्ज्ञः जीव-
संज्ञितः अविद्योपाधिकोऽतःकरणोपाधिको वा जगन्नाथः जगदीश्वरः
सर्वकर्ता सर्वकरणमेरकः किञ्चित्करो जीवः बुध्युपाधिकः व्यवहारार्थी
विद्वद्भिः स्वीकृतः ॥ ७१ ॥

चिन्मात्ररूपयोरेषं प्रकाशात्तयोर्भिदा ॥

अज्ञानतज्जकृत्यं तदित्यवेहि मृगोक्षणे ॥ ७२ ॥

हे मृगोक्षणे एवं यथा प्रकाशात्तयोर्भिदा प्रकाशश्च तेजोविशेषः, आ-
त्तपश्च प्रभाकरः तयोर्भिदा भेदः कल्पितः । एवं चिन्मात्ररूपयोः चि-
न्मात्ररूपं वास्तवं ययोर्जीवेशयोर्भिदा अज्ञानतज्जकृत्यं तत् इति अ-
ज्ञानं माया तद्रुपाधिकत्वेनेश्वर इति सर्वज्ञ इति सर्वकर्ता इत्यादिव्यव-
हारः अज्ञानजातःकरणोपाधिकत्वेन जीव इति कारणोपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिरेश्वर इति वचनस्योक्तत्वात् । मायाविद्ये विहाय शुद्धचि-
न्मात्रं स्वरूपं आत्मानमवेहि जानीहि । इत्येवं सर्ववेदार्थं इति
तात्पर्यार्थः ॥ ७२ ॥

एवं प्रयोधिता चित्तवृत्तिर्हृष्टा सती पुनः ॥

पमच्छ स्वानुजं किञ्चिद्दिहस्योत्फुल्ललोचना ॥ ७३ ॥

एवमुपदिष्टा चित्तवृत्तिः किं चकारात् आह । एवमिति । एवं पूर्वोक्तेन
कारणे विवेकाश्रमभिमुणा प्रयोधिता प्रबोधोन्मुखं गमिता हृष्टा विषय-

विमुक्तत्वात्तोर्यं गता । अतएव दृष्टत्वव्यंजकं विशेषणम् । उत्फुल्ललोचने
उत्फुल्ले विकाशंगते लोचने पस्याः सा । एतेन प्रसन्नवदनत्वं मुमुक्षो-
र्लिंगमुक्तमिति । चित्तवृत्तिः किञ्चिद्विदस्य मंदहास्यं कृत्वा स्वानुजं वि-
वेकाश्रमं पप्रच्छ ॥ ७३ ॥

चिदद्वैतमिदं वत्स यत्स्वयोक्तं तथैव तत् ॥

अत्र विप्रतिपत्तिर्मे प्राप्ता गगनपुष्पताम् ॥ ७४ ॥

स्वनिश्चयमुद्घाटयंती पप्रच्छाष्टभिश्चिदद्वैतमित्यादिभिः । हे वत्स । अनु-
जत्वात्संबोधनम् । यत्स्वयोक्तमिदं जगच्चिदद्वैतं चिन्मात्रं तत् श्रुति-
वाक्यैर्निश्चितं तथैव सत्पमस्ति । अत्रास्मिन्नर्थे विप्रतिपत्तिर्विरुद्धाप्रतिप-
त्तिः संशयरूपा वा गगनपुष्पतां आकाशकुमसुमनुल्यतां गता ॥ ७४ ॥

जगताविद्यकेनात्मा स द्वितीयः कथं भवेत् ॥

स्वप्नोपलब्धदाराद्यैः कुटुंबी कोऽस्ति वस्तुतः ॥ ७५ ॥

स्वनिश्चयमेवाह । जगता इति । आविद्यकेन अविद्यया प्रतीयमानेन
प्रपंचेन मिथ्याभूतेन जगता आत्मा स द्वितीयः कथं भवेत्, अपितु न
भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । स्वप्नोपलब्धदाराद्यैः स्वप्नप्राप्तदृष्टादिभिर्व-
स्तुतः व्यावहारिकः कुटुंबी कोऽस्ति, अपितु नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

रज्जुसर्पेण सर्पश्चेत्सद्वितीयत्वमाश्रयेत् ॥

गोबंधनादौ तस्या स्यान्नोपयोगः कथंचन ॥ ७६ ॥

मिथ्यात्वमेव जगतो दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । रज्जुरिति । सर्पो व्या-
वहारिको भुजंगः चेद्यदि रज्जुसर्पेण सद्वितीयत्वमाश्रयेत् द्वितीय-
स्तादृशो व्यावहारिकः सर्पो भवेत् । तस्या रज्ज्वा गोबंधनादौ उप-
पयोगः प्रयोजनं कथंचन केनापिप्रकारेण न स्यात् ॥ ७६ ॥

तथापि तत्त्वबोधेन धाघो यस्यापरे क्षणे ॥

आविद्यकं तदेवोक्तं जगच्चेतादृशं नहि ॥ ७७ ॥

एवं प्रपंचस्य मिथ्यात्वे निश्चिते काशंकाऽवशिष्टेत्यत आह । तथा-
पीति । एवं सत्पि तत्त्वबोधेनाधिष्ठानज्ञानेन यस्योत्तरक्षणे चाघः

स्याद्यथा श्रुक्तिरजतस्य तदेवाविद्याकाले प्रतीयमानं जंगच्चैतादृशं
प्रातीतिकं नहि किंतु व्यावहारिकं जगत् सत्यम्, अयं क्रियाकारित्वा-
द्यन्तैवं तन्तैवं यथा श्रुक्तिरजतमिति ॥ ७७ ॥

क्षयित्वाद्यंतवैरस्य मात्रादाविद्यकं यदि ॥

जगत्स्यान्न भवेद्भेदो रज्जुवल्मीकसर्पयोः ॥ ७८ ॥

ननु क्षयित्वादिहेतुभिराविद्यकत्वं स्यादित्यत आह । क्षयित्वादिति ।
यदि क्षयित्वात् आद्यतवैरस्य मात्रात् आदिश्च अंतश्च आद्यतौ तयोर्वैर-
स्य मात्रात् अभावात् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा'
इत्युक्ते । स्मृतिरपि—'अव्यक्तादीनि भूताति व्यक्तमध्यानि भारत ॥
अव्यक्तनिवृत्तान्येव तत्र का परिदेवना ' इति । अथवाऽऽदित्वात्
आदीपते आदि तस्मात् अतवत्त्वात् परिच्छन्नत्वात् वैरस्य मात्रात्
परिणामित्वाद्देहादिजगदाविद्यकं स्यात् तदा रज्जुवल्मीकसर्पयो
रज्जुसर्पप्रातीतिकः वल्मीकसर्पो व्यावहारिकः इति भेदो न स्यात् ।
तथा बृद्धोक्तेरपि—एकं परमार्थं वस्तु द्वितीयं व्यावहारिकं तृतीयमनिर्व-
चनीयमिति । आद्य ब्रह्म द्वितीयं घटादि तृतीयं रज्जुसर्पादीति ॥७८॥

आविद्यकत्वं सर्वत्र बाधधीगम्यमेव हि ॥

बाधाभावेऽपि तत्स्याच्चेत्प्रसरेन्न कथं चिति ॥ ७९ ॥

अपच सत्य बाध्यत्वाभावात् ब्रह्मवद्विति न च स्वरूपासिद्धि प्रपञ्चो
बाधायोग्य अनाविद्यकत्वाद्यन्तैवं तन्तैवं यथा श्रुक्तिरजतमित्यभिप्रायेणा-
विद्यकत्वं लक्षयति । आविद्यकत्वमिति । सर्वत्र व्यवहारे आविद्यकत्वं
अविद्याकाले प्रतीयमानत्वम् । न तु सर्वदा इत्याशयेनाह । बाधधीग-
म्यमेव हीति । बाधज्ञाने गमनशील, बाधज्ञानकाले प्रतीयमानत्वं, यथा-
श्रुते श्रुतिकान्नादतिप्रसक्ते । न च बाध्यत्वाविद्यकत्वे व्यभिचरि-
ते अन्वयव्यभिचारो व्यतिरेको वा, नाद्य श्रुक्तिरजतादौ व्याप्येदीत-
त्वात् न द्वितीय इत्याह । बाधाभावेऽपि सत् आविद्यकत्वं स्यात् ।
चेत् चिति ब्रह्मणि कथं न प्रसरेत् ब्रह्मणोऽप्याविद्यकत्वापचे-
रिति ॥ ७९ ॥

तद्विवेकाश्रमं ब्रूहि जगद्धीवाधिकां धियम् ॥ .

येन शंकांकुरं हित्वा स्यामहं प्रत्यगाश्रया ॥ ८० ॥

प्रश्नमुपसंहरति । तदिति । हे विवेकाश्रम तत् पूर्वोक्तहेतोः जगद्धीवाधि-
कां जगद्धमनिवर्तिकां बुद्धिं ब्रूहि । येन उपदेशेन शंकांकुरं भ्रान्तिं हित्वा
त्यक्त्वा अहं प्रत्यगाश्रया स्यां आत्मनिष्ठा भवेयम् ॥ ८० ॥

इति तस्या बचः श्रुत्वा विवेकाश्रमयोगिराद् ॥ ७

वशीकृताचित्तवृत्तिरिति तुष्ट उवाच ताम् ॥ ८१ ॥

एवं श्रुत्वा परिव्राद् किमुवाच इत्यत आह । इति तस्या इति ।
विवेकाश्रमयोगिराद् परमहंसशिरोमणिः चित्तवृत्तिर्वशीकृता इति
हेतोस्तुष्टः स्ववचनपरिश्रमसाफल्येन तोषं प्राप्तः तां चित्तवृत्तिं उवाच ।
अपीत्यादिभिः द्वास्तत्तिश्लोकैः । पुनः परमसिद्धांतमुपनिषदर्थमुपदिदेशे-
त्यर्थः ॥ ८१ ॥

अथि चिद्रूप एवात्मा कूटस्थोऽंतत्रयोज्झितः ॥

अद्वितीयोऽशनायादिर्वाजितो निर्मलः स्वराद् ॥ ८२ ॥

चित्तवृत्तिनिश्चितमनुवदति त्रिभिः । अपीति । अपीति कोमलामंत्रणे ।

चित्तवृत्ते आत्मा चिद्रूप एव प्रकाशरूप एव । कूटस्थो निर्विकारः ।
अंतत्रयोज्झितः अंतानां परिच्छेदानां देशकालवस्तुरूपाणां त्रयमंतप्रयं
तेनोज्झितः रहितः, अतएवाद्वितीयः द्वितीयरहितः । अशनायादिभिर्वि-
जितः अशनायापिपासे बुभुक्षापिपासे जरामरणे शौरुमोहौ तैर्वाजितो
निर्मलः मायारहितः । स्वराद् स्वयंप्रकाराः ॥ ८२ ॥

वर्धते कर्मणा नार्यं कनीयान्नैव कर्मणा ॥

महिमा नित्य एवैष बुभूषोर्ब्रह्मणः परः ॥ ८३ ॥

“ तदेतदहंभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ” इति श्रुतिर्मर्मतः
पठति । कर्मणेति । बुभूषोर्ब्रह्मणः ब्रह्मविदस्त्वक्तव्येणस्य एषणासा-
धने नित्यः यः परः स्वरूपभूतो महिमा ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वा-
दित्यः । कृतः, पतः, कर्मणा श्रमकर्मणा एव महिमा न वर्धते इति ब्रह्मणः

विक्रियां न गच्छति । कर्मणा अशुभेन कनीषात्न कामप्यपक्षयलक्षणा
विक्रियां प्राप्नोति ॥ ८३ ॥

उपाधिकं चिदाश्रित्यायमेव स्यात्परेश्वरः ॥

कंचिदुपाधिमाश्रित्य जीवतामेव गच्छति ॥ ८४ ॥

उपाधिना एव जीव ईश्वर इति व्यवहार इत्याह । उपाधिकमिति ।
कंचिदुपाधिमाश्रित्य मायारूपमयमात्मा स्वभावतः शुद्धोऽपि परमेश्वर-
स्यात् । किंचिदुपाधिमंतःकरणरूपमाश्रित्य एवः सदापरोक्षः आत्मा
जीवतां जीवभावं प्राप्नोति ॥ ८४ ॥

इति यत्कथितं सर्वं त्वया तदवधारितम् ॥

इतःपरं तव प्रश्नप्रत्युत्तरविवक्षया ॥ ८५ ॥

चित्तवृत्तिमश्रप्रत्युत्तरकथनं प्रतिजानीते सार्धेन । इति यदिति । हे
चित्तवृत्ते यन्मया कथितं तत्सर्वं त्वया अवधारितम् । इतः परं तव
प्रश्नप्रत्युत्तरविवक्षया ॥ ८५ ॥

यदहं कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥

उपाधिमंत-करणं प्राप्य चिज्जीवतां गता ॥ ८६ ॥

यदहं कथयिष्यामि इह व्यवहारकाले त्वमेकमनाः एकस्मिन्मनो यस्याः
सा तथा शृणु । मत्कथनप्रयासं सफलं कुरु इति भावः । चित् आत्मा
अंतःकरण उपाधिं प्राप्य अंतःकरणेनैक्यं तादात्म्यरूपं लब्ध्वा जीवतां
जीवभावं प्राप्नोति ॥ ८६ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तारूपमवस्थात्रयमृच्छति ॥

तत्र जाग्रदवस्थायां चिदात्माऽत्र शरीरके ॥ ८७ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तारूपमवस्थात्रयमृच्छति जाग्रदाद्योऽस्यात्रानिव भवति ।
तथाच श्रुतिः— “ध्यायतीव लेलापतीव” इति । बादरायणेनापि—
'बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदं राजानानात्वं
प्रत्यगात्मनि' इत्युक्तम् । तथाहि सुषुप्तिदेवतानुष्ठीयतेः चक्षुरादीन्द्रि-
येर्गोत्राद्यर्थापेक्ष्यजागरितं, तज्जः सविषयः स्वप्नः, सर्वेन्द्रियतवद्वि-

षयोपसंहारवती बाह्यज्ञानरहिता केवलाज्ञानप्रधानानन्दप्रचुरा सुपुष्टिः कार-
णरूपा, इमा अवस्था बुद्धेरेव नतु कूटस्थस्य चिदात्मनः इति । अ-
तएवोक्तं बृद्धेः—‘कार्यकारणबद्धौ ताविष्ण्वेते विश्वतैजसौ ॥ प्राज्ञः
कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुषेन सिद्धयत’ इति । अत्र सर्वाऽपि पुरंजनक-
थाऽनुसंधेया भागवतोक्तेति । तत्र तावत्त्वंपदार्थशोधनार्थं जाग्रदवस्थायां
निरूपयति । तत्रेति सार्यद्वयेन । तत्रावस्थात्रयमध्ये जाग्रदवस्थायां
अत्र शरीरके ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतदेहेषु चिदात्मा श्रुतौ स एव इति ॥८७॥

प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः क्षुरधाने यथा क्षुरः ॥

विश्वंभरः कुलाये स्वे तथैव स्वेन तेजसा ॥ ८८ ॥

शब्दनिर्दिष्ट अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन्प्रविष्टः सूर्यादिवत्प्रतिबिंबितः।
तथावेशप्रत्यगभिधापकयोः स एव इति शब्दयोः सामानाधिकरण्येनो-
क्तैक्ये प्रविष्ट इति हेतुक्तिः । प्रवेशमर्थादामाह । आनखाग्रेभ्य इति ।
नखाग्रं मर्षादीकृत्य प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तद्वयमाह । क्षुरधाने यथा क्षु-
रः क्षुरो निर्धीयतेऽस्मिन्नापितोपस्कराधाने एकदेशे ऽवहितः प्रवेशितः
स्थितः स्यात् । यथा वा विश्वंभरः कुलाये स्वे विश्वंभरोऽग्निर्जाठरत्वे-
न सर्वभरणस्तु । स्वे कुलाये विश्वंभरकुलाये भग्न्याधारभूतकाष्ठादिलक्षणै
नीडै व्याप्य स्थितस्तथाऽऽत्मा सामान्यतः स्फूर्त्यात्मना देहं संव्याप्य
स्थितः विशेषतश्च द्रष्टाश्रोतेत्यात्मनो देहमभिव्याप्य तदेकदेशे चक्षुः-
श्रोत्रादिनाडीषु स्थितः । स्वेन तेजसा चैतन्यात्मकेन ॥ ८८ ॥

बाह्यं शब्दादिकं सर्वं कामाद्यंतःस्थितं च यत् ॥

प्रकाशयति तद्ब्रह्मो ब्रह्मांडमिव सर्वतः ॥ ८९ ॥

बाह्यं शब्दादिकं सर्वं प्रकाशयति । च पुनः यदंत-स्थितं कामादि त-
त्सर्वं प्रकाशयति । तत्र प्रकाशे दृष्टान्तः । ब्रह्मः—सूर्यः सर्वतः ‘सामान्य-
तः ज्ञानादिभावमात्रं विनैव यथा ब्रह्मांडं प्रकाशयति तथेत्यर्थः ॥८९॥

अथ जाग्रदवस्थायां यदंतुभूतं तु किंचन ॥

तद्वास्तनासहायः सन् स्वमान्प्रशयति भूरिशः ॥९०॥

स्वप्नं निरूपयति । अथेति । अथ जाग्रदन्तर्गम् । स्वप्नो निरूप्यते इ-
ति शेषः । जाग्रदशायां चक्षुरादिवार्होन्द्रियतद्विषयप्रधानावस्थायां
घात्किञ्चनानुभूतं चक्षुरादिना विपर्ययितं तद्भासनासहायः जाग्रदनु-
भूतपदार्थवासनासहायः सन्स्वप्नात् वासनागप्यात् पश्यति प्रकाशयति ।
भूरिशः नानामकारान् । हेतुर्वैलक्षण्यार्थं ॥ ९० ॥

अंतर्हृदि परं ज्योतिर्विज्ञानमय एव सः ॥

विज्ञानानांन्द्रियार्थानि रूपसंहृत्य सर्वतः ॥ ९१ ॥

भास्यानि भासयन् निर्विकार एवात्मा इत्याह । अंतरिति । अंतर्हृदि
हृदंतः परंज्योतिर्निर्विकारं स एव विज्ञानमयः प्रकाशरूप आत्मा ।
विज्ञानानि बाह्यविषयज्ञानानि तत्साधनानि इंद्रियार्थानि सर्वत उ-
पसंहृत्य ॥ ९१ ॥

तत्तदाकारसंपन्नां बुद्धिमेव प्रकाशयन् ॥

संपद्यते स्वयंज्योतिरत्रायं पुरुषः किल ॥ ९२ ॥

यदि बाह्योपसंहारः कथं तत्र तत्प्रतीतिरित्यत आह । तत्तदेति । त-
त्तदाकारसंपन्नां तत्तद्गजरेषाद्याकारेण परिणतां बुद्धिमेव प्रकाशयन्
विषयाणां तु बुद्धिस्वरूपत्वादेव तत्प्रकाशेनैव प्रकाशसिद्धिरित्येवार्थं
इति संपद्यते । स्वयंज्योतिरत्रायं सदापरोक्षः पुरुषः पूर्णोऽत्र स्वभाव-
स्थायां स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशः सर्पादिबाह्यतेजसामभावात् इंद्रि-
याणामुपसंहाराबुद्धेः पदार्थाकारतामापन्नत्वात् आत्मैव स्वयंज्योतिः
संपद्यते । किलेति श्रुतिनिश्चितोर्थः इति ॥ ९२ ॥

एवं सति महान्तस्स्यो नद्याः कृत्वे उभे अपि ॥

संचरत्येवमास्माज्यं स्वप्नजागरिते तथा ॥ ९३ ॥

स्वप्ने बुद्धयंतयोः संचरत्येवात्मा स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्पनन्वागतेन
भवति "असंगो ह्यपि पुरुषः" इत्यादिश्रुतेरसंगत्वात्तद्भेदवशीकृत
एवेत्यतदृष्टान्तपूर्वमाह । एवमिति । महान्तस्स्यो नद्याः कृत्वे उभे
अपि संचरति, महांशासौ मत्स्यो नादेयः स्रोतसा अरशीकृतौ नद्या

उभे कुले पूर्वं चापरं चेत्युभे कूले तीरे क्रमेण संवरति-
ताभ्यां भिन्नस्तद्धर्मसंस्पृष्टः । एवमयमात्मा स्वप्नं जागरितं तथा
महाप्रत्स्पवदसंगस्तद्धर्मैरवशीकृतश्चरति ॥ ९३ ॥

अथ श्येनो यथाऽऽकाशे परिभ्रमणपीडितः ॥

श्रांतः संहृत्य पक्षौ, द्वौ विश्रांत्यै नीडमृच्छति ॥ ९४ ॥

शरीरद्वयावस्थाद्वयतद्धर्मादिनानात्मनः स्वाभाविकः संबंध इत्युक्तं सुषुप्ते
व्याकृताख्ये स्वकारणे लीनत्वात्, सुतरां तद्धर्मैरसंगस्तत्त्वादेव कार-
णात्तद्धर्मैरसंग इति दर्शयितुं सुषुप्तं निरूपयति त्रयोदशभिः, तत्र
तावद्दृष्टांतमाह । अथेति । यथाऽऽकाशे प्रसिद्धः श्येनो महाकामो
ऽमंदवेगः श्रुतौ सुषुप्तोऽपि दृष्टांतितो वेगतरो ऽल्पचिप्रदः पक्षी
परिभ्रमणपीडितः परितो भ्रमणेन पीडितः श्रमं प्रापः त्विन्नः पक्षी
संहृत्य संपसार्यं श्रुतौ सल्लयशद्धितं नीडमृच्छति प्राप्नोति ॥ ९४ ॥

एवं जागरणस्वप्नपरिभ्रमणपीडितः ॥

बुद्धिमप्युपसंहृत्य स्थानं तदभिवांच्छति ॥ ९५ ॥

यथाऽयं दृष्टांत एवमेवायं जीवः जाग्रत्स्वप्नपरिभ्रमणेन पीडितः
जाग्रत्स्वप्नव्यवहारश्रयभूतां बुद्धिमप्युपसंहृत्य तत्स्थानं स्थीयते श्रमा-
पनोदार्थमस्मिन्निति स्थानं श्रुतार्थतशब्दनिर्दिष्टमज्ञातं ब्रह्म अभिवांच्छ-
ति । तस्यैव सर्वाभिलषणीयत्वादिति भावः ॥ ९५ ॥

यत्र सुप्तः कामयते काममेव कथंचन ॥

न कंचन यथा स्वप्नं पश्यत्युन्मीलिताशयः ॥ ९६ ॥

ननु तत्र विश्रांत्यर्थं गतः किं तत्र सुखप्राप्तिकारणं सुखसाधनानामेहि-
कामुष्मिकविषयाणामभावात् इत्याशंक्य सर्वमात्रानंदाधिष्ठानभूतस्थान-
स्य दोषतत्वात्सर्वदुःस्वकारणस्य कामस्याभावस्तत्र सुखप्राप्तिसाधनमि-
त्याह । यत्रेति । यत्र पस्मिन्नंतशब्दनिर्दिष्टे शेते ब्रह्मणि सुप्तः एषः
पुरुषः कथंचन केनापिमकारेण कंचन काम्यते ऽभिलष्यते । कामो-
ऽभिलषणीयो विषयस्तं न कामयते न कंचन स्वप्नं स्वप्नपदाद्योत्

पश्यति प्रकाशयति । तेषामभावादेव उन्मीलिताशयः उन्मीलित उद्गत
आशय अतःकरणं यस्य स इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

महाराजो यथा लोके महाब्राह्मण एववा ॥

कुमारो वा शिशुः काष्ठामानन्दस्य परां गतः ॥ ९७ ॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह । महाराज इति । महाराजो यथा ऽत्पंतवश्य-
प्रकृतिकः कुमारो वा शिशुरत्यंतवालः महाब्राह्मणो ऽत्यंतपरिपक्वविद्या-
विनयसंपन्नो ययोक्तकारी आनन्दस्य परां काष्ठां श्रुतावतिष्ठीमशब्दनिर्दि-
ष्टामतिशयेन दुःखं हंतीति निरुक्तिमभिप्रेत्य गतः प्राणः ॥ ९७ ॥

शेते तन्निव तयैवात्मा लोकं परममाश्रितः ॥

यत्राहमेवेदमिति सर्वो ऽस्मीति च मन्यते ॥ ९८ ॥

दाष्टान्तमाह । शेते इति । हे तन्निव परमं लोकं दुस्वाननुविद्धमाश्रित
आत्मा शेते । यत्र यस्मिन्निरवच्छिन्न आत्मलोके स्थितः अहमेवेदमिति
सर्वोऽस्मीति च मन्यते । प्राज्ञेश्वरयोरभेदादिति भावः ॥ ९८ ॥

यथाऽयं संपरिष्वक्तः स्त्रियाऽतिप्रियया पुमान् ॥

न बाह्यं वेद किमपि नांतरं वेद कश्चन ॥ ९९ ॥

परिच्छिन्नज्ञानाभावसिद्धयर्थं तत्रैवान्यदृष्टान्तमाह । यथाऽयमिति । य
ऽयं पुमान् नीरोगो युवातिभोगी अतिप्रियया स्त्रिया परिष्वक्तो दृढमाश्रि-
गितः न बाह्यदृष्टादिकं किमपि वेद जानाति, न किंचनांतरं मानसं
दुःखादिकं वेद ॥ ९९ ॥

एवं तस्यामवस्थायां प्राज्ञात्मा लिङ्गितः किल ॥

पुरुषोऽयं न जानाति यार्हं किंचन नांतरम् ॥ १०० ॥

दाष्टान्तमाह । एवमिति । एवं तस्यां संभसादावस्थायां प्राज्ञात्मा-
लिङ्गितः प्राज्ञतां गतः पुरुषोऽयं बाह्यं किंचन किमपि वस्तुजातं न
वेद, नांतरं वेद ॥ १०० ॥

न द्वै रूपमतिच्छेदं पुंसो ऽपहंतपातकम् ॥

अभयं चाऽपूर्वकाममात्मकाममकामकम् ॥ १०१ ॥

प्राज्ञेश्वरयोरभेदावस्थाद्वयमाह । तद्वे इति । तद्वेदांतेषु प्रसिद्धं पुंसो
 रूपमतिछंदमतिक्रांतः छंदः कामो यस्मात्तत्तथा । अपहतपातकं
 पुण्यपापास्पृष्टं “ असंगो नहि सज्जते ” इति श्रुतेः । अभयं च द्वितीया-
 भावात् । पूर्वं कामा अतिक्रांता इत्युक्तमपूर्वमकाममिति बोध्यम् ।
 तद्रूपमकामम् । कुतो ऽकामम् । मनोधर्मत्वेन निष्क्रांतत्वात्कामानां
 तेनैव सहेति । कुतो निष्क्रांता अत आह । आत्मकाममागमापायित्वेन
 समाप्तत्वात् । कुतः संप्राप्ताः । यतस्तद्रूपं विचार्यमाणे आत्मकामं
 यत्काम्यमानं तत्तत्सर्वमात्मनि कल्पितत्वादात्मैवेति भावः ॥ १०१ ॥

शोकांतरमिति प्राह भवत्यत्र पिता ऽ पिता ॥

माता ऽमाता तथा लोका अलोका असुरासुराः ॥२॥
 एतदनंतरं पद्यपादादौ शोकांतरमिति पाठः श्रुत्यनुसारात् । तस्य
 पूर्वोपान्वयोऽतोपहतपापत्वात् । अकामः स एव शोकांतरं शौरशून्य-
 मित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षतः कामादिसंबंधराहित्यमुक्त्वेदानां तद्वेतु-
 क्कामाख्याविचारहितत्वमाह । अत्रेति श्रुतिः । प्राह- अत्र सुपुत्रे स्थाने
 प्रकृतरूपस्यात्मनः पिता जनयिता अपिता भवति कर्महेतुकं हि जनक-
 त्वं वदति । कर्म च अपहतपातकमित्युक्तः । तथा माता जनयिन्पि
 अमाता तद्वेतुकर्माभावात् । लोकाः कर्मविद्याभ्यां जिता जेतव्याश्चा-
 लोकाः कर्मसंबंधात्पयात् । सुरा देवाः कर्मांगभूताः असुराः साध्यसा-
 धनसंबंधाभिधायकाः ॥ २ ॥

वेदा अवेदा अत्र स्युस्तेनो ऽस्तेनश्च जायते ॥

भ्रूणहा ऽभ्रूणहा चांडालो ऽचांडालश्च पौष्कसः ॥३॥
 वेदाः अवेदाः अत्र सुपुत्री स्युः संपद्यते । स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्ता
 अस्तेनः, तत्कृष्टत्वाभावात् । भ्रूणहा ब्राह्मणं हंता अभ्रूणहा । न केवल-
 मागतुकेन विनिर्मुक्तोऽपितु सहजेनापीत्याह । चांडालः ब्राह्मण्यां
 शूद्राज्जातः जात्या चांडाल एव सोऽचांडाल एव, तज्जातिनिमित्तकर्मा-
 संबंधात् । शूद्रायां ब्राह्मणांज्जातो निपादस्तस्मात् क्षत्रियायां जातः
 पुष्कसः ॥ ३ ॥

अपौष्कसोऽस्ति श्रमणो श्रमणस्तापसोऽन्यथा ॥
 पुण्यं पापं तथाऽन्वेति न तदा हृदयस्थितान् ॥ ४ ॥
 सर्वान् शोकचयांस्तीर्णस्तदा स्यात्स्वे सुखेस्थितः ॥
 शरत्सलिल इव स्वच्छ एको द्रष्टाऽद्वितीयकः ॥ ५ ॥

स एव पौष्कसोऽपि अपौष्कसः । श्रमणः परिव्राट् स यत्कर्मनिमित्तो भवति तेन तदा विनिर्मुक्तत्वात् अश्रमणः । तापसो वानमस्थः सोऽन्यथा अतापसः तदाश्रमविहितकर्मसंबंधाभावादित्यर्थः । सर्वंधजनकानां कर्मणामानत्यात् द्विधोपसंहृत्य तदतीतत्वमाह । पुण्यमिति । पुण्यं शास्त्रविहितं कर्म न अन्वेति न संबध्यते । पापं विहिताकरप्रतिसिद्ध-
 क्रियाकरणलक्षणं नान्वेति न संबध्यते । “ नन्वागतं पुण्येनान्वागतं पापेन ” इति श्रुतेः । कुत एतद्वेतुकामाभावात् । तदा सुपुत्रे हृदय-
 स्थितान् सर्वान् शोकचयान् तीर्णं इत्यनंतराचपादेन संबंधः । यस्मा-
 दिति वाक्योक्तद्वय आत्मा तदा तस्मिन्सुपुत्रकाले हृदयस्थाया बुद्धेः संब-
 धिनः सर्वान् शोकान् तद्वेतुभूतान्कामान् तीर्णोऽतिक्रान्तो भवतीत्यर्थः ।
 तदा तस्मिन्काले स्वे सुखे स्थितः बाह्यसुखसाधनाभावात् । कामाभावादे-
 व शरत्सलिल इव स्वच्छः शरत्काले निर्मले जलमिव शुद्धः मलिनता-
 या आगतुक्त्वात्तद्वेतुभावात् तदभावः । एकः सजातीयस्य द्वितीय-
 स्याभावात् । अद्वितीयकः विजातीयस्याभावात् । द्रष्टा साक्षान्मन-
 बंधाभावेऽप्यनुत्पत्तिकाशः । अनेन स्वगतभेदाभावोऽपि सूचितः ।
 तथाच श्रुतिः—‘ नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विचते भविनासित्वात्, नतु
 तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प्रयेत् ’ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

गतिरेषाऽस्य परमा संपदेया पराऽस्य च ॥

एषोऽस्य परमो लोक आनंदः परमोऽस्य च ॥ ६ ॥

जनकप्राप्तवत्कर्मसंज्ञादरूपां श्रुतिमर्थतः पठति । गतिरिति । अस्य बुद्ध्युपाधिकस्थ-
 एषाऽतिछंदवात्म्योत्पत्तौ परमा नैष्ठिकी गतिः, अन्या
 भ्रमादिगतयस्त्वपरमास्तासामत्रैव समाप्तेः । एषाऽस्य विज्ञानमयस्य

परमोःकृष्टा संपद्विभूतिरकृतकत्वात् । अस्य विज्ञानमध्यस्यैव पथोक्तः
सुपुत्रौ परमात्मैक्यलक्षणः परमो मोक्षरूपो लोकनाल्लोकः स्वयज्योतिः
स्वभावः । ध्यानंदः परमोऽस्य सुपुत्रस्य एषः स्वरूपानुभवलक्षणः
आनंदः परमः साधनासाध्यो निरतिशयः ॥ ६ ॥

अस्यैवानंदरूपस्य भूतान्यन्यानि भामिनि ॥ -

मात्रांसु सुपजीवंतीत्येष दृष्टांत ईरितः ॥ ७ ॥

“ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवंति ” इतीमां श्रुतिम-
र्थतः पठति । अस्येवेति । हे भामिनि । अस्यैव ब्रह्मानंदस्य मात्रां
कलां विषयेन्द्रियसंबंधकाले प्रतीयमानां अन्यानि भूतानि आविद्यकानि
ब्रह्मादिस्तंबपथंतानि उपजीवंति उपभुंजते । वस्तुतोऽस्मादन्यस्यान-
दस्याभावात् । एष श्रुत्युक्तो दृष्टांत ईरितः ॥ ७ ॥

दार्ष्टान्तिकं चित्तवृत्ते यथावदवधारय ॥

नानाजन्मकृतासंख्यकर्मसंस्कारसंस्कृतः ॥ ८ ॥

अथानादिकालमारभ्य संसारसागरेऽतिगंभीरे सुखदुःखादिरूपे जन्मम-
रणजले शोकमोहादितरंगाकुले निमज्जतो जीवस्य संसारं दर्शयित्वा
यथा पुण्यवशात्कल्पाणं भवति तथाऽन्ते वैराग्योपसंहारपूर्वकं दर्शयति,
दार्ष्टान्तिकमित्यादिभिर्द्विचत्वारिंशद्भिः श्लोकैः । हे चित्तवृत्ते दार्ष्टान्तिक-
मुदाहरणं यथावदवधारय निश्चिनु । एकस्मिन्मुदाहरणे निश्चितोर्योऽन्य-
त्रापि निश्चेतुं शक्यते इत्यभिप्रायेण दार्ष्टान्तिकावधारणमिति तदेवाह ।
नानाजन्मकृतासंख्यकर्मसंस्कारसंस्कृतः नानाजन्मभिः कृतानि असं-
ख्यानि कर्माणि तेषां संस्काराः तैः संस्कृतः । तद्विषयकसंस्कारविशिष्ट
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिशरीराणि धर्मयोग्यान्युपागतः ॥

लोकवृत्तानुसारेणाधीतवेद इति स्मरन् ॥ ९ ॥

पुनः कीदृशीं दशां मासो ऽतः आह । ब्राह्मणादीति । धर्मयोग्यानि ध-
र्मसंपादनसामर्थ्ययुक्तानि ब्राह्मणादिशरीराण्युपागतः । आदिना क्षत्रि-

पर्वश्रयोर्ग्रहणम्, त्रैविणिकस्यैव वेदाधिकारात् । लोकवृत्तानुसारेण
लोकानां वृत्तमाचारः द्विजा वेदं पठन्त्येवात्मकस्तुत्यानुसारः तदनु-
सरणमपि वेदं पठिष्ये इत्यात्मकस्तेन अधीतवेद इति स्मरन् लोक-
वृत्तं ध्यायन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥

अध्यापनं करिष्यामि शिष्याः स्युर्बहवो मम ॥

ततो धनं गृहीत्वाऽहं भविष्यामि धनाधिकः ॥११०॥
लोकवृत्तानुसारमेव दर्शयति । अध्यापनमिति । अध्यापनं करिष्यामि ।
मम बहवः शिष्या भवेयुः । ततोऽध्यापितेभ्यः शिष्येभ्यो धनं गृही-
त्वा धनाधिको धनवृद्धो भविष्यामि ॥ ११० ॥

याजनैरर्जितधनस्ततोऽप्यधिकवित्तयुक् ॥

कुलाद्याचार्यतां गत्वा संपत्पारमुपागतः ॥ ११ ॥
पुनः कीदृशो ऽत आह । याजनैरर्जितधनः संपादितवित्तः ततः पूर्व-
संपादिवात् अधिकवित्तयुक् अधिकधनसंपन्नः कुलाद्याचार्यताम् । आ-
दिना वर्णादिपरिग्रहः । गत्वा आचार्यत्वं स्वीकृत्य संपत्पारं संपदां स-
मृद्धीनां पारमंत्तं प्राप्तः ॥ ११ ॥

तर्पयिष्यामि गृहिणीं वस्त्रालंकारभोजनैः ॥

वंचयित्वाऽपि पितरौ स्वार्थैः परिमलैरिति ॥ १२ ॥
संपारमेव विवृणोति । तर्पयिष्यामीति । वस्त्रालंकारभोजनैः वस्त्राणि
चाधोवस्त्रादीनि अलंकाराः कर्णत्राणभूषणादीनि भोजनानि भुजिक्लि-
यापोष्यानि संवृत्तदुग्धादीनि तेः । ननु पित्रादिभ्यो दातव्यं धर्मशा-
स्त्रानुसारादित्याशंक्य धर्मः कोपभोक्ष्यते तत्काल्मैदिकफलमेव कृत्यं
करिष्यामीत्याह । वंचयित्वाऽपि वञ्चयित्वापि । पितरौ माता च पिता
च तौ । स्वार्थैः स्वादितुं भक्षयितुं योग्याः स्वाद्या अपूपत्सुकादयः
तैः । परिमलैर्जनमनोहरैः गंधैः 'विमदोत्ये परिमलो गंधे जनमनोहरे'
इत्यमरः ॥ १२ ॥

दर्शनानि पठन्त्येवं लाभं पूजां यशः स्मरन् ॥

कृतोवाहोऽथ कलनं पित्रा मात्रा ऽन्नजेन वा ॥१३॥

नन्वीदृशस्य शास्त्राण्युपकरिष्यति नेत्याह । दर्शनानीति । दर्शनानि शास्त्राणि एवं पठति । एवं कथम् । लाभं पूजां यशः स्मरन्, लाभार्थमेव शास्त्राणि चरितार्थानि । नतु परलोकोपकारीणीत्यर्थः । अथानंतरं ग्रहिणीमिति पूर्ववासनां साधयन् क्रुतोद्गाहः क्रुतपरिणयनः । साक्षान्मायावतारग्रहिणीसंबन्धे जाते एव पित्रा मात्रा ऽग्रजेन ज्येष्ठेन वा इत्यादिवृत्तीपांतानामनंतरपूर्वार्थेनान्वयः । कर्त्तव्यं कलहम् ॥ १३ ॥

अन्येन वा पालकेन सह कृत्वा पृथक् स्थितः ॥

ग्रहे ग्रहियैवाक्रांते तदीयत्वेन विश्रुते ॥ १४ ॥

अन्येन वा पालकेनान्नादिदाना सह कर्त्तव्यं कृत्वा पृथक्स्थितो विभक्तः । यथा मायया जीवो विभाजितस्तथा ऽयमपीति भावः । खविशं प्राप्तस्य स्वरादिसादृश्यं सार्धेनाह । ग्रहे इति । हे तन्वि पुरुषः त्वत्प्रसादेन प्रापशः ग्रहे वसति । अहंताममतादिदृश्यैव वशीकृतो ग्रहाभमी भवतीत्यर्थः । बाहुल्येन सामान्यतो ग्रहासक्ताना व्यवहारः । कीदृशे ग्रहे । ग्रहियैव ग्रहाधिष्ठान्या पत्न्या स्वापत्नीकृते । पुनः तदीयत्वेन विश्रुते 'ग्रहिण्या एव ग्रहम्' इति प्रसिद्धे, ग्रहिणीशब्दयोगशक्तेस्तस्यामेव संभवात् । ग्रहं विद्यते यस्याः सा ग्रहिणीतिनिरुक्तेः ॥ १४ ॥

खरगोश्वबिडालानुचरभावमुपागतः ॥

वसति प्रायशस्तन्त्रि त्वत्प्रसादेन पूरुषः ॥ १५ ॥

एवं सति पुरुषः कीदृशः । खरगोश्वबिडालानुचरभावमुपागतः खरो गर्दभः, गौर्बलीवर्दः, श्वा सारमेयः, बिडालो मार्जारः, तेषां अनुचरभावं शिष्यभावं तद्गृहीतवृत्तिकत्वम् । यथा खरः सर्पा पादताडितोऽपि तां न त्यजति । यथा बलीवर्दः त्यक्तभारोऽपि शकट्रीमनुगच्छत्येव । धुनको यथा कोष्ठादिना ताडितोऽपि ग्रहं न मुञ्चति । मार्जारः कदाचित् दुग्धादिरसमनुभूय पुनस्ताडितोऽपि न तद्गृहं त्यजति । इन्द्रियजितस्य ग्रहिणो ऽर्चनादिकमपि बिडालघ्नानवदेवामुपकदर्शनमेव ध्यायतीति प्रसाद इति भावः ॥ १५ ॥

अथ जातेष्वपत्येषु तन्मूत्रामेध्यचर्चितः ॥

जनेषु श्लाघतेऽत्यर्थमेवा मे कन्यका खलु ॥ १६ ॥
संप्रति जातपुत्रस्य धनाशां वर्णयति । अथेति सार्धद्वयेन । अथ अ-
नंतरमपत्येषु पुत्रादिषु जातेषु तन्मूत्रामेध्यचर्चितः अपत्यमूत्रामेध्या-
भ्यां भूत्रपुरीषाभ्यां संवृक्तः सन् जनेषु लोकेषु स्थित्वा ऽत्यर्थमतिश-
येन श्लाघते स्वौत्कृष्टं वर्णयति । कथं श्लाघते । एषा मे कन्यका
खलु स्वभर्तृवंशविवर्धनी । अहो मे भाग्यं पश्यत लोका-यन्ममांगेषु पु-
त्रमूत्रामेध्यचर्चनं, पुत्रादिकं विना कुत ईदृशी दशति ॥ १६ ॥

पंचमाससुतश्चायं गृहिण्यस्ति गुरुदरी ॥

इत्येवमादिभिः कृत्यैर्नरा दारादितत्पराः ॥ १७ ॥
केन चित्पृष्ट-पुत्रोऽस्ति कुलालंकार इति । उत्तरमुवाच-अयं भवतां च-
रणाश्विदमधुकरः चिरंजीवी पंचमाससुतो वर्तते । अन्योऽप्यस्ति
क्रिमत् आह । गृहिण्यस्ति गुरुदरी, स्थलगमिणीत्यर्थः । इत्येवमादि-
भिः कृत्यैः कार्यविशेषैः दारादितत्पराः दारपति-दाराः आदिर्येषां पु-
त्रादीनां नरा दारादपः तेषु तत्पराः । अहनिश तद्योगक्षेमचिन्तातुरा
नराः । इत्यस्यानंतरपूर्वाविनान्वयः ॥ १७ ॥

नयति यौवने कालं स्वर्णालम्बक्षणं परम् ॥

अथ वृद्धत्वमापन्ने प्रिया तृस्यांगमुत्तमम् ॥ १८ ॥

डिंडीरपिंडसदृशं मुखं सर्पविलोपमम् ॥

कार्पासयीजसदृशे नेत्रयोः कृष्णतारके ॥ १९ ॥

यौवने स्वर्णालम्बक्षणं परं कालं नयतीति संबन्धः । स्वर्णेनालम्बः क्षणे
यस्य तत्तथा । स्वर्णेनापि न प्राप्यते स क्षणः चेत् परब्रह्मपरापणता
यस्मिन् क्षणे भवेत् तर्हिष्टुयेव कालं नयतीति भावः । संप्रति दुःस्व-
दुःखा वृद्धारस्यां निरूपयति । अथेति सार्धसप्तभिः । अथेत्यनंतरं वृद्धत्व-
मापन्ने तस्मिन्पुरुषे तस्य प्रिया प्रेमपार्श्वभृता पत्नी तं परित्यजती-
त्युक्तं तत्र सममेनान्वयः । किं कृत्वा । तस्य भर्तुः उत्तममंगं शिर

दिडिरपिंडसदृशं दिडीरस्य फेनस्य पिंडः समूहः तेन तुल्यं ' दिडीरो-
ऽब्धिककफः फेनः ' इत्यभिधानात् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । इत्यतो द्वितीयांताना-
मनयैव संबंधः । तथाहि पुनः किं कृत्वा । सर्पत्रिलोपमं सर्पस्य विल-
मुपमा यस्य तन्मुखं वीक्ष्य । पुनः कार्पासबीजसदृशे कार्पासस्य बीजं
तत्तुल्ये नेत्रयोः कृष्णतारके कनीनके ' तारकाऽक्षणः कनीनका '
इत्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रिक्तपेशीसमाकृतिं दरीतुल्यमधोदरम् ॥

चलपत्रदलप्रख्यां कंधरां धमनिश्रिताम् ॥ १२० ॥

पुनः रिक्तपेशीसमाकृतिं रिक्ता चासौ पेशी अंडः तत्समा तुल्या समंता-
त्कृत्तिश्रमं शरीरत्वक्ताम् । पुनः दरीतुल्यमधोदरं दरी चर्मनिर्मिता
नदीतरणसाधनं तत्तुल्यमुदरम् । पुनः चलपत्रदलप्रख्यां चलपत्रोऽध-
त्यः तस्य दले पत्रं सदावर्तं तेन प्रख्यां सदृशीं कंधरां शीवां धमनि-
श्रितां धमनिभिर्नाडीभिः संश्रितां धृताम् ॥ १२० ॥

कंठं घुरघुराशब्दयुक्तं व्याघ्रगलोपमम् ॥

अधिज्यधनुपालुल्यं पृष्टं वंशास्थिसंभृतम् ॥ ११ ॥

कंठं घुरघुरा इत्यनुकरशब्दयुक्तम् । कस्य शब्दवत् । व्याघ्रगलोपमं
व्याघ्रः सिंहः तस्य गलं कंठो यथा घुरघुराशब्दमव्यक्तरवं करोति
तथाऽस्य कंठम् । अधिज्यधनुपालुल्यं अधिगता ज्या यस्य तदधिगतज्यं तच्च
धनुः तेन सदृशं पृष्टं पृष्टभागं, वंशास्थिसंभृतं वंशेन युक्तानि अस्थीनि
तैः भृतं संपादितम् ॥ ११ ॥

तृलगोलसमं-शिश्रं नितंबं मुष्टिसंमतम् ॥

नासां गलच्छेप्मा बिंदुमुक्ताफलविभूषिताम् ॥ २२ ॥

तृलगोलसमं शिश्रं तृन्स्य कार्पासस्य गोलः तेन समं तुल्यं शिश्रं
मेदूम् । मुष्टिसंमतं मुष्टिपरिमितं नितंबं पृष्ठाधोभागे मांसपिंडद्वयम् ।
नासां गलच्छेप्मा बिंदुमुक्ताफलविभूषितां, गलनासिकाच्छिद्रात् पतन्
श्लेष्मा कफः तस्य बिंदुः मुक्ताफलमिव तेन विभूषितामलकृताम् ॥ २२ ॥

नष्टकूष्मांडगंधाढ्यं वीक्ष्यास्यानिलमन्वहम् ॥

चंडालस्पर्शसदृशं मत्वा तत्स्पर्शमात्मनि ॥ २३ ॥

नष्टकूष्मांडगंधाढ्यं नष्टं गलितं कूष्मांडस्प फलं तस्य गंधः पूतिगंध-
स्तेनाढ्यं पुक्तमास्यानिलं मुखवायुं वीक्ष्याप्राप अन्वहं प्रतिदिनमात्मनि
स्वदेहे तत्स्पर्शं पतिदेहस्पर्शं चाण्डालस्पर्शसदृशं चांडालस्य स्पर्शोऽति-
निषिद्धः तेन सदृशं मत्वा ॥ २३ ॥

परित्यजति तं स्वामी यथा दासमशक्तिकम् ॥

पुत्रा उपहसंत्येनं सुतरां च स्तुषा ऽसती ॥ २४ ॥

तं भर्तारं परित्यजति । कथं परित्यजति । स्वामी राजादिः यथाऽश-
क्तिकं न शक्तिर्यस्य तथा तं दासं सेवकं परित्यजति तथा । पुत्रा
उपहसति । एनं पितरम् । च पुनः स्तुषा पुत्रवधूः असती हसति । स-
ती चेत्कथं हसेत् अत अकारछेदः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

कदाचित्कश्चिदप्येतत्पालितेषु जनेषु तम् ॥

भूतोपयोगमपि न प्रतिपत्त्यापि सेवते ॥ २५ ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदपि काले पालितेषु रक्षितेषु पुत्रादिषु जनेषु तं
भूतोपयोगमपि भूतो जात उपयोगो रक्षणादिरूपो यस्य तमपि
प्रतिपत्त्यापि वषमुपकृताऽनेनेति प्रतिपत्त्या ज्ञानेनापि न सेवते न भजते
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्राप्ते सन्निहिते मृत्यौ यथा ऽनः सुसमाहितम् ॥

उत्सृज्यात्पेचमात्मा शरीरस्योर्द्धमुद्गसन् ॥ २६ ॥

स्वप्नजागरणमाप्तिवच्छोकांतरमाप्तिं श्रुत्युक्तदृष्टांतपूर्वकमाह सार्वद्वयेन ।
प्राप्ते इति । सन्निहिते मृत्यौ मरणे प्राप्ते यथाऽनः लोके अनः शब्दं
सुसमाहितं सुश्रुभृशं वा मुसलादिदृष्टोपस्करैः सपन्नं सत् उत्सर्ज्याति
नालाविध शब्दं कुर्वन् गच्छेत् । यथाऽयं दृष्टांतः एवमेवायं शरीरस्पर्द्धं
धी आत्मा श्लिगात्मा आत्माविष्टं श्लिगं वा उध्वं उद्गसन् उध्वोर्द्धासी
भवति ॥ २६ ॥

याति प्राज्ञेनात्मना समन्वारूढः सुलोचने ॥

आम्रमौदुंबरं वाऽपि पिप्पलं वाऽन्यवृक्षतः ॥ २७ ॥

हे सुलोचने प्राज्ञेन स्वयंज्योतिःस्वभावेनात्मना स्वचिदाभासद्वाराऽन्वा-
रूढो व्याप्तो भातुना स्वप्रतिबिम्बद्वारोदपात्रवत् मरणकालिकानेकवेद-
नार्तः सन् उत्सृजन् द्विकादिशब्दं कुर्वन् याति गच्छति । एवं सति य-
दोत्सर्जयाति तदा कथं शरीरं त्यजतीति विवक्षायां तत्सदृष्टांतमाह ।
आम्रमिति । आम्रस्य फलमाम्रमुदुंबरस्य फलमौदुंबरं पिप्पलं वा-
ऽन्यत्फलम् ॥ २७ ॥

प्रमुच्यते तथाऽयं ना स्वांगेभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥

ततोऽवस्थामंतकाले तस्याकर्णय भामिनि ॥ २८ ॥

बंधनात् वातादिनिमित्तवशात् प्रमुच्यते विमुच्यते विच्छिद्यते यथा त-
था ऽयं ना पुरुषः पूर्वोक्तचिदाभासप्रकाशितः सन्स्वांगेभ्यः देहावयवे-
भ्यश्चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः संप्रमुच्यते सम्यगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्ले-
पेन मुच्यते । कथंभूत आत्मा अक्षतः निर्विकारः सत्त्वेवं देहं त्यज-
ति । ननु फलं तु क्षतमपि भवतीति चेन्नाक्षतफलस्यैव दृष्टांतत्वेन
विवक्षितत्वादिति अंतकाले ऽवस्थां वर्णयितुं प्रतिजानीते । तत इति।
हे भामिनि तस्य पूर्वोक्तस्य परलोकादिगंतुरात्मनोऽतकोलऽऽवस्थामंत-
कालदशामाकर्णय शृणु ॥ २८ ॥

न वदति न शृणोति नेक्षते ऽसौ

न रसयते मनुते न जिघ्रतीह ॥

सृष्टाति न किमपीति नोविजाना-

त्यपिकिमपीति वदत्सु बंधुपूत्रैः ॥ २९ ॥

अंतकालावस्था कीदृशीत्यत आह । न वदतीति । इति बंधुपूत्रेष्वस्वरे-
ण वदत्सु कथयत्सु या दशा भवति सा ज्ञेयाऽतकालावस्थेति शेषः ।
बंधवः समागत्य तत्र किं वदत्यंतं आह । न वदतीति । असौ वाग्ण्यापारं
न करोति । न शृणोति शब्दमिति शेषः । नेक्षते न पश्यति । अहं ते

मियः पुत्रः अहं ते मियो ज्ञातेत्यादिशब्देः प्रेरितोऽपि न वदनादि-
व्यापारं करोति । न रसपते रसनाव्यापारमपि न करोति । कदुत्य-
क्तादिरसं नानुभवतीत्यर्थः । न जिघ्रति गंधो नोपादत्ते । किमपि न
स्पृशति, किमपि शीतमुष्णं नानुभवतीत्यर्थः । न मनुते संकल्प वि-
कल्पं वा न करोति । संकोचे मानाभावादाह । नो विजानाति किमपि
सामान्यज्ञानं नास्तीति । वक्तुः श्रोतुः द्रष्टुः रसयितुमंतुव्रतुः स्पृष्टु-
र्विज्ञातुश्चाभावादिति भावः ॥ २९ ॥

जलायुक्ता तृणस्यांतं गत्वा ऽऽक्रम्य तृणांतरम् ॥

यथोपसंहरत्यात्मस्वरूपं प्राक्तृणस्थितम् ॥ ३० ॥

उत्सर्जघातीत्यस्य शाकट्यवत्कि संभारस्यानीयं पाप्रेयं किवा गंतव्य-
शरीरांतकमित्यत उक्तं श्रुतौ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वमज्ञा
चेति, विद्याशब्देन विहितप्रतिसिद्धादिरूपमात्मज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञानमा-
त्रमुच्यते, बाह्यमनःसाध्यं सर्वकर्मशब्देनोच्यते, तदुत्पन्नफलभोगज-
नितः संस्कारः पूर्वमज्ञाकार्यकारणयोर्द्विविधार्थं समाप्त, तदकरणे प-
रलोकाय गच्छंतं विद्याकर्मणी व्यसुगच्छतः पूर्वमज्ञा चेति त्रयं शुभमे-
वानुष्ठेयमिति तान्पर्यायमेवं संभृतसंभारो देहांतरं प्रतिपद्यमानः कथं
प्रतिपद्यते ऽतः श्रुत्युक्तदृष्टांतपूर्वकमाह द्वाभ्याम् । जलायुक्तेति ।
यथा तृणजलूका पूर्वतृणस्थितमात्मस्वरूपं पूर्वाविषयमुपसंहरति ॥ ३० ॥

तथा ऽयं पुरुषो देहांतरमाक्रम्य कर्मतः ॥

पूर्वदेहात्स्वस्वरूपमुपसंहरति क्षणात् ॥ ३१ ॥

तथा तृणजलूकावदयं पुरुषः पूर्वदेहात् पूर्वोपातं देहं निहत्य स्वप्रप्रति-
पत्सुरिव पातयित्वा ऽविद्यां गमयित्वा ऽचेतनं कृत्वा देहांतरं श-
रीरांतस्माक्रम्य कर्मतः कर्मफलभूतं प्रसारितया वासनयेव फेवलं वृ-
द्धित्वा स्वस्वरूपं क्षणात् तत्क्षणमेवोपसंहरति । पदेवं तत्रैवाहमित्या-
त्मभावं प्रतिपद्यते न तु पूर्वदेहे । एतादृशावेव ग्रहणत्यागौ न विपरी-
तार्थत्वावैत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पेशस्कारी यथा पेशो मात्रामात्रमुपागतः ॥ १

अन्यन्नवतरं रूपं कल्याणं कुरुते जवात् ॥ ३२ ॥

एवं शरीरांतरमुपादत्ते भूतपंचकारभ्यमाणं प्रतिगच्छति, तत्किं भूतपंचकम्, नित्योपात्तमेव पूर्वदेहोपमर्देन पुनर्देहांतरमारभ्यते, अहोस्विदन्पदन्पदेहमारभ्यते इति संदेहे द्वितीये पक्षे नानाभावादित्यभिप्रत्य श्यमपक्षमेवागीकृत्य श्रुत्युक्तदृष्टान्तं कथयन्नाह त्रिभिः । पेशस्कारीति । तत्र दृष्टान्तो यथा लोके पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशस सुवर्णस्य मात्रामात्रमुपागतः सुवर्णभागं गृहीत्वा भन्यत् नवतरं पूर्वस्माद्भवनाविशोपात् नवावपि नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतर रूपं कुरुते तनुते निर्मिनोति जवात् ॥ ३२ ॥

तथैव पुरुषः पूर्वं परित्यज्य कलेवरम् ॥

अन्यन्नवतरं रूपं कल्याणं कुरुते स्वकम् ॥ ३३ ॥

दाष्टान्तमाह । तथैवेति । पुरुषस्तथैव पूर्वं कलेवरं शरीरं परित्यज्य अन्यन्नवतरं कल्याणं रूपं स्वकं स्वीयं स्वरूपं कुरुते निर्मिमीते ॥ ३३ ॥

पिड्यं गांधर्वमथवा देवं ब्राह्मणमथापि चा ॥

प्राजापत्यमथाऽन्येषां भूतानां च यथाक्रियम् ॥ ३४ ॥

किं तदित्यत आह । पिड्यमिति । पितृभ्यो हितं पितृलोकभोगयोग्यम्, अथवा गावर्षे, देव, ब्राह्मं ब्रह्म हिरण्यगर्भं. तल्लोकभोगयोग्यं, प्राजापत्यं विराड्लोकभोगयोग्यम् । किंबहुना यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां भूतानां प्रेतनिर्धगादिशरीरं कुरुते इति प्रत्येकं संबन्धते । यथाक्रियं क्रियते इति क्रिया ध्यापारमात्रं तामनतिक्रम्य यथाक्रियं कर्मानुसाराद्दृक्कृष्टानुत्कृष्टदेहमिव गावः ॥ ३४ ॥

एवं परिभ्रमन्नस्मिँल्लोके मुष्टिमञ्च सर्वदा ॥

अविद्याबुद्धिनिर्मग्नो नोन्मज्जति कदाचन ॥ ३५ ॥

नन्वेव सत्तारसागरे निमग्नो षतुः कदाचिदुन्मज्जेदपीत्यत आह । एवमिति । एव पूर्वोक्तकारणास्मिन् लोके ऽमुदिमञ्च परलोके सर्वदा

परंभ्रमन् अविद्याबुद्धिनिर्ममः अविद्या मूलाज्ञानं बुद्धिश्च तज्जन्यभ्रान्तिः
तत्र निर्ममो भ्रान्तिविषयप्रस्तो भ्रान्तिविषयानेव पश्यति । नतु स्वरूप-
मपीत्याशयेनाह । नोन्मज्जति कदाचन ईश्वरानुग्रहं विना न विमुच्यत
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कुर्वतः कर्म कर्मैव श्रेयोरूपं वदन्ति ये ॥

मूढाः कापुरुषा मूयो जरां मृत्युं प्रयांति ते ॥३६॥

नन्वीश्वरानुग्रहेणैव चेत् ज्ञानं तदा 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता
जनकादयः' इत्यादिस्मृतेः का गतिरित्याशंक्येश्वरार्पितकर्मपरत्वा-
त्स्मृतेः केवलकर्मणः संसारहेतुत्वमेवेत्याशयेनाह । कुर्वत इति ।
ये कर्म कुर्वतः । ईश्वरार्पणबुद्धिं विनेति शेषः । कर्मैव श्रेयोरूपं श्रेयः
साधनं वदन्ति । मूढा वाचाः कापुरुषाः कुत्सिताः पुरुषाः " पुरुषे त्वेव
आविस्तरामात्मा " इति श्रुतिप्रतिपादिताविभक्तिसाधनपुरुषदेहफलात्म-
ज्ञानाभावात् । भूयः पुनःपुनः जरां मृत्युं मरणं ते प्राप्नुवन्ति । तथाच
श्रुतिः—“परां च कामाननुयंति वाचाः ते मृत्योर्प्रांति वित्तस्य प्राश-
म्” इति । मृत्योरेविद्यादिसमुदायस्य वित्तस्य विस्तीर्णस्य पाशं
प्राशयंते वध्यन्ते इनेन प्राशः तं प्राशं देहेन्द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणम्,
अनवरतं जन्ममरणजरारो गायनेकानर्थव्रातं मतिपद्यंत इत्यर्थः ॥३६॥

परागृहीतीन्द्रियाणि कृत्वा हिंसितधान् विभुः ॥

अतः पराग् जनः पश्यन्नांतरात्मानमीक्षते ॥ ३७ ॥

ननु भावानां जन्ममरणं कथमिति तत्राह । परागिति । विभुः परमेश्व-
रः । इन्द्रियाणि परागृहीतीनि पराह्यु वाद्येषु विषयेषु श्रुतिर्षेयां तानि
कृत्वा हिंसितवान् हननं कृतवान् । कर्षं तेषां हननं नाशः नष्टानां च
न विषयेषुपनपनद्वारा ऽनर्थहेतुता इति चेद्यदेवेन्द्रियाण्यंतमुंस्त्वानि स्युस्त-
दा तान्यात्मनिष्ठतया अमृतत्वसाधनानि इत्यत इन्द्रियाणि बहिर्मुंस्त्वानि
यथानीति पक्षेणां हननमेव कृतमिति भावः । अतः पराङ्मुखत्वादेव जनः
पराग् पराङ्गपान् शब्दादिविषयानेव पश्यन् उपलभ्यते, नांतरात्मानमी-

क्षते । तथाच श्रुतिः— “परां चि स्वानि व्यवृणत्स्वर्यभूतस्मात्परद्द
पश्यति नांतरात्मन् ” इति । परमात्मा स्वानीन्द्रियाणि परां चि
बहिर्मुक्तानि व्यवृणत् हिंसितत्वान् । तस्माज्जनः पराद् बाह्यान्
विषयान् पश्यति । नांतरात्मानमिति विमङ्गिलोपदृष्टांस इति
तदर्थः ॥ ३७ ॥

जन्मजन्मांतराभ्यस्तपुण्योपचयवान् पुनः ॥

ईक्षते प्रत्यगात्मानमावृताक्षो ऽमृतेच्छया ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सत्यनिर्माणापत्तिरित्यत आह । जन्मेति । जन्मजन्मांतराभ्य-
स्तपुण्योपचयवान् अनेकजन्मस्वभ्यस्तानि पुण्यानि पुण्योत्पादकानि
ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितानि नित्यादीनि तेषामुपचयः समूहस्तद्वान् ।
'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ' इतिस्मृतेः । पुनः शुद्धां-
तःकरणः । प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा ।
प्रतीच्येवात्मशब्दस्य हृदस्वात् । योगेनापि आप्नोति आत्मा व्यापकः,
आदत्ते सर्वमुपसंहरति आत्मा, सर्वोपादानं विषयान्ति उपलभते आ-
त्मा, अतति सातत्येन गच्छति आत्मा, निरंतरमकाशोऽधिष्ठानभूतो
जगतोऽतिरिक्तसत्ताभावात् पूर्णः । उक्तंच—'यदाप्रोति यदादत्ते पचा-
ति विषयानिह ॥ यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति ।
ईक्षते साक्षात्करोति । कीदृशोः । आवृताक्षः संपर्तेन्द्रियः । कया,
अमृतेच्छया आत्मनो नित्यस्वाभावेच्छयो । तथाच श्रुतिः—“ कश्चि-
द्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षते आवृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ” इति ॥ ३८ ॥

श्रांतः परिभ्रमणतश्चक्रे संसारसंज्ञिके ॥

मोक्षं वाञ्छन् कृतेनायमकृतो नैव लभ्यते ॥ ३९ ॥

ननु पुण्योपचयवान् प्रत्यगात्मानमीक्षते इत्युक्तं सायनचतुष्टयं विना
कथमोक्षदर्शनमित्याशङ्क्य सोऽन्यत्तुष्टयाभिव्यंजकमुमुक्षोत्पत्त्यात्मदर्श-
नाधिकारी भवसीत्याह । श्रांत इति । संसारसंज्ञिके चक्रे परिभ्रमणतः
ऊर्ध्वतो गमनतः श्रांतः श्रमवान् जातः ।

मोक्षं वाञ्छन् । मुमुक्षावान् कर्मणा कथं न लभ्यतेऽत आह । कृतेन अनुष्ठितेन कर्मणा अप्यमात्मा नैव लभ्यते । अकृतः नित्य आत्मरूपो मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति निश्चित्य विज्ञानात्तल्लाभमवधार्य च ॥

विज्ञानार्थं गुरुं याति श्रोत्रियं ब्रह्मवित्तमम् ॥४०॥

मुमुक्षां लब्ध्वा किं करोति इत्यत आह । इति निश्चित्येति । अकृतः कृतेन न लभ्यते इति निश्चित्य । च पुनः विज्ञानात्तल्लाभमवधार्य विज्ञानार्थं श्रोत्रियं वेदांतनिष्णातं ब्रह्मवित्तमं ब्रह्म विदुत्तमं गुरुं याति ॥ ४० ॥

समित्पाणिर्यतो वेदाचार्यवान्पुरुषः परम् ॥

ब्रह्मवित्परमाप्नोति ह्युपश्रुत्य श्रुतेः शिखान् ॥४१॥

कीदृशो यातीत्याह । समित्पाणिरिति । समित्पाणिर्गुरुं यातीति पूर्वेण संबंधः । आचार्यवान् पुरुषः परं वेद साक्षात्कारवान् ब्रह्मवित् परमाप्नोति । हि यस्मात् श्रुतेः शिखां श्रुतेः वेदस्य शिखामंतं वेदांत-वाक्यमुपश्रुत्य ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् परं ब्रह्म प्राप्नोति । मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ब्रह्म वेद भवेद्ब्रह्मेत्यपरामवधार्य च ॥

नावेदवित्तं मनुते बृहंतमिति चापराम् ॥ ४२ ॥

एतदर्थकं श्रुत्यंतरमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मं यः प्रत्यगात्मानं ब्रह्म सर्वाधिष्ठानं वेद साक्षात्करोति स ब्रह्म भवेत् भवति “ ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति ” इति श्रुतेः । इत्यपरामेतदर्थकामवधार्येति निश्चित्य तं बृहंतं परिपूर्णमवेदविदवेदार्थवित् न मनुते न पश्यति । चेति अपरामवधार्य इत्येवं निश्चिनुते इत्युत्तरेणान्वयः । चशब्दः समुच्चयार्थः । “ तं त्वी-पनिददं पुरुषं पृच्छामि ” इत्यादीनामिति ॥ ४२ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय ब्रह्मां कुर्याद्वितीतराम् ॥

तं विदित्वाऽस्येति मृत्युं पंथा नान्यस्तदाप्तये ॥४३॥

आत्मज्ञानमये निःश्रेयससाधनमस्मिन्नर्थे साक्षीभूते अन्ये श्रुती आह ।

तमेवेति । धीरो धीमान् ब्राह्मणस्तमेवोक्तरूपमात्मानं विज्ञाप पदार्थश्चिद्वि-
संवाद्य शास्त्रतः उपदेशतश्च प्रज्ञां वाक्पार्यभूतामनेकशोकांकांक्षारांति-
लक्षणं स्वरूपाभिव्यक्तिरूपमोक्षसंपादिकां कुर्यात् संपादयेत् । तत्प्रा-
प्तौ साधनांतरं निषेधति । तमिति । तमात्मानं त्वंपदलक्ष्यं तत्पदल-
क्ष्यत्वेन विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युं जन्ममरणलक्षणसंसारमत्येति अ-
तिक्रामति । तदाप्रपे ब्रह्ममात्यर्थमन्यः पंथा मार्गो न विद्यते ॥ ४३ ॥

इत्यर्थबोधिकां श्रान्यामेवं निश्चिनुते नरः ॥

ब्रह्मज्ञानं परं मुक्तिसाधनं किंच नापरम् ॥ ४४ ॥

नरः अधिकारिजनः एवं निश्चिनुते निश्चयं करोति । एवं कथम् । इ-
त्यर्थबोधिकाम् । इतीति किम् । ब्रह्मज्ञानं परं साक्षात्मुक्तिसाधनं, नाप-
रम् । अन्यस्य कर्मादेः साक्षात् मुक्तिसाधनत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति मे निश्चयः परः ॥

ज्ञानं तु तन्न स्वरूपरूपं भवितुमर्हति ॥ ४५ ॥

एवं मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे प्रमाणानि निर्वाच्याधुना मोक्षसाधनं ज्ञानं
ब्रह्मरूपं विदाभासरूपं वेति विचारयति चतुर्भिः । ज्ञानादिति । ज्ञानादेव
न तु कर्मादितः कैवल्यं कैवल्यभावो ब्रह्मभावः । अनेन तच्चतुष्टयपक्षो
न सिद्धांत इति सूचितमित्याशयेनाह । इति मे निश्चयः परः परम-
सिद्धांतः । तत्र न तावदाद्य इत्याह । ज्ञानं त्विति । तुराक्षेपकः । तत्
ज्ञानं स्वरूपरूपं ब्रह्मणः स्वरूपमेव रूपं यस्य न तद्वितुमर्हति ॥ ४५ ॥

उपायोपेययोरैक्यापसौकिंच स्वरूपतः ॥ यदि

स्वरूपप्राप्तिः स्यात् कादाचित्कान सा भवेत् ॥ ४६ ॥

प्रतिज्ञापां हेतुमाह । उपायेति । उपायश्च उपेयश्च उपायोपेयो साय-
नरुत्ते तपोरैक्यापचेरभेदापत्तेः । अस्मिन्नेव पक्षे दूषणांतरमाह । कि-
चेति । स्वरूपतः स्वरूपेण यदि स्वरूपप्राप्तिः सायनरुत्तपोरैक्ये त-

द्रावानुपत्तिरस्त्येव सा प्राप्तिः कादाचित्का न भवेत् । अपितु सर्वदा
साधनं विनाऽपि मोक्षापत्तेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वृत्तिरूपो चिदाभासः सर्वदैव प्रकाशते ॥

अतोऽपि ब्रह्मणोऽचाक्षिर्न कदाचित्कर्ता ब्रजेत् ॥ ४७ ॥

द्वितीयपक्षेऽपि दूषणमित्याह । वृत्तीति । वृत्तिरूपो चिदाभासः वृत्ति-
फलितचिदाभासः सर्वदैव प्रकाशते, यदा वृत्तिरुत्पद्यते तदा चैतन्य-
दीपितैव जायते, चैतन्यस्य नित्यपरिपूर्णत्वात् । यथा घट उत्पद्य-
मान आकाशपूर्ण एव उत्पद्यते तथा । अतोऽपि ब्रह्मणः प्राप्तिर्न क-
दाचित्कर्ता ब्रजेत्सर्वस्य मोक्षापत्तेः । साधनवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ॥ ४७ ॥

तस्माद्ब्रह्मया तथा भाव्यं या विलीनप्रपञ्चकम् ॥

गाहते ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्भुतीरितम् ॥ ४८ ॥

तर्हि कीदृशी वृत्तिरित्यत आह । तस्मादिति । यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षान्
साक्षादपरोक्षं श्रुतीरितं यत् साक्षादपरोक्षादिति श्रुतिप्रतिपादितं कूट-
स्थं निर्विकारं त्वंपदलक्ष्यं तत्पदलक्ष्यरूपं ब्रह्म । या वृत्तिः । विलीनप्रपञ्चकं
विलीन- प्रपञ्चो यत्र तत् । अवगाहते विपथीकरोति । स्वस्या अपि प्र-
पञ्चांतर्गतत्वेन विलीनत्वं विवक्षते तथा वृत्त्या भाव्यम् । न च
नाशकाभावात्कथं तस्या नाश इति वाच्यम् । कतकरजोवत् दग्धलोह-
पीतांबुवत् दग्धवृणकूटवह्निवच्च, तस्याः स्वनाशोऽन्यानपेक्षणात् । उक्तं
च—' वृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यदीप्तिस्वर्णं दहेत् ॥ सूर्यकातमुपाहृष्ट
तं न्यायं तत्र योजयेत् ' इति ॥ ४८ ॥

तच्छेतुमानं च मया स्वयं ज्ञातुं न शक्यते ॥

तत आचार्यमेवाहमनुसृत्य कृतार्थतान् ॥ ४९ ॥

गमिष्यामीति शरणं गुरुं शिष्योऽभ्युपेति तम् ॥

इतःपरं चित्तवृत्ते त्वदधीनामिवेक्ष्यते ॥ १५० ॥

"समित्पाणिः श्रोत्रिपं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुत्यपदिष्टं गुरुरूपसदनमाह

सार्धेन । तद्धेतुमाममिति । तद्धेतुश्च मानं च तद्धेतुमानं तत्र हेतुं प्र-
माणं च मया स्वयं ज्ञातुं न शक्यते तत आचार्यं ब्रह्मोपदेशकं स्व-
यं ब्रह्मनिष्ठमेवानुष्ठत्य तत्समीपं गत्वा कृतार्थतां कृतकृत्पतां गमि-
ष्यामीति । शरणं शृणाति हिनस्ति मायां तत्कार्यं शरणम् । कथ-
मित्याशंक्य ब्रह्मोपदेशेनेत्याह । गुरुं शृणाति ब्रह्मोपदिशतीति निरुक्तेः ।
शिष्यः साधनसंपन्नः तं गुरुमभ्युपेति 'तद्विद्वि प्रणिपातेन परिश्रमेन
सेवया' इत्यादिविध्युपादिष्टप्रकारेणोपसीदतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

प्रयोजनं यदस्माकं यदर्थं चास्मद्बुद्धवः ॥

जगदाविद्यकल्पे यो हेतुः पृष्टस्त्वया सति ॥ ५१ ॥

'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥ बंधाय विषयासक्तं मोक्षे
निर्विषयं स्मृतम्' इति श्रुत्युपदिष्टं मनोनिरोधाधीनमेव सर्वसाधनजात-
मित्याह सार्धद्वयेन । इत इति । हे चित्तवृत्ते यदस्माकं प्रयोजनम्, च
पुनः यदर्थमस्मद्बुद्धवः विवेकादीनामुत्पत्तिः । इतःपरं त्वदधीनमिवे-
क्ष्यते त्वदधीनमिव प्रतिभाति । इवशब्देन त्वलाशाधानिमित्यर्थः । व-
स्तुनाशाधीनेऽप्यधीनत्वमेव नाशं प्रतिपोगिनः कारणादिति । सर्वथा
ऽस्या एव स्वातन्त्र्ये अनिमोक्षापत्तेः । तन्निरोधाधीनत्वे योगश्चित्तवृ-
त्तिनिरोध इति सूत्रस्यापि प्रमाणत्वात् । हे सति जगदाविद्यकल्पे
जगतो मायामात्रत्वे यस्त्वया हेतुः पृष्टः ॥ ५१ ॥

विचारे क्रियमाणे स न त्वदन्यो निरीक्ष्यते ॥

साधनं बाधनं चाऽपि जगतो यच्छो तव ॥ ५२ ॥

विचारे क्रियमाणे स हेतुः त्वदन्यो न निरीक्ष्यते । साधनं बाधनं वापि
जगतः साधनं रक्षना बाधनं निवृत्तिर्षत् तत्तव वशे वर्तते । तथाच
वसिष्ठः- 'मनो विन्ध्यमात्रेण दुःस्वशातिरवाप्पते ॥ मनो मननमात्रेण दुः-
सं परमवाप्पते ॥ दुःस्वसुत्पादयत्युच्चैरुत्थितश्चित्तराक्षसः ॥ सुखापानं-
तमोगाप तं प्रपत्नेन पातये' ॥ 'भोगीचवामनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेद-
वामनाम् ॥ भारामासौ तनस्त्यक्त्वा निर्विकल्पं सुधी भव' इति ॥ ५२ ॥

इत्युक्ता सा ऽब्रवीन्निष्कृमनुजं चासितेक्षणा ॥

भक्त्या स्निग्धतया चाख्या प्रसन्ना शरदंबुवत् ॥५३॥

चित्तवृत्तिरेवं भिक्षुणोक्ता किमवदित्यत आह । इत्युक्तेति । सा ऽसितेक्षणा ऽनुजं जनु पश्चाज्जायते ऽनुजः कनिष्ठभ्राता तं भिक्षुं शरदंबुवत् प्रसन्ना स्वच्छा भक्त्याख्या भक्तिभाराध्यस्त्वेन ज्ञानं तथा युक्ता स्निग्धतया प्रीतिभावेन चाख्या ऽब्रवीत् अनुजाप वचनं व्याजहार ॥ ५३ ॥

कार्कं निक्षिपसि भ्रातः किं कार्तस्वरपंजरे ॥

शुकं विहाय रुचिररूपं मंजुलभापितम् ॥ ५४ ॥

किमब्रवीदित आह । कारुमिति । हे भ्रातः कार्तस्वरपंजरे स्वर्णपंजरे रुचिररूपं कमनीयस्वरूपं मंजुलभापितं मधुरवचनं शुकं विहाय कार्कं श्यामवर्णं कठोरवचनं निक्षिपसि स्थापयसि ॥ ५४ ॥

पद्माकरे दिवाभीतं कुतो निक्षिपसि स्वयम् ॥

हित्वा हंसं शुद्धपक्षं रक्तचंच्वप्रिलोचनम् ॥ ५५ ॥

तादृशमयोग्यमेव दृष्टान्तमाह । पद्माकरेति । रक्तचंच्वप्रिलोचनं चंचुश्च अंग्रिश्च लोचनं च तेषां समाहारः चंच्वप्रिलोचनं रक्तं चंच्वप्रिलोचनं यस्य स तथा तम् । शुद्धपक्षं श्वेतपक्षं हंसं मरालं कमलाकरस्थितियोग्यं हित्वा त्यक्त्वा दिवाभीतं दिवाधिमुखकमतिनिदिशं पद्माकरे कर्मपाकरे निक्षिपसि ॥ ५५ ॥

नियोजयसि किं भ्रात्रे शुनकं प्रथमासने ॥

पठंतं द्विजमुत्सृज्य सूक्तान्याचारमंधरम् ॥ ५६ ॥

अयोग्यस्यैव दृष्टान्तमाह । नियोजयसीति । आचारमंधरं स्वराद्यहीनं यथा स्यात्तथा सूक्तानि वेदभागान् पठंतं द्विजं गायत्रीसंस्काराद्ध-
द्विजत्वं प्राञ्जणमुत्सृज्य त्यक्त्वा प्रथमासने भ्रात्रे शुनकं श्वानम-
योग्यं नियोजयसि मिथेयं करोषि ॥ ५६ ॥

लक्षहोमादिहोमेषु पलाण्डुर्लक्ष्युनं तथा ॥

हविष्टेन किमादत्से संत्यक्तघृतपायसः ॥ ५७ ॥

अयोग्यमेव दृष्टान्तमाह । लक्षहोमादिहोमेषु लक्षहोम आदिर्येषां ते लक्षहो-
मादयस्ते लक्षहोमादयश्च ये होमास्ते तथा तेषु वेदविहितेषु पलाण्डुः सुकं-
दकं 'पलाण्डुस्तु सुकंदकः' इत्यमरात् । अभक्ष्यतया मन्वादिशिष्टैर्विग-
हितं तथा लक्ष्युनमपि तादृशमेव हविष्टेन किं वेदनिषिद्धमादत्से चर्वादि-
स्थाने शृङ्गासि । संत्यक्तघृतपायसः घृतं च पायसं च घृतपायसं
संत्यक्तं येन सतया 'परमान्नं तु पायसम्' इत्यभिधानात् । दुग्धतं-
बुन्निर्मितमन्नं पायसमिति ॥ ५७ ॥

यन्मां विषयजैर्लब्धैः करंचितकलेवराम् ॥

जगत्क्षये मुक्तिपथे नियोजयसि सादरम् ॥ ५८ ॥

दृष्टान्तानुक्त्वा दाष्टान्तमाह । यन्मामिति । यत् यस्माद्धेतोः विषयजैर्ल-
ब्धैः सुखल्लैः करंचितकलेवरामुपचितशरीरां विषयभोगमात्रजीवनां
विषयशरीरां जगत्क्षये प्रपंचनिवृत्त्युपलक्षिते मुक्तिमंडपे परमहंसपौ-
ग्ये सादरं पथा स्यात्तथा नियोजयसि प्रेरयसि । पथा कारुष्य
स्वर्णपंजरे दिवाभीतस्य पद्माकरं श्वनः श्राद्धे होमे लक्ष्युनस्य तथा
विषयासक्ताया मम योग्यता नास्तीत्यर्थः । एतेन रागिणो ज्ञाने
ऽधिकारो नास्तीति सूचितम् ॥ ५८ ॥

अनुतापपराभेषमग्रजामनुजो ऽग्रवीत् ॥

मामेषं वद चार्वांगि स्ववृत्तमवधारय ॥ ५९ ॥

चित्तवृत्तेर्वेषनं श्रुत्वा किमग्रवीदत् आह । अनुतापेति । अनुजो मि-
थुरेवं पूर्वोक्तमकारेणानुतापपरां पश्चात्तापं कुर्वतीमग्रजां ज्येष्ठभगिनी-
मग्रवीन् । किमग्रवीन् अत आह । हे चार्वांगि । एवं मां वद स्वग्य
वृत्तान्तमवधाप्य निश्चिनु इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

स्फाटिकस्यामलत्वं यत्रुणो दोषापन्ने ऽग्र सः ॥

सक्तिपौ मलिनस्यैव विषयो मलिनप्रभाम् ॥ ६० ॥

हे भिक्षो कीदृशं स्ववृत्तमवधारयामीत्यत आह । स्फटिकस्येति ।
चित्तवृत्ते यत्स्फटिकस्यामलत्वं निर्मलत्वं गुणोऽस्मिन्व्यवहारे दोषाया
दोष इव प्रतिभाति स गुणः । को दोषोऽत आह । संनिधी मलिन
स्य वस्तुनः सामीप्ये मलिनप्रभां मलिनकांतिं विधत्ते धारयति ॥ ६ ॥

तथा त्वयाऽपि स्वच्छत्वं दोषायैव प्रकल्प्यते ॥

यद्यत्संनिहितं तत्सन्मयत्वं येन दृश्यते ॥ ६१ ॥

सहानेन दृष्टान्तेन मयि किमापातमत आह । तथेति । हे चित्तवृत्ते
तथा स्फटिकवत् त्वयाऽपि स्वच्छत्वं दोषायैव प्रकल्प्यते स्वीक्रियते
येन स्वच्छत्वेन यद्यत्संनिहितं वस्तु तत्सन्मयत्वं दृश्यते । चिदात्मन
इति शेषः । त्वत्संबन्धिनः शुद्धस्य निर्विकारस्य संसारः प्रति-
भासीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

त्यक्त्वा ततो विषयसंगमसंगमेक-

मात्मानमाकलय शुद्धमहःस्वरूपम् ॥

एवंविधे च विषये सचिबत्वमेव-

त्यभ्यस्यमानमिह तत्त्वमसीति वाक्यम् ॥ ६२ ॥

तर्हि मम को दोष इत्याशङ्क्य विषयसंग एव दोष इत्याह । त्यक्त्वेति ।
ततो दोषरत्वात् विषयसंगं त्यक्त्वा एकमद्वितीयमसंगम् " असंगो नहि
सञ्जते " इति श्रुतेः । सर्वसंगवर्जितं शुद्धं निर्मलमात्मानं प्रत्यक्ष्यं कूटस्थं
महःस्वरूपं पूर्णब्रह्मरूपमारुन्ध्य विचारय । आत्मनो ब्रह्मरूपत्वे किं
प्रमाणमत आह । एवंविधे इति । ब्रह्मणोरेक्येऽभ्यस्यमानं तत्त्वम-
सीति वाक्य सचिबत्वं सहापत्वमेव्यति प्रमाणतां गमिष्यति इत्यर्थः ।
यथा नाना दृष्टान्तेः मधुकरानीतरसतमुद्रमात्मनदीवृक्षछेदवटनाशयड-
यीजोदकप्रक्षिप्तलयणघोरचदनेत्रोपदिष्टगांधारोपदेशरीपदीपवस्तुवद्विद्व
छोक्तारोगमनतत्परशुग्रहणरूपेनैवकृतोभ्यस्तं वाक्यं श्वेतकेतोः सहाप-
तां गतं तथेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

उदीपितां मह्यायाकथैस्तां ब्रह्मात् क्यगोचराम् ॥

जगत्संक्षयति वीक्ष्येय रज्जुबुद्धिभिर्बाहिराट् ॥ ६३ ॥

नन्वयं महान्मर्षवः कथं लयमेष्पतीत्याशंक्य रविमर्भा वीक्ष्य तम इव
महावाक्पसविर्वा त्वां दृष्ट्वैव जगल्लीनं भविष्पतीत्याह । उदीपितापि-
ति । महावाक्यैरुदीपितां तज्जन्यां ब्रह्मात्मैक्यगोचरामखंडाकारां नि-
र्विकल्पा त्वां वीक्ष्येव प्राप्येव । अहिराट् सर्पराजः रज्जुबुद्धिं वी-
क्ष्येव जगन्नक्षयति मृत्करी पथां नभो नीलिमवत् दृश्यते मानुमेक-
गमिष्पति ॥ ६३ ॥

तदा निवृत्तानर्था स्युः प्राप्तानंदाश्च भिक्षवः ॥

भद्रे तव प्रसादेन माविलंबं विधेहि तत् ॥ ६४ ॥

ततोऽपि किं भविष्पतीत्यत आह । तदेति । भिक्षवः कर्मदिनः नि-
वृत्तानर्थाः निवृत्तोऽनर्थो अविवेको येषां ते तथा । नन्वेवं तार्थिका-
भिमतमोक्षेऽतिप्रसंगोऽत आह । प्राप्तानंदाश्च प्राप्तः परिपूर्णो निरति-
शय आनंदो यैः ते तथा । हे भद्रे तव प्रसादेन भविष्पति तत्तस्मात्प-
दधीनत्वात् मा विलंबं विधेहि चिरं मा कुरु ॥ ६४ ॥

बहूनामुपकाराय स्वनाशोऽप्युचितः सताम् ॥

स्वयं मृत्वा रसेंद्रो हि संजीवयति देहिनम् ॥ ६५ ॥

ननु विपत्प्रागे मृतिर्मेऽवश्यं भविष्पतीत्यत आह । बहूनामिति ।
सता परोपकृतिघृतदेहानां स्वनाशोऽप्युचितः । कस्मै प्रयोजनाय । य-
दनामुपकाराय । अत्र दृष्टान्तमाह । स्वयं मृत्वा रसेंद्रो हि रसेंद्रः पारदः
'रसो रसेंद्रः स्रतश्च पारदो मिश्रकस्तथा ॥ इति पंचविधो जातः क्षेत्रभे-
देन शंभुजः' इत्युक्ते रसेंद्रो यथा स्वनाशं प्राप्य देहिनः प्राणिनो जीर-
यति । हि शब्दो वैद्यकप्रसिद्धिद्योतनाभः । परोपकाराय दधीयिना दे-
वेभ्योऽस्मीनि दक्षानि, यदमागताय व्याधाय पक्षिणा स्वशरीरं द-
त्तम्, शिविना कपोतोपकाराय स्वमासखंडं कृत्वा दयेनापार्शितम्,
अतीष्टापि जाशी भगस्त्येन देवोपकृतये त्यक्ता । अनप्योक्तं स्वनादे-
'परोपकर्त्तव्यं येषां जागति हृदये सताम् ॥ विपदश्चैव नश्यति तत्र-
स्युः पदे पदे' इति । तस्मात्परोपकर्त्तव्यं स्वनाशोऽप्युचितः सतादि-
नि । त्वयाऽपि निरूपकाराय स्वदेहम्पनस्य इति भावः ॥ ६५ ॥

जीवितं मरणं तन्वि परोपकृतिर्वर्जितम् ॥

मरणं जीवितं मन्ये यत्परोपकृतिक्षमम् ॥ ६६ ॥

परोपकारं विना जीवितं न शोभते इत्याह । जीवितमिति । हे तन्वि परोपकृतिर्वर्जितं जीवितं मरणं यत्परोपकृतिक्षमं परोपकारे समर्थं मरणं जीवितं मन्ये ॥ ६६ ॥

इति प्रबोधिता चित्तवृत्तिस्तेनात्र योगिना ॥

विरक्ता विषयेभ्यः सा ब्रह्मात्मैक्यमुपाददे ॥ ६७ ॥

एवमुपदिष्टा चित्तवृत्तिः किमकरोदित्याशंक्य न किमप्यकरोत्कर्तृत्वनिदानाज्ञाननिवर्तकब्रह्मात्मभावमेव प्राप इत्याह । इतीति । तेन योगिना परिव्राजा ऽत्र व्यवहारदशायामिति पूर्वोक्तप्रकारेण विषयेभ्यो विरक्ता ऐहिकागुणिकभोगान् श्ववांत इव त्यक्त्वा प्रबोधिता उपदिष्टा सती ब्रह्मात्मैक्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमुपाददे प्राप इति ॥ ६७ ॥

प्राप्तस्यैवानंदवार्धेस्तदाप्ति-

स्त्येक्तस्यैव क्लेशवार्धेस्तदा ऽभूत् ॥

त्यागो यस्मिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यै-

र्जाता काले तादृशी चित्तवृत्तिः ॥ ६८ ॥

ननु पूर्णानंदस्यैक्यज्ञानात्पूर्वमपि मत्पश्येण प्राप्तत्वाच्चदुदेशेन तदुपाये प्रवृत्तिर्व्ययी इत्याशंक्य विस्मृतवामीरंरवत् प्राप्तस्यैवोपचारिकी प्राप्तिज्ञानकाले निवृत्तिरित्याशयेनाह । प्राप्तस्येवेति । यस्मिन्काले तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तादृशी चित्तवृत्तिरखंडाकारा निर्विकल्पका जाता तदा तस्मिन्काले प्राप्तस्यैवानंदवार्धेर्निरतिशयपरिपूर्णादसमुद्रस्य प्राप्तिः । त्येक्तस्यैव क्लेशवार्धे क्लेशानामविद्या रिमतारागद्वेषाभिनवेशानां वार्धिः समुद्रस्य स्थागो निवृत्तिः, आप्तिस्तत्त्वान् यदविषयपर्यापन्नास्ते तद्विषया तन्निवृत्तिरित्यप्येतेषु सर्पादीं हृष्टत्वान् ननुवेमपि तदामेज्ञानसाध्यत्वं कथमिति चेदत्राहुः । यस्मिन्तत्पुत्ररक्षणे संबंधो यस्य तत्तत्साध्यमिति न्यायानुरोधेन ज्ञाने संत्युत्तरक्षणे निरतिशयानंदतत्त्वं ज्ञानाभारे निर-

तिशयानंशभावसत्वमिति साध्यलक्षणसत्त्वान्निरतिशयानंदस्य प्राप्तस्या-
पि योगक्षेमसाधारण्याः प्राप्तेः सत्त्वात्साध्यत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवमप्य-
विद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिरपुरुषार्थो न स्यादिति चेन्न ।
अविद्यानिवृत्तेः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेन तन्निरवृत्त्याविर्भूतासंज्ञानंदस्य
सर्वदुःखोच्छेदस्य च पुरुषार्थत्वेन साध्यत्वादात्मरूपत्वेन स्थिर-
त्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

स हरिहरसरस्वनीयतीन्द्र-

द्युमणिकराभिहृताज्ञतांधकारः ॥

जयति परमहंसयोगिवर्यो-

नरहरिसंज्ञचिदात्मसक्तचित्तः ॥ ६९ ॥

जिताहारो जितक्रोधो जगन्नाथसरस्वती ॥

येनाहं रचितो ग्रंथः अद्वैतामृतसंज्ञकः ॥ १७० ॥

मगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलानि शास्त्राणि प्रथंत इति महाभा-
ष्योक्तेः ग्रंथांते 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते क-
यिता द्याः प्रकाशते महान्मनः' इति श्रुतेर्गुरूपकारं कथयन् तच्चि-
तनरूपं स्वोपास्यवितनरूपं मंगलं सूत्रंश्च यथार्थनामको ग्रंथो ऽद्वै-
तामृतसंज्ञको मया समापित इत्याह । स हरिहरेति द्वाम्याम् । येना-
पमद्वैतामृतसंज्ञको ग्रंथो रचितः स जगन्नाथसरस्वती जयतीति सं-
घः । कथंभूतः जगन्नाथसरस्वती । हरिहरसरस्वतीयतीन्द्रद्युमणिकराभिह-
तांधकारः हरिहरसरस्वतीयतीन्द्रो द्युमणिः सूर्य इव तस्य कराः किरणाः
वास्यं तेनाभिहतो नष्टो ऽज्ञता एवाधकारो यस्य सः । पुनः परम-
हंसयोगिषु वर्यः श्रेष्ठः । नरहरिसंज्ञचिदात्मसक्तचित्तः नृमदबद्धमि-
च्छा चित् ईश्वरः तत्पदार्थः स एवात्मा त्वंपदन्त्यस्तत्र सक्तं चित्तं
पस्य सः । एतेनोपमहारेममेयो दीशैतः । जिताहारः वशीकृतसत्रेन्द्रियः ।
जितक्रोधः कामाभावात्क्रोशाभावात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

एतस्य कवलान्यं चास्वाद्य सादरतां गताः ॥

अमृतत्वं प्रयांत्वाशु विबुधा यतिसत्तमाः ॥१७१॥

एतद्व्यंविचारफलनिर्देशपूर्वकं मंगलांतानि शास्त्राणि प्रथंते इतिवच-
नादंते आशीर्वादात्मकं मंगलमाचरति । एतस्येति । एतस्याद्वैतामृत-
संज्ञस्य पंचकवलानास्वाद्य पंचकवलप्रतिपाद्याद्वैतानंदमनुभूय । अथ-
वा । पंचभूतग्रासान् आस्वाद्य प्रत्यगात्मनि अंतर्भाव्यपद्याभुक्तमन्नं
स्वातिरिक्तं न मन्यते तथेदमपि स्वातिरिक्तं नेति निश्चित्य सादरतां
गताः जगद्विस्मरणपूर्वकाद्वैतानंदप्रीतिनिर्भरनिमग्नाः आद्य शीघ्रं वृत्त्यु-
दयकालमेवामृतत्वं मोक्षं प्रयांतुं । विबुधाः विवेकिनः । यतिसत्तमाः पर-
महंसपरिव्राजका इति ॥ १७१ ॥ ॥ श्रुत्यंतार्थप्रधाने द्वि कवले
पंचमे शुभा ॥ व्याख्यातया प्रसन्नोऽस्तु कवलः प्रतिपादितः ॥ १ ॥
श्रीशिवसहार्पसद्गुरुचरणोब्ज आलंबनेन निर्मायि ॥ टीकाऽल्पमतिदि
तापाद्वैतामृततरंगिणीनाम ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरसरस्व-

तीप्रियाशिष्यपरमहंसजगन्नाथसरस्वतीविरचि-

ते ऽद्वैतामृते पंचमः कवलः संपूर्णः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथसरस्वतीविरचिते ऽद्वैतामृते
ऽमृततरंगिणीटीकायां पंचमः कवलः संपूर्णः ॥ ५ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥